

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ
ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

ГҮЛЗИЯ ПІРӘЛІ

«МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЛЕНИНГРАДТА»

ДАТА. ОҚИҒА. ТАҒДЫР
(1923 – 1928 жж.)

«Елтаным» баспасы»
Алматы
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

П95

ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы

Әдебиет және өнер институтының

Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.

Р е д а к ц и я л ы қ а л қ а :

Қалижанов У.Қ.(төраға), А.Әлібекұлы (төрағаның орынбасары),

Шалғынбаева Ж.(жауапты хатшы), Қирабаев С., Елеуқенов Ш.,

Күзембай С., Әуезов М.М., Қонаев Д.А.

Ж а у а п т ы р е д а к т о р :

Қалижанов У.Қ.

Ж а у а п т ы ш ы ғ а р у ш ы :

Қонаев Д.А.

П і к і р ж а з ғ а н :

Хамраев. А.Т., филология ғылымдарының докторы.

П95 Пірәлі Гүлзия.

«Мұхтар Әуезов Ленинградта». Дата.Оқиға.Тағдыр (1923-1928 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 152 б.

ISBN 978-601-7348-95-3

Қазақтың ұлы жазушысы, ғалымы, академигі, көрнекті суреткері Мұхтар Әуезов 1923-1928 жылдар аралығында Ленинград университетінде білім алды. Даңқты Ресей қаламгерлерімен, қоғам қайраткерлерімен, ғалымдарымен, ақын-жазушыларымен араласып, рухани кеңістігін кеңейтті. Отбасын құрып, өмірлік серік тапты. Студент кезінде атақты «Қарагөз», «Хан Кене» пьесаларын, «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман» және өзге де прозалық шығармалары мен «Әдебиет тарихы» атты оқулығын, ғылыми-зерттеу еңбектерін жазды. Студенттік шақ жазушы шығармашылығы үшін ең бір жемісті кезең болды. Деректі ғылыми зерттеуде бұрындары жарияланбаған көптеген ресми құжаттар, естеліктер, колжазбалар, фотосуреттер берілді.

Кітап жалпы оқырман қауымға, әдебиет зерттеушілеріне, студенттер мен магистранттарға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-7348-95-3

1-тарау

МУХТАР ӘУЕЗОВ
ЛЕНИНГРАДТА

Негізі 1703 жылы қаланып, 1914 жылдың 18 тамызына дейін Санкт-Петербург, 1924 жылдың 26 қаңтарына дейін Петроград, Кеңес үкіметінің көсемі В.И.Ленин қайтыс болуына орай қаланың аты 1924-1992 жылға дейін Ленинград деп аталды. (Қазір қайтадан Санкт-Петербург деген өзінің тарихи атын алды Г.П). Ресейдің талай талантты қаламгерлерінің туындылары арқылы танысып, таңсық болған Санкт-Петербург сол кездегі білімді жастардың арман қаласы еді.

Алты жасынан жастанып оқыған ұлы атасы, қазақтың классик ақыны Абай Құнанбайұлының тұңғыш туындысының (1909) тұсауы Петроград қаласында кесіліп, осында жарық көруі бала Мұхтардың осынау тарихи қалаға деген қызығушылығын ерте тудырған.

Өмірінің өзі үнемі күрделі өзгерістерге кез болып жүретін, үш бірдей қоғамдық формацияны бастан кешкен Мұхтар Әуезовтің студенттік кезеңі де осындай алмағайып уақытқа тап келеді. Ленинград қаласына Мұхтар Әуезовтің алғаш қоныстануы 1923 жылдың күзінен басталады. Өкінішке орай 1923 жылы Петроград университетіне түскен ол бір ғана семестр оқып, 1923-1924 оқу жылында Семей педагогикалық техникумында қазақ әдебиеті пәнінен оқытушы болмағандықтан сонда шақырылып, бір жылдан соң ғана, яғни 1925 жылы оқуын жалғастыруға келгенде Петроград емес, енді Ленинград Мемлекеттік университетінің 2 курс студенті атанады. Қаланың аты да солай өзгеріп, студент М.Әуезов енді бес жыл бойы осы Ленинград қаласының тұрғыны болады. Бұл да табиғаты мен тағдыры ерекше тұлғаларға бұйыратын тылсым сыр, тарихи оқиғалар болса керек. М.Әуезовтің университетке оқуға келу тарихының өзі осындай күрделі оқиғаларға толы болды.

М.Әуезов 1922 жылдың күзінде «партиялық тәртіпті бұзғаны және ұлтшылдық көзқарасы үшін» деген сылтаумен Орынбордағы қызметінен босатылып, Ташкенттегі Түркістан Орталық Азия университетіне еркін тыңдаушы болып қабылданады. Алайда, қалауына сәйкес мамандық болмағандықтан, оқуын әрі жалғастыра алмай, 1923 жылы Петроград Мемлекеттік университетінің тіл тану мен материалдық мәдениет факультетіне Семей атқару комитетінің және оқу бөлімінің жолдамасы (ходотайствосы) бойынша тапсырып, барлық сынақтан өтіп, түседі. Сөйтіп, студент атанған М.Әуезов «№5812» деген студенттік билетке ие болады. Ол кезде студенттік билетсіз оқу корпустарына кіру мүмкін болмайтын. Алайда, бір семестрден соң-ақ Семейдегі педагогикалық техникумда және

басқа да курстарға қазақ әдебиетінен сабақ беруге шақырылып, студенттік билет уақытша қайтарылады. Бұл деректерді қазіргі Санкт-Петербургтің Варфоломеевская көшесіндегі №15-ші мекенжайда орналасқан Мемлекеттік орталық архивіндегі әдебиет және өнер мұрағатынан алынған «2041/23» деген папкадағы М.О.Әуезовтің студент кезінде жиналған 72 беттік ресми құжаттары растайды. (Бұл құжаттардың көшірмелері бізге дискіге түсіріліп, электрондық нұсқасы берілді Г.П.) Жазушының студенттік өміріне байланысты табылған «Октябрьский революции и социалистического строительства Ленинградской области. Лист использования документов. Фонд №7240. опись №7. дело №119» деген құжатта №2041 санмен нөмерленген студенттік ісқағаздарында оқу мерзімі: «Дело государственного университета 1923-24 уч.года. Ауэзов Мухтар начать сентября 1923 г. Окончено май 1928 г.», – делінген. Оның қасына датасын қайта нақтылаған: «окончил 8.V. 28» деген жазу түсірілген. Міне, осы мерзім арасындағы барлық ірілі-ұсақты ресми құжаттар 72 бетті құрайды. Мұндағы әрбір құжаттағы құнды мәліметтер студент Мұхтар Әуезовтің екінің бірі емес бүкіл бір ұлттың бетке ұстар азаматы, мақтаныш тұтар тұлғасы, дара дарын иесі екендігін дәлелдейді. Мұхтарға жақсы мінездеме берген бұл мәтін Семей атқару комитеті мен оқу бөлімінен келген:

«В виду отсутствия среди киргиз подготовленных культурных сил при огромных потребностях туземной школы в подготовленном кадре киргизского учительства Губоно оставило тов. АУЭЗОВА в качестве лектора еще потому, что в среде остального мало подготовленного киручительства не было лиц могущих вести преподавание указанного нового предмета. А тов. АУЭЗОВ, благодаря проявленному им интересу к киргизскому литературному товариществу и благодаря своим самостоятельным исследованиям в данной области являлся единственным кандидатом в качестве лектора кирлитературы в техникуме. Кроме того тов. АУЭЗОВ по приглашению АПО Семгубкома вел преподавание по истории революционного движения в России на киргизском отделении Семгубсовпартшколы.

Наряду с этими обязанностями тов. АУЭЗОВ являясь киргизским журналистом по прошлой своей деятельности был приглашен редакцией журнала «ТАН» органа Семгубкома Губисполкома в качестве технического редактора последнего, где проработал до июля месяца настоящего года.

За всеми перечисленными обязанностями тов. АУЭЗОВ еще сов-

мещал краеведческую работу будучи заместителем председателя Семипалатинского Отдела Русского Географического Общества. В последней отрасли своей деятельности **он являлся одним из организаторов собрания киргизского фольклора и организатором киргизских краеведческих кружков**. В настоящий момент в дополнение к перечисленным обязанностям он является лектором летних киргизских курсов по переподготовке учительства. Проявляя во всех указанных отраслях деятельности достаточную активность тов. АУЭЗОВ имеет **глубокое уважение к идее народного просвещения, обещает быть одним из ценных работников киргизского края**».

ЕСКЕРТУ: Құжаттағы қарамен ерекшеленген белгілер автор тарапынан жасалды және бұл біз келтіріп отырған мәтіндердің көбіне тән. Себеі М.Әуезовтің студенттік кезеңіндегі жеке басына, шығармашылық қасиетіне қатысты деген құнды пікірлерге оқырманның назарын аудару.

Бір құжатта көрсетілген М.Әуезовтің жан-жақты қасиеті мен қабілеті оны әрқашан өз ортасынан оқшауландырып отыратын. Журналист, өлкетанушы, әдебиетші, шығыстанушы, педагог ретінде танылған тұлғаның мемлекеттік тұрғыдан мойындалғандығын мәлімдейді, бұл құжат. Осы өтініш негізінде М.Әуезов бір оқу (1923-24) жылы бойы Семейде жоғарыда көрсетілген қызметтердің бәрінің басында болып, көптеген шығармашылық жұмыстар атқарады. М.Әуезовтің студент кезіндегі шығармашылығы осы еңбектің «Студент суреткер» деген тарауда таратылып, талданады. Бұл дерек көздері М.Әуезовтің студент болғанға дейін де кәсіби даярлығы жоғары болғандығына көз жеткіздіре түседі. Сондай-ақ бұл ресми мәліметтерді оның жақын жолдасы әрі студент кезінде рухани серігі, сырласы болған академик Әлкей Марғұланның да естелігі толықтыра түседі: «...Әдемі бұйра шашты, сұңқардың көзіндей сүзіле терең қарайтын тұңғыық қара көзі бар. Маңдайынан ақыл мен ойдың лебі аңқыған, жүрек сезімі романтикамен бөленген, сөйлегенде саспай, майын тамыза сөйлейтін, сөзі шөлдеген адамның мерейін қандыратын тау бұлағындай сыпайы, көркем бір кісі халықтың көңілін бірден өзіне аударады. Мұхаң орыс әдебиетінің, Еуропа әдебиетінің тамаша кемеңгер саңлақтарын сол кездің өзінде-ақ жетік білетін...» (36 б). Ә.Марғұланның меңзеп отырған мезгілі – Ленинградқа дейінгі мерзім. Осы жерде ерекше тоқталар жайт – талантты

жастарға және қажетті мамандарды даярлауға белгілі бір мекеме немесе ұйым атынан шәкіртақы белгіленіп, төленіп отырған. 1925 жылдың 4 шілдесінде Әуезов факультеттің Қабылдау комиссиясына бірінші семестрдің барлық сынақтарын тапсырғанын, ешқандай қарызсыз болғандықтан 2-ші семестрге қайта қабылдау туралы арыз жазады.

Арыз мәтіні мынадай:

*«В приемочную комиссию ФОНа
Ленинградского университета
бывшего студента I курса литературно-
лингвистического отделения ФОНа
Ленинградского у-та, киргиза Семипала-
тинской губ. и уезда Ауэзова Мухтара
(№ дела по списку 1923/24 уч.г. 2041)»*

ЗАЯВЛЕНИЕ

Мною в 1923 году после сдачи зачетов курса по четырем предметам: 1) по общему учению о государстве и конституции СССР. 2) по введению в языкознание 3) по политической экономике и 4) по истории русской литературы древний период и XVIII век, в конце декабря месяца был получен отпуск до 1 апреля 1924 года по билету № 5812 от 10/XII-1923 г. Но по приезде в Семипалатинск ввиду отсутствия культурных сил у киргиз я был оставлен Семипалатинским губоно и другими губернскими организациями для школьной работы и для журналистской деятельности в данной губернии, где до настоящего времени я вел одновременно лекторскими обязанностями в Киргизском педагогическом техникуме и в губсовпартиколе еще журналистскую деятельность в качестве фактического редактора журнала «Тан» органа Семип. губкома и губпрофкома. О проделанной мною работе за период отсутствия из у-та представляю при сем разъяснения и коллективные ходатайства от Семипалат. губисполкома, Губоно и Губпрофобра о восстановлении меня в правах студента и о принятии во второй курс литерат.-лингвист. отделения. Представляю кроме указанного ходатайства еще копию выданного мне билета и выписку из матрикула о зачетах, я прошу Приемочную комиссию ввиду серьезных и массовых причин задержавших меня сделать мне снисхождение как единственному киргизу лит.-лингвист.

.... Лектор Кирпедтехникума, бывш. лектором губсовпартишко-
лы и технический редактор журнала «Тан» органа Семипалатинс-
кого губисполкома.

Подпись. 23/VI-25 гю

г.Семипалатинск».

Бұл мәтіннің құндылығы студент М.Әуезовтің бір семестр-
де қаншама пәннен сынақ тапсырғаны, өзі қандай қызметтер
атқарғаны, 2 курсқа қабылдануы, университеттегі бұл маман
бойынша қазақ елінен келіп жатқан жалғыз түлек екендігі
жөнінде көптеген мәліметтер бар.

Ал, 1925 жылдың күзінде университетке М.Әуезов Түркістан
Коммунистік партиясының Орталық Комитетінің жолдама-
сы бойынша қайта қабылданады. Онда М.Әуезовтің әдебиетке
бейімділігі баса көрсетіліп, келешекте қазақ жеріндегі жоғары оқу
орындарына педагог мамандар қажеттілігіне назар аудартады.
Және осы мекеме есебінен ай сайын 30 сом көлемінде жәрдем ақы
төленіп тұрған. Соңғы жылдары табылған Валентина Николаев-
на Әуезованың жеке жазбаларындағы мәлімет бойынша бұл де-
рек «80 сом» көлемінде деп көрсетілген. Ол мәтінмен осы еңбектің
«Студент М.Әуезовтің отбасылық өмірі» атты тарауда таныса
аламыз. Дегенмен күдікті ойларды нақты ресми құжаттағы дерек-
термен дәйектей кеткеннің артықтығы жоқ. Студент М.Әуезовтің
университетте толтырған Декларациясындағы дерек:

ДЕКЛАРАЦИЯ

**для студентов, облагаемых платой за учение
в Ленинградском Государственном Университете**

Вопросы Ответы

1) Факультет и курс ЯМФАК III курс

2) Фамилия, имя, отчество Ауэзов Мухтар Омарханович

...21. Какую стипендию получали,
в каком размере и с какого вре-
мени и почему сняты с таковой
и когда.

— Получаю пособие Казнаркомпроса,
госстипендию не просил и не получал.

22. Были ли облагаемы платой в
23/24 и 24/25 уч.годах

— Платой за прошлые годы не был
обложен и какой
суммой за каждый год

Подпись студента» 18 октября 1926 г.

Бұл мәліметті Казнаркомпростың анықтамасы нақтылай түседі:

СПРАВКА

Тов. Ауэзов действительно состоит на степендии Казнаркомпро-са и получает стипендию в размере 30 рублей ежемесячно.

Секретарь прав. зем. (подпись) Печать.».(Мәлімдеме 1926 жылы 6 октябрде қазақ қоғамына берілген).

Бұл жерде Казнаркомпростың 30 сом көлемдегі жәрдем ақысы көрсетілген. В.Н.Әуезованың естелігінде көрсетілген 80 сом шәкіртақы дегені Ленинградтағы «Жерлестер» деген қазақ қоғамынан қосымша шәкіртақы бөлінгенін растайды. Қызылордадағы баспаларға жіберген шығармалары жарық көрмей қаржыдан қысылған М.Әуезовтің осындай қадамға барғаны белгілі.

Университеттегі ресми құжаттарда көрсетіліп, жоғары баға берілген *студент Мұхтар Әуезовтің терең білімдарлығы, жан-жақты эрудициялық даярлығы университеттегі зиялы орыс қауымымен, оқытушы профессорлармен тез тіл табысып, әріптес ретінде қарым-қатынас орнатуына себепші болады. Табиғатынан тоқмейілсуді білмейтін кішіпейіл, білімге құштар ол өркениетті елдегі барлық өрістен білім алып, ой-өресін өсіруді басты мұрат тұтты. Әрі десе* Петербургтегі Бас педагогика институтының негізінде 1819 жылы құрылған Д.А.Жданов атындағы Ленинград университеті Ресейдегі байырғы және ірі жоғары оқу орны болатын. Университет Ресейдің негізгі ғылыми, мәдени, білім орталығы ретінде елдегі, одақтас республикалардағы зиялы қауымның қалыптасуына, қоғамдық қозғалыстардың дамуына зор ықпал еткен.

Білім беру жүйесінде орасан зор беделге ие Ленинград университетінің 28 кафедрасында М.Әуезов оқыған 1923-28 жылдары 36 профессор, 23 доцент, 14 ассистент, 10 лектор қызмет еткен (осы оқу орнының “Студенческой правды” (1928 ж, 19 сәуір) газетінің мәліметі бойынша).

М.Әуезовтің де әдеби-ғылыми ой-санасы мен танымының қалыптасуына үлкен ықпал еткен бұл университетте көптеген қазақтың алғашқы оқымыстылары, Алаш ардақтылары оқыған. Іргелі ғылыми мекеме болған университет корпустары күні бүгінге дейін қаланың ортасындағы ең сұлу ғимараттардың бірі болып саналады.

Өзінің өзгеше өрнекті сәулетімен архитектуралық ажарымен, көрікті сұлулығымен, рухани бай мұрасымен орыс халқының мақтанышы болған Петербург қаласында орыс халқының атақты ғалымдары, жазушы, ақындары өмір сүрді. Рухани орталық болған қаланы ардақтамаған, ол туралы жазбаған, жырламаған жан сирек. Мұхтар Әуезов те Ленинград университетінен алған білімі мен тәлімін өмір бойы ардақтап өткен жанның бірі.

Орыс әдебиетінің алтын ғасыры саналған XIX ғасырдағы ақын-жазушылары Ф.М.Достоевский, Н.Гоголь, И.Тургенев, В.Белинский, А.Пушкин, В.Жуковский шығармаларындағы Нева жағалаулары мен атақты Васильев аралы, небір тарихи оқиғалардың куәгерлері болған көшелері бар, көркем шығармалардағы образдық бейнелерге бай арман қала-астана М.Әуезов сынды талантты тұлғаны да тәнті еткен. « – Бұл не деген байлық десеңші, осы сияқты әдемі, сәулетті қаласы бар орыс халқы бақытты ғой. Петербург қаласы. Олардың мақтанышы да, ой тірегі де бола алады», – деген сөзді Әлкей Марғұланмен қаланың әсем көшелерінде се-руен құрған шақтарында жиі айтады екен, жазушы.

М.Әуезовтің сүйікті жазушысы Ф.Достоевскийдің өмірінің соңғы 28 жылында тұрақты мекені болып, 20 рет адрес ауыстырып (әр 3 жыл сайын көшіп отырған Г.П), 20-ға жуық шығармасының нысанына айналған арман қала жас қаламгердің де қиялына қанат бітірген.

«...Этот «ненормальный», «жестокий талант» измучил нас своей мукой» (1879 жылы қайырымдылық кеште айтылған сөз Г.П) деген атаққа ие болған Ф. Достоевский сынды сирек дарын иесінің шығармалары арқылы оқырмандарының санасында ертегі-елес қалаға айналған Ленинград шынында да шежіреге бай шырайлы қала. Даңқы жер жарған Ресейдің рухани ордасы Ленинградтың көптеген оқу орындарында қазақтың көзіқаракты ғылым, өнер, мәдениет, өнер қайраткерлері білім алған. Өзіне дейінгі қазақ зиялыларының, Алаш ардақтыларының да, жаңа идеялы жастардың тап осында оқып, білім алуы да оның жігерін жаныды. Қазақтың тұңғыш жаңа сипатты зиялысы, әйгілі тарихшы, тұңғыш этнограф, ғалым Шоқан Уәлихановтың 1854 жылдың наурызы мен 1859 жылдың 2 шілдесіне дейін Семейде тұрған орыстың ұлы жазушысы Ф.Достоевскиймен аңызға айналған ұлы достығы 1860 жылдары осы Петербургте жалғасын тапқаны тарихтан мәлім. Бұл дерек – екі ұлт өкілдерінің, оның озық ойлы перзенттерінің пікірлес болуының үздік үлгісі еді.

1860 жылы ақпанның ортасында Омбыдан поручик болып келіп, мамырының соңында штабс-ротмистр болып қайтқан қазақтың ұлы перзенті, тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың табаны тиген Петербург қаласында болу, соның ізімен жүру Мұхтар үшін де үлкен мәртебе-тін. Шоқаннан кейінгі буындардан, Алаш зиялыларының көпшілігі осы Петроградтағы жоғары оқу орындарында білім алды. Олар:

Əlixan Bökəyxanov (Санкт-Петербург орман техникалық институтын бітірген),

Muxamedjan Tyнышбаев (Петроград-тағы Императорлық жол қатынасы институтын үздік бітірген),

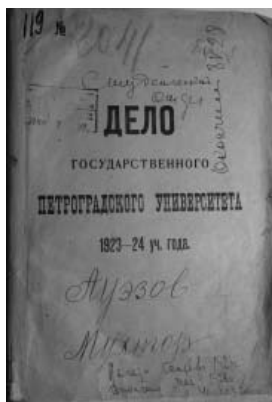
Muxstafa Shokay (Петроград университетінің заң факультетінің түлегі) қазақтардан алғашқы болып Ресейдің Мемлекеттік Думасына депутат болды. Петроград университетін Бакытжан Қаратаев, Жанша Сейдалин, Мұхамеджан Сералин, Барлыбек Сыртанов, Саттар Ерубасев және өзге де көзі ашық алғашқы қазақ ағартушылары мен білімпаздары бітірді.

Николай Анастасьевтің «Жизнь замечательных людей» деген сериямен шыққан «Трагедия Триумфатора» деген кітабындағы жазушының 1927 жылы Ленинградта бірге оқыған жерлестерімен түскен суретке зер салсаңыз қаншама қазақ қыздары мен жігіттерінің Ресейдің рухани астанасы Петроградта білім алғанына куә боласыз.

М.Әуезов. Ленинградта білім алған қазақстандық жастар. 1926 ж.

Ал, Ленинград университетінің тілтану мен материалдық мәдениет (қазіргі филология) факультетінде сол жылдары қазақ ұлтынан білім алған жалғыз Мұхтар Әуезов екен.

1926 ж. Ленинград. Студент. М.Әуезов

Қалай болғанда да бұл студенттік шақ Мұхтар Әуезов өмірінің түбірлі өзгеруіне, рухани азық боларлық терең білім алуына мүмкіндік туғызған тарихи кезең болды.

Ең бастысы, бұл бес жыл жас күнінен армандаған жазушы болуға барша қабілетін арнаған кезең болды. 1923-24-жылдардан бастап-ақ саясатпен айналыспауға бел буып, былайғы өмірін тек әдебиетке, педагогтік, ғылымдық жолға бағыттаған ол мына әлемде өзгедей қызық бар деп ойламады да.

М.Әуезов өзінің бүкіл саналы өмірін әдебиетке, ғылымға арнағысы келгендіктен студенттік кезеңде алаңсыз әрі армансыз кітап ақтарып, терең білім алады.

Қаламы қалыптасқан қаламгер, журналист, талантты жазушы, драматург болып келген студент Мұхтар Әуезовтің өз ортасынан ойы озық, білімі мен тәжірибесі бай, кәсіби дайындығы да бар болатын.

Оны мына факт дәлелдейді: «...1925 жыл. Мен – Ленинград университетінің өз мамандығына орыс әдебиетін таңдап алған он жеті жасар студенті, роман-герман кабинетінің есігіне таяу тұрып алып, қалың дәптерімді қабырғаға жапсырып қойып, өзіміз «факультативтік» жүйемен төрт жылда өтетін неміс, француз, ағылшын, итальян, испан, норвег жазушылары шығармалары тізімін көшіріп жатырмын. Талай-талай ұлыларды – Шекспирді, Сервантесті, Гетені, Шиллерді, Байронды – сонау мектепте жүргенімде-ақ оқығанмын. Ал, мына тізімде мен атын естімегендерім де бар, тізімі бар болғыр тізе берсең таусылар емес. Мен күбірлеп жазушылар мен кітаптар аттарын атаймын да, басымды шайқап қоямын.

Қасымда байсалды, аса тәрбиелі (жасы менен үлкен), өте сыпайы студент тұр (біз бір-бірімізбен әлі таныс болмасақ та, бас изестік) басында көк мата белдеулі фуражка, мен немен шұғылдансам, о да сонымен шұғылдануда, менің аһ-үһ деп күрсінгенімді естіп (жылы ғана жымыып) тіл қатты:

– Көп, дегенмен, дүниежүзілік әдебиетті бұларсыз көзге елестету қиын. Классика бұл. Әр ғасыр өзінің классикалық туындыларын дүниеге келтіреді, әр дәуір әдебиет тарихында өшпес із қалдырады. Біздің жасаған тұсымызда осылармен қатар тұруға татитын жаңа кітаптар жазылады әлі. Ғұмыр бойына оқуға тура келеді... Орыс әдебиеті бойынша ұсынылған тізімді сіз көріп үлгердіңіз бе?

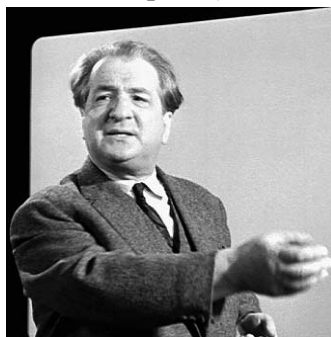
Ол бес-алты ғана есімді түртіп алды да, қош деп, ұзай берді. Демек, басқа кітаптардың бәрін оқып алғаны ма?!

– Бұл кім, қасымыздан әлгінде кеткен? – деп студент Дима Обло-

миевскийден сұраймын.

- Мұхтар Әуезов. Алматыдан. Жазушы. Асқан білімді адам.
- Ол бәрін қай уақытта үлгеріп жүр?
- Ол бізден он жастай үлкен. Және әйдіктің өзі.

Бұл кездесуді мен екі жүз том «Дүние жүзілік кітапхананың» басылып болуына байланысты еске алдым, оның себебі әлгі екі жүздің екі томы қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің классикалық өреге жеткен «Абай жолы» эпопеясы». (Бұл Ленинград университетінде М.Әуезовпен бірге оқыған Ираклий Андронниковтың 1978 жылы «Огонек» журналының 18-ші санында жарияланған «Бүкілдүниежүзілік кітапхана» деген мақаласындағы естеліктен үзінді).

Ираклий Луарсабович Андроников (кейде *Андронников* деп те жазылады; 1908 – 1990) – кеңес әдебиетінің өкілі, жазушы, әдебиеттанушы, сөз өнерінің шебері, тележүргізуші. КСРО-ның халық әртісі (1982). Ленин (1976) және КСРО Мемлекеттік сыйлығының (1967) лауреаттары. Филология ғылымдарының докторы (1956).

Осындай бай білім, әдеби қормен келген М.Әуезов студенттік өмірдің әрбір сағатын саналы түрде сапалы білім алуға, жүйелі, жоспарлы түрде шығармашылық жұмыс жүргізуге жұмсайды.

1928 жылы С.Сәдуақасовқа жолдаған «Өз жайымнан мағлұмат» атты жауап хатында: «...Европаның жазушысында Анатоль Франсты жақсы көремін. Бұның алуаны өзгелерден бөлек. Терең білімге, сыншы ақылға бой ұрған данышпан жазушы. «Сымбатты болу үшін саналы болу керек», – деп Еврипид айтқандай, бұл ірі жазушылықтың екінші бір тұрғысы сияқтанады», – дегеніндей М.Әуезов те өзі әулие тұтқан тұлғасындай табиғат берген талантын тәрбиелер терең білім алуды армандады. Студент кезінің бір жылын француз романдарын оқуға арнайды. Студент кезінде оқып, сусындаған В.Гюго, Стендаль, Бальзак, П.Мериме, Г.Флобер, А.Дюма, Г.Мопассан, А.Доде, Ж.Верн, А.Франс және өзге де жазушылардың шығармалары кейін Әуезов үшін шын мәніндегі кәсіби шеберлік мектебіне айналады.

Шәкәрім (Құдайбердіұлы) атасының «Ғылымды меңгерудің

бірінші шарты – өз надандығынды мойындау», – деген даналығын сәби кезінен санасына сіңіріп өскен Мұхтар Әуезовтің студент кезіндегі кітапқа деген құштарлығы шынында да ересен зор болатын. Үлкен ғылыми ортаға келіп, өзінің әлі де осал тұстары көп екендігін сезінген оның ішкі бір іркіліссіз ізденісін тудырған ынтасының қуатын Ф.Достоевскийдің осы Петербургке алғаш келгендегі рухани қомағайлығымен ғана салыстыруға тура келеді. Ол жөнінде Юрий Селезневтің «Жизнь замечательных людей» сериясымен шыққан «Достоевский» деген кітабындағы: «...сидел, углубившись в книгу,... в рекреационное время его всегда можно было найти и всегда с книгой... Такова история первого в жизни Достоевского замечательного человека, который оказал глубокое влияние на его духовный, нравственный мир, на его сознание, творчество...», – деген сөздерді студент М.Әуезовке де арнауға әбден болады (Москва, «Молодая гвардия», 1985. - 543 с, 44 стр). Ұлы адамдар тағдырына тән үндестік осы екі ойшылға да ортақ. Әрбір уақытын бағалай білген Мұхтар да Ленинградтың қазынасы мол кітапханаларын көп шарлайды. Оқытушы-профессорлардың жеке кітапханаларындағы бай кітаптармен де еркін сусындайды. Бас алмай оқитын кездері көп болды. Әлемдік әдебиеттің классикалық мұраларын рухани қомағайлықпен қарпып, қатты қызығушылықпен қадағалай оқыған қаламгердің бұл бес жылы бекер кеткен жоқ. Дүние жүзіндегі даналық ойлар жинақталған талай ғасырлық тарихы бар астананың ірі кітапханаларындағы мол әдеби мұралармен танысу оның өміріндегі ең бір бақытты сәттер болып есептелінді. Оны тағдырдың баға жетпес сыйы деп түсінген ұлы тұлға шынында да мән-мағынаға толы мұндай мазмұнды өмірлік кезеңді бастан өткермеген еді. Шын мәніндегі білім байлығын М.Әуезов осы бес жылдық студенттік кезеңде жинады.

Ленинградтағы студенттік кезеңі оның өмірбаянындағы ең бір өнегелі де жарқын беттері болып табылады. Бұл оның ізденетін, жаңа ойлармен толысу жылдары болды. Мұхтар Әуезовтің өнегелі өмірін «ЖЗЛ» сериясымен жариялаған Н.Анастасьев өзінің «Трагедия Триумфатора» деген туындысында осы студенттік шаққа ерекше көңіл бөліп, былайша баяндайды: «Да, ленинградские пятилетие-хорошие годы, та недольгая и единственная пора в жизни Мухтара Ауэзова, которую хочется назвать безмятежной, чуть ли не счастливой. Он чувствовал, что способен на многое, он расправлял крылья, он внутренне готовился к подъему...» (150 стр).

М.Әуезовтің студенттік кезеңінің қалай басталғаны жөнінде Әлкей Марғұланның «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета» деген орыс тілінде жазылған естелігінде де көптеген қызықты әрі өте құнды тарихи деректер келтіреді: «Мы приехали в Ленинград в конце августа 1925 года, как раз в пору открятия учебного сезона. Снами был наш семипалатинский друг Мухаммед Кабибуллин – студент второго курса Лесной Академии. Это был очень способный человек, окончивший Академию с дипломом инженера и получивший назначение в какое-то крупное предприятие на Южном Урале, но его дальнейшая судьба мне неизвестна.

По приезде в Ленинград, мы трое остановились сначала в частной гостинице на Невском проспекте, недалеко от Московского вокзала, а затем в октябре нашли более подходящую и скромную для студента квартира на Седьмой линии (В.О.). В этой квартире мы пробыли две зимы, а потом переехали на квартиру по улице Декабристов, 15, где мы жили до конца нашей учебы...» (Мұражайдағы №337 папка, 12 б). Естелікте үйдің рет саны 14-тің орнына 15 болып кате кегіпті.

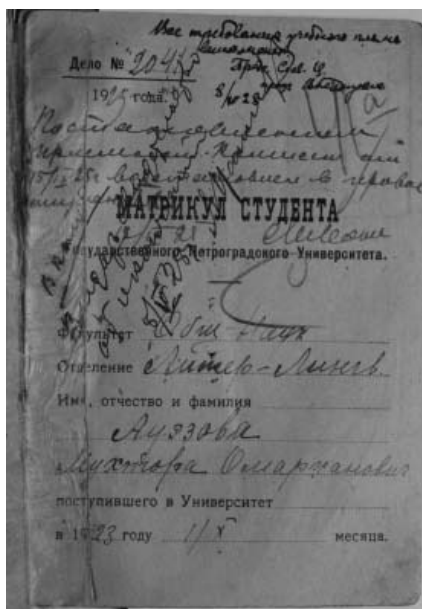

*Сол жақта М.Хабибуллин, М.Әуезов, Ә.Марғұлан. 1926 ж.
Ленинград*

Міне, осы азғана үзіндінің өзінде қаншама құнды деректер бар. Ленинградтағы 3 адрестің де М.Әуезов өміріне тікелей қатысы бар. Мәселен, 7 линиядағы пәтердің ақысын жарты жылға дейін М.Әуезов өзі төлеп келген. Өкінішке орай Ленинградтағы алғашқы адрес толық емес. Және онда 2 қыс қыстаған қазақ студенттері

3-ші мекенжайда тұрақтап, оқуларын бітіріп қайтқанша тұрған. Пәтер иелерінің қарапайым отбасынан шыққан зейнеткер кісілер болғандығы, олардың ешкімге залалы болмағандығын да осы естеліктен жақсы біліп, танимыз.

Өркениетті елдердің ЖОО-да тыңдаушыларға еркіндік беріледі. Өзінің қалаған пәндері мен таңдаған оқытушыларының дәрістерін ғана тыңдауға, қатысуға қақысы бар. Сол дәстүр бойынша М.Әуезов те өзінің көңілі ауған, қажетті деген дәрістерін ғана тыңдаған. Қашанда алдыңғы қатарда отырып, мұқият тыңдап, керекті кеңестерді қалдырмай тізіп жазып отырған. Студенттен ол кездері тек курс бағдарламасы бойынша дер кезінде «зачет» тапсыру ғана талап етілген. Мұхтар Әуезов мұрағатында барлық пәннен «өтті» деген матрикулының фотокөшірмесі сақталған.

Табиғат тарту еткен қабілет пен талпыныстың арқасында білім бұлағымен еркін сусындаған ұлы суреткер студенттік кезге дейін де көптеген көне көркем дүниелерді, өз заманындағы әлемдік және орыс, қазақ әдебиетінің үздік үлгілерінен хабардар болатын. Алтыннан артық саналған уақытын зая кегіргісі келмеген қазақ зиялысы М.Әуезов университетте атақты профессор, ғалымдардың дәрістеріндегі филологиялық білімнің негіздеріне ғана мән берген. Осы жерде Валентина Әуезованың естелігіндегі деректерге көз жүгіртсек: «...Студенттердің өз

уақыттарын еріктері бойынша пайдалану бостандығы Мұхтарға университеттің Шығыс факультеті сабақтарына үздіксіз қатысуға мүмкіндік берді. Мұнда ол академик Бартольдтің, Самойловичтің және басқа да шығыс зерттеушілерінің лекцияларын тыңдайтын.

Өз мамандығы – орыс әдебиетінен ол профессор В.В.Спиновскийдің лекцияларын тыңдайтын. Мұхтар онымен жақсы қарым-қатынаста болып, үйіне де барып жүретін. Мұхтардың таныстыруы бойынша, профессор Абайдың өмірі мен шығармасына,

әсіресе, оның Пушкин мен Лермонтовтан аударғандарына өте-мөте қызығып назар аударды. Өйткені, Пушкиннің, Лермонтовтың ақындық шығармалары В.В. Спиновский зерттеулерінің тақырыбы еді. Сол сияқты Мұхтар Пушкинді зерттеуші Н.Оксманның семинарына, сол кездегі жап-жас доценттер (кейінгі академиктер) С.Обнорский мен В.Виноградов сияқты тіл мамандарының лекцияларына да қатысатын, ал орыс тілі фонетикасынан оның ден қоятыны – академик В.Щерба еді», – дейді («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» Алматы: «Білім» баспасы, 2007-288 бет.-93 б). Расында да, М.Әуезовтің өмірбаянындағы Ленинград кезеңі – әдеби және ғылыми саладағы ең бір сапалы, ғибратты, баянды беттер болды. Осында жүріп орыс және әлем әдебиетінің небір жауһарларымен танысып, білімін тереңдетті, небір ғұлама ғалымдардан дәріс алды. Осы мәліметтерді жоғарыдағы Әлкей Марғұланның естелігі толықтыра түседі: «...В первый год мы занимались в отдельных аудиториях (я слушал лекции одновременно в двух вузах. В Восточном Институте и на Историко – филологическом факультете ЛГУ). На первом курсе интересных лекции было очень мало, и Мухтар Омарханович часто приглашал меня в свою аудиторию слушать лекции знаменитых профессоров того времени. Начиная со второго семестра все лекции, выходящие из ряда вон, мы стали слушать вместе. Во время перерывов мы гуляли по длинному университетскому коридору и к нам часто приставали наши коллеги-студенты, задавая нам вопросы откуда и кто мы? На этой почве нередко завязывались дружеские связи со многими студентами» (№377 папка).

Әлкей Марғұланды Ленинградқа алып келген Мұхтар Әуезов болатын. Ол жөнінде Әлкей Марғұлан (Алматы. «Алатау» баспасы. 14 томдық толық шығармалар жинағы Құрастырушылар Д.Ә.Марғұлан, Д.А.Марғұлан. 2007 ж.1-том.) «Мұхаңмен, Мұхтар Әуезовпен достығым» деген мақаласында былай деген: «...1925 жылы Мұхаңның маған айтқаны: «Сен Семейде қалма, менімен бірге Ленинградқа жүр, сол арада жоғары білім алып, ғалым болудың жолына түс». Мұхаң ол кезде Ленинград университетінің «Факультет общественных наук» деген бөлімінде оқитын. Маған Семейдің кәсіподақ ұйымынан рекомендация алып берді». Ә.Марғұлан ғалым ретінде, жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал еткені үшін Мұхтар Әуезовке борыштар екендігін әрдайым айтып отырады екен. Сол ризашылығы болуы керек, 1984 жылы ауруханада жатқанында Шапық Шөкинге (1912-2003) техника ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА академигі,) «...иә Шоқан Уәлихановтың, иә Мұхтар Әуезовтің қасында жатқысы келетін тілегін» білдіріпті. («Аңыз адам». №1.2013.13 бет. Шапық Шөкин «Азап пен қорлықтан әбден титықтаған Әлекең өзін-өзі өлтірмек болады» деген мақаласында). Марғұланның бір папкасында тек Мұхтар Әуезов туралы мәліметтер жинақталған екен. Қайда екен сол?

Петербургтағы аса биік дәрежелі ғалымдар мен оқытушы профессорлармен етене танысып, тығыз шығармашылық қарым-қатынас орнатқан М.Әуезов олардың шаңырақтарының қадірлі қонағы да болатын. Осы ретте Әлкей Марғұлан: «...Наибольшее впечатление на студентов в те годы производили лекции акаде-

мика Е.Тарле (о французской буржуазной революции), академика Розина (из Москвы), читавшего на тему «Жан-жак Руссо и Толстой», профессоров В.В.Спиновского, Б.М.Эйхенбаум (о Толстом), Б.Томашевского (о французском романтизме XIX в.), Оксмана и других», – дейді (377 папка). Оқытушы профессорлармен де терезесі теңдей сөйлесіп, үйлеріне де барып, кеңесіп, пікірлесіп жүретін М.Әуезовтің жақын араласып жиі қонаққа баратындары – академик Бартольд, Самойлович, профессор В.В.Спиновский болды. Өзі де танымал жазушы, көрнекті драматург, жан-жақты білімді ғалым, шығыстанушы болғандықтан да университеттің барлық оқытушы профессорлары Мұхтар Әуезовке студент деп емес, өз әріптестері ретінде пікірлес, сұхбаттас болғаны белгілі. Таза шығармашылық байланыстағы әріптестері мен пікірлес замандастары арасында адал достық орнап, тек ғылыми әрі әдеби әңгіме болғаны ықтимал.

Білімге сусап, рухани шөліккеп келген қазақ қаламгері де жаңа таныстар тауып, орыс халқының зиялы ортасымен тығыз араласуды мұрат тұтты.

Қазақтардың рухани ортасы атанған Семейдегі әлемнің түкпір-түкпірінен жер аударылып келген ақыл-ой иелері жасақтаған бай кітапханасынан алған білімдерін мұнда тереңдете білді.

Әуезовтің білімділігі, кіммен болса да өзін теңдей ұстайтын кісілігі мен кемеңгерлігі, ойлы да салиқалы сөздері, парасатты пікірлері бірге оқыған студенттерді де, ұстаздарды да, университет басшылығын да онымен санасуға алып келді. Онымен пікірлесуге құмар, оның кеңесіне құлақ салатындар қатары күннен күнге көбейді. Бертін келе Әуезов өз ортасы үшін белгілі бедел иесі бола бастады. Оның ойшылдығы да, білгірлігі де өз замандастарынан әлдеқайда биік тұрды.

Табиғат тарту еткен таланты мен ой-өрісін өсіруге сеп боларлық сабақтарға қатысып, телегей теңіздей терең білімді, тәжірибелері бай пән оқытушыларына М.Әуезовте зор құрметпен қарап, қадір тұтты. Әрқашан алдыңғы қатарға орналасып, қалт етпей ұқыпты тыңдап, ұғып алуға тырысатын. Бұл жөнінде Ә.Марғұланның естеліктері мен Валентина Кузьминаның да жазбаларында жылы жазылады.

Ленинградтағы студенттік кезең суреткер үшін білімін толықтырған, ғылыми мақсаттары мен жұмыстарын жетілдірген жемісті жылдар болды. Сол кезеңге дейін өз бетінше жетілдірген білімі енді жоғары деңгейдегі әлемдік руханиятты жүйелеп, кәсіби

деңгейде білім беретін оқу орнында одан әрі дамыды. Сол дәуірдегі ең даңқты ірі білім ордасындағы атақты білімпаздардан дәріс алды. Дүниежүзінің небір құнды зерттеу еңбектері жиналған бай кітапханалар әлемнің әр түкпірінен жиналған ізденімпаз студенттердің талабын қанағаттандырып, қиялын қанаттандырды. Академиктер В.Щерба, төрткүл дүниеге есімдері таныс түркітанушылар В.В. Бартольд, Самойловичтер мен өте талантты жас ғалымдар Б.Эйхенбаум, В. Жирмунский, В.В.Виноградов, С.Обнорскийлер Мұхтар Әуезовтің рухани жақын, пікірлес оқытушылары болды. Ленинград университетінде қалыптасқан олардың қарым-қатынастары кейін де жалғасқан. Осы орайда Әлкей Марғұлан «Ленинградта. Оқымысты ғұламалардың дәрісі» деген мақаласында: «...Профессорлардың барлығы-ірі оқымысты ғұламалар. Дәріс оқыған әйгілі ғұламалардың ішінде дүниежүзілік әдебиетке жарқын үлес қосқан В.В.Бартольд ерекше еді. Орта Азия елдерінің тарихы мен мәдениетін оқытатын оны университеттің барлық факультеттерінің студенттері келіп тыңдайтын. Бартольдтың тілі кекештеу. Алыстан дұрыс естілмейтін болған соң, университетке жарты сағат бұрын барып, жақын жерден орын алып жүрдім...», – дейді.

Қаламы төселген көсемсөзші, білімі мен тәжірибесі бай әдебиетші, жазушы М.Әуезовті университеттің барлық оқытушы ғалымдары тең дәрежеде пікірлесетін әріптес ретінде қарап, бағалай білді. М.Әуезов те олармен ғылым мен әдебиеттің қай саласында да қымсынбай ойын айтып, дәлелді тұжырымдарын түйіндете де білетін. Сондықтан да студент Әуезовті университет басшылары түлек ретінде емес әріптес ретінде қабылдап, үлкен сыйластықпен қарады. Қазақтың белгілі жазушысы, фольклорист ғалымы, драматургы Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы мен аса білімдарлығына тәнтілік танытып, бүкіл профессор-оқытушы құрамы аса құрметпен қарағаны арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып. Қазақстандық студент барлық көрнекті ғалымдармен теңдей дәрежеде пікір алмасатындығы жөнінде көптеген деректер баршылық. Әсіресе 1922-1925 жылдары университет ректоры болған Н.С.Державин, Я.К.Пальвадрмен, оның орынбасары филолог, профессор Б.Л.Богаевскийлермен қарым-қатынасы да кісі қызығарлық дәрежеде болған. Олардың ішінде 1922 жылы Ташкентте танысқан Париж бен Германия университеттерінің түлегі, атақты ғалым Роберт Фредерикович Куллэмен достығы, екеуінің қазақ жеріне саяхаты көп нәрседен мағына береді. Студенттік кезде жазылған ғылыми еңбектері «Жалпы театр өнері мен қазақ театры», «Әдебиет тари-

хы» және көркем туындылары «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», «Қарагөз», «Хан Кене» пьесалары қаламгердің даңқын көтеріп, зор құрметке бөлеген. Бұл шығармаларының сол кезеңде жазылуы оның орыс жазушыларымен, өзге де шығармашылық интеллигенцияларымен танысып, дидактасуына да дәнекер болады. Атақты театрларда жүріп жатқан спектаклдерді көріп, репертуарларды қадағалау арқылы орыс мәдениетімен танысты. Университет қабырғасында Б.Эйхенбаум, Л.Щерба, В.Виноградов, С.Обнорский, В.Бартольд, С.Малов, А.Самойлович сияқты танымал тұлғалар мен атақты ғалымдардың дәрістерін тыңдап, әлемдік әдебиет пен өнердің классикалық үлгілерінен тағылым алды.

Мұхтар Әуезовтің студенттік кезеңдеріндегі өмірлік, әдеби, ғылыми деректер көбінде Әлкей Марғұланнның естеліктерінде баяндалады. Академик, этнограф ғалым әрі Мұхтар Әуезовтің студенттік кезіндегі рухани серігі болған ол әрбір оқытушының дәріс оқу тәсілдеріне дейін тоқталып, толық әрі жан-жақты мәліметтер беруге тырысады: «...Из литературоведов очень увлекательно, с особым пафосом читал В.В.Спиновский на тему «Русский романтизм первой половины XIX века», и его главнейшей темой собственно были поэзия Пушкина и Лермонтова. В годы нашего студенчества В.В.Спиновский был одним из старых профессоров Ленинградского университета и студенты его особенно уважали за чудесные его лекции. Помню, это был очень спокойный и сосредоточенный человек, в годы военных разрух он читал лекции в Бакинском университете и сильно интересовался восточной литературой. После знакомства с Мухтаром Омархановичем особый интерес он проявил к поэзии Абая, намереваясь найти связь между поэзией Пушкина и Абая. Этот почтенный профессор придя в аудиторию тихо поднимался на кафедру, и после некоторой паузы, устремив свои взоры в глубину аудитории, начинал свою насыщенную, философской глубиной, речь. Когда он читал, аудитория буквально замирала. Особенно волнующим было его чтение, когда темой его лекции была биография Пушкина или Лермонтова. Трагическую судьбу этих поэтов он передавал так трогательно и в такой экспрессии, что я обратил внимание, как студенты, особенно девушки, тихо катили свои слезы» (377 папка). Ленинград университетінің профессоры В.В.Спиновскийдің орыстың екі ұлы ақынының шығармаларының әсемдік құнын, көркемдік әлемін дәл, әділ бағалаудағы ғылыми ұстанымдары мен теориялық тұрғыдан талдау тәжірибелері мен ерекшеліктері айрықша айқын беріледі. Атақты профессордың шешен-

дігінен гөрі терең білімдарлығы, кеңтынысты ойшылдығы, ақын туралы ақынша тебіреніп, толғанып дәріс беретіндігіне тәнті болады, естелік иесі. Одан әрі профессор В.В.Спиновский мен Мұхтар Әуезовтің достығы, оған дәнекер болған Абай шығармашылығы, әсіресе аудармашылығы туралы Әлкей Марғұланның толғаулары да тағлымды. Орыс және қазақ әдебиетінің шығармашылық байланысы, аударма мәселелері, ұлы ақындар үндестігі жөніндегі өзіндік пайымдаулары төл әдебиетіміздің тарихы үшін де таптырмас қазына. Оқып көрелік: «В последствии мы близко познакомились с В.В.Спиновским, встречались с ним в Публичной библиотеке имени Салтыкова-Щедрина и в Пушкинском доме. К этому времени он, через Мухтара Омархановича, успел ознакомиться с жизнью и творчеством казахского поэта Абая, собрал о нем небольшой материал, которой он намеревался опубликовать. Он как-то имел желание вместе с Мухтаром Омархановичем отправиться в Чингизские горы и на месте изучить биографию Абая. Но его возраст и старческая болезнь стали для него серьезной помехой в осуществлении его заветного желания. Зато и Мухтаром Омархановичем совершил путешествие в далекие Чингизские горы другой профессор университета – Р.Куллэ, напечатавший свои впечатления о поездке в степь в Ленинградской вечерней газете.

Мы бывали на квартире этого профессора на проспекте Маклина. Его так же сильно интересовал Абая, который, по его оценке, «первый из восточных поэтов великолепно понимавший дух поэзии Лермонтова». При беседе с этими профессорами они говорили о необходимости включения в курс лекции русской литературы «абаевские часы», и практическое осуществление этого взял сам В.В.Спиновский. Помнится, в одной из его лекции в 1926 году он стал говорить о казахском поэте Абае, переводившем на казахский язык стихи Лермонтова и отрывки из романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин». В этой лекции он останавливался на поэтическом образе Татьяны, принявшем через перо Абая форму восточного колорита и воспеваемом по всей степи. Мы с Мухтаром Омархановичем сидели на передней парте...». Міне, бұл мәліметтердің бәрі қазақ әдебиеті, Абай шығармашылығы, оның орыс әдебиетімен байланысы, аударма теориясы мен тәжірибесі, бертінгі М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми деректерді де толықтырып, тың материалдарды алға тартары сөзсіз. Орыс әдебиеттанушыларының ұлы ақын шығармашылығы мен аудармасына аса қатты көңіл

бөліп, зерттеуіне жол ашып берген студент М.Әуезовтің әсері мол болғандығын дәлелдейді, бұл деректер. Студент Мұхтар Әуезовтің жалпы қазақ әдебиеті мен өнері, драматургиясы, театры, кино, сценарий және өзге де өнер өлкесінің осылай рухани кеңістігі мен өрісін кеңейтіп, орыс оқырмандары арасында да кеңінен насихаттауына себепкер болғаны сөзсіз.

Ленинградтық ақын-жазушылар, аудармашылар Всеволод Рождественский, Павел Лукницкий, Анна Никольскаялармен достасып, тығыз шығармашылықта еңбек етті. Олардың осынау ұлы достықтарына М.Әуезовтің кітапханасындағы жоғарыда аталған академиктер мен жазушы, ғалымдардың қолтанбаларымен берілген кітаптары куә бола алады. Кейін басына бұлт көлеңкесі түскенде солардың бәрі жанына сая, рухани серік болды.

Ленинград университетінде М.Әуезовпен бірге оқыған Ираклий Андрониковтың: «Мухтар Омарханович вошел в нашу жизнь не только как замечательный писатель. Он – явление, он – великий символ нашей жизни, человек – легенда, мудрец нового времени, истинный поэт и человек. Человек – тонкий, душевный, благородный, бесконечно обаятельный, способный понять решительно все.

В нашей литературе он – один из немногих – был мерилом, ве- хой, огнем, по которому можно было соизмерять собственные дви- жение.

А для меня лично Мухтар Омарханович дорог как человек, которого я узнал еще в юности, уважал и любил как друга и как стар- шего товарища, которым бесконечно гордился», – деп дәріптеуі де тегін болмаса керек («М.Ауэзов в воспоминаниях современников». Издательство «Жазушы»-Алма-Ата-1972.-360 стр.33 стр). «Орда бұзар отызында» өзінің білімдарлығымен орыстың зиялы қауым өкілдерін мойындата білген Мұхтар Әуезов шын мәніндегі құдірет иесі еді.

М.Әуезовтің Ленинградтағы студенттік шағы нағыз білім бұлағынан еркін сусындаған, әлемдегі ірі ғалымдармен танысып, пікір алысқан, жаңа әріптестер, достар, кәсіби білім мамандарының шексіз қамқорлығын көрген, әдеби, ғылыми орта таныған тама- ша кезеңі болды. Осы аз ғана бес жылда университет қана емес, бүкіл ресей астанасындағы барлық зиялы қауым ортасымен, үлкен өнер ордаларындағы драматург, театртанушылар, композитор, әншілер, әртістер, актерлармен табысып, ой өрісін кеңейтті. Ара- ласатын адамдар кеңістігін кеңейтті. Ол Ленинградтың театр-

ларында орыстың атақты режиссерлері қойған талай спектаклдерді көріп, сахна өнерінің қыр-сырына қанықты. Сөйтіп олардың көркемдік қуатын сол студент кезінде-ақ көкейіне түйді. Әлемдік классиктердің шығармаларының орыс театр репертуарларында орнығып қалғанын, олардың кәсіби тәжірибелерінің мол екендігіне маман ретінде көз жеткізіп, одан үйренудің жолдарын қарастырды. Өзі де әлемдік деңгейдегі әдебиет, мәдениет, театр, кино өнерінің рухани ортасында болып, кәсіби шеберлікке қол жеткізді, қоғам және қалам қайраткері болып қалыптасты.

Себебі Ленинград Ресейдің атақты орталық қаласы ғана емес, рухани астанасы да еді. Бүкіл орыс зиялыларының, шығармашылық тұлғаларының өмірі мен туындыларының, тіпті кейіпкерлерінің тағдырымен тұтасып жатқан тарихи қалада өткен 5 жыл қазақтың көрнекті суреткері Мұхтар Әуезов тағдырындағы ең бір бақытты шақ еді. Ал, Ленинград жазушының ой өрісі мен көркемдік кеңістігін кеңейткен көркем қала болды.

М.Әуезовтің бала кезден армандаған өзінің бүкіл саналы өмірін әдебиетке, ғылымға, педагогикаға арнағанын, сол мақсатта үздіксіз ізденіс жүргізіп, жан-жақты білім алғандығын дәлелдейтін тарихи дерек – жазушының университет бітірер жылы Ташкент педагогикалық институтына жолдама сұрап Халық ағарту комиссариатының бастығы Ораз Жандосовқа жазған Арызы болып табылады. Онда былай делінген:

«Наркому просвещения тов. Джандосову от Ауэзова Мухтара
Заявление

Будучи на последнем курсе факультета востоковедения и Материальной культуры Ленинградского Гос. у-та и имея намерение окончить Вуз весной н.г., я еще зимой подал заявление на Ваше имя с просьбой дать мне направление в один из Туркестанских Вузов, где мог бы сочетать практическую деятельность педагога с работой по самосовершенствованию, самоуглублению по исследовательской линии по востоковедению, в частности по тюркологии. Так как последний вид деятельности является для меня основным, глубоко продуманным идеалом равноценным даже смыслу жизни.

Я до сих пор остаюсь и намерен оставаться верным той же цели, навсегда посвятив все свои силы научно-исследовательской деятельности. Но полученная мною теоретическая база по литературоведению и вообще по славянской филологии в дальнейшей деятельности по преподавательской линии в тюркологии не всегда

может иметь непосредственное применение.

Поступая в Вуз, я выбрал этот уклон только с целью обогащения своих знаний главным образом в отношении методологических принципов исследования. Имея и в то время своей основной задачей в будущем работу по тюркологии, я выбрал славянский цикл как область, богато представленную лучшими художественными образцами всех веков, так же как богато представленную многими и многими представлениями с массовыми методологическими принципами. Полученные здесь теоретические знания я предполагал применять на родной почве. В осуществлении этих задач за время пребывания в университете я занимался над всеми известными в печати образцами казахского народного творчества и отчасти над образцами индивидуального творчества.

В последний год, помимо казахской литературы, начал заниматься, как смежной областью, и над киргизскими образцами.

В отношении методологических принципов литературоведения, различно представленных в У-те, я в последние годы стал убежденным сторонником социально-имманентного метода изучения литературы (подчеркнуто синим карандашом – ред) и в своих критических разборах произведений Абая при издании его полного собрания сочинений, применяя по мере своих возможностей этот же метод анализа. Пришел к этому методу не потому, что это господствующий сейчас метод в марксистском литературоведении, не потому что это модный метод, одновременно методологических принципов. А пришел в результате более или менее широкого ознакомления с теоретической нивой других методов в результате длительного думания и в результате своих самостоятельных опытов исследователя анализа разных лит.образцов (подчеркнуто синим карандашом-ред). Так что могу с уверенностью сказать, что я пришел к такому образу мысли не просто и механически, а почвенным путем. Этих же принципов намерен придерживаться и в дальнейшем (подчеркнуто синим карандашом – ред). Но переход к практической деятельности в области востоковедения после пройденной учебы в области славянской филологии сопряжен для меня еще с продолжительным трудом в целях.... своих пробелов в этой области. Требуется как самостоятельная работа в библиотеках университетских городов, так же требуется усиленная работа под руководством опытных профессоров востоковедов.

Ввиду всех этих обстоятельств, насущно необходимо для меня...

пребывание в таких городов как Ташкент или Москва.

Без научно-преподавательской деятельности я не мыслю свое будущее, но вместе с этим хочу совместить и на это время общественно полезную необходимую в...условиях деятельность педагога.

Почему прошу вас дать мне направление в Ташкент и включить в комплектуемый сейчас состав преподавателей Ташкентского Педагогического Института.

Если по каким-либо обстоятельствам не найдете возможным удовлетворить эту просьбу, то я все хочу остаться верным своей конечной цели посвятить себя научно-исследовательской деятельности, хотя бы даже ценой отказа от педагогической деятельности.

Имея в виду весьма и весьма мизерное количество казахской молодости, желающей посвятить себя навсегда научной деятельности, остаюсь в надежде, что вы отнесетесь с необходимыми вниманием ко всему изложенному и к конкретно к моей просьбе.

Ауэзов.

4.VI.1928 г». («Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова» (Алматы, Издательский дом. «Библиотека Олжаса», 2013.-400 с. 95 -97 стр).

Ташкенттегі педагогикалық институтына оқытушылар жинап жатқан кезде жазылған бұл өтінішті біз жазушының осы университетте алған білімін өз елінде жас ұрпақты тәрбиелеуге, ұлттық әдебиетті көтеруге, ғылыми-зерттеу жұмыстарының сапасын жетілдіруге жұмсауға ниеттенген мақсат-жоспарымен танысу үшін алып отырмыз.

Оның арғы тарихы қаламгердің университет бітірген кезеңімен сәйкес келетіндіктен біз тек студенттік уақытпен шектелеміз.

Енді студенттік өмірі өткен Ленинград қаласындағы Мұхтар Омарханұлының есімімен тікелей байланысты қарастырылатын көше аттары мен адрес, мекенжайларға тоқталамыз.

М.Әуезовтің Ленинградқа келген кездегі **алғашқы адресі** – Васильев аралындағы жетінші линия болатын.

Ленинградтағы Күншығыс институтында оқып жүрген кезінде М.Әуезовпен студенттік өмірін бірге өткізген жан досы Әлкей Марғұланның естелігі арқылы анықталған бұл адрес қазақ қаламгерінің алғашқы қоныстанған мекенжайы. Бұл жөнінде Ә.Марғұланның «Жадымда қалған жақсы күндер» деген естелігінде: «...Мұхаң мен Орман академиясында оқитын Мұхамбет Хабибуллин деген аяулы студент үшеуміз жеке бір пәтерде тұратын едік.

Оның бір бөлмесінде Мұхаң жеке де, екінші бөлмеде Мұхамбет екеуіміз тұратынбыз. Алғашқы жылы пәтер ақыны бір ғана Мұхаң төлеп жүрді. Өйткені «Қарагөз» бен «Еңлік-Кебек» пьесасына ақшаны көп алып тұрған соң, бізге төлентпейтін, егер төлеп қойсақ, қатты ренжіп кейитін еді. Каникул кезінде бір ғана Ленинград қаласында болмай, Кеңес Одағының көп жеріне, әдемі қалаларына барып қайтып жүрдік...», – деп жазады (44 б).

Естелікте ең біріншіден, жазушының алғашқы жылдары кімдермен тұрғаны анықталса, екіншіден, ұлт пен ұрпақ қамын қатар ойлаған жап-жас жігіт Мұхтар Әуезовтің ұлағатты ісі дәріптеледі. Алаш зияларының арасында қалыптасқан кәнігі бір жақсы дәстүр – «бұлақ көрсең көзін аш» дегендей өзінен кейінгі болар баланы бауырына тартып, қамқорлық көрсету осы естелікте де жан-жақты баяндалған. Қалтасы қалыңдықтан емес елдің ертеңін, ұлттың қамын ойлағандықтан отызға келген жас қасындағы студенттерге қолдау танытып, талабын қанаттандырып отыр. Ұлт мүддесін ойлаған, осындай ұлы мақсаттарды мұрат тұтқан ұлы тұлға ғана ізінен ілескен інілеріне ізет пен ілтипат көрсетіп, қиындықта сүйеніш бола алары сөзсіз. Өйткені, «Өмірінде азаматтық жасамаған адам өмірге келмегенмен бірдей», – деп дана халқымыз айтқандай, бұл бір ғана Мұхтар Әуезовке тән қасиет емес еді.

Тегінде текті түркі жұртының табиғатына тән ұрпақтар арасындағы ұнасымды тәрбие, табиғи сабақтастық Алаш зиялылары арасында да кеңінен танымал тағылымды дәстүр-тін. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің Ленинград университетінде шәкірт болып жүрген шағында Смағұл Сәдуақасовтың үнемі қаржылай көмек беріп отырғаны, Жүсіпбек Аймауытов өзінің «Шернияз» пьесасына алған бірінші бәйгесін: «Ауылдағы менен гөрі шәкірт Мұхтарға ақша қажеттірек», – деп, 2-ші орын алған «Қарагөзге» бергізуі көпшілікке ой салғызбай қоймайды. Ол тек өзінің қалтасының қалыңдығынан гөрі ұлтының қамын, елдің ертеңін ойлаған ұлт зиялыларының мемлекеттің тұтқасын ұстар білімді жастарға деген қамқорлығының көрінісі. Тізе берсек Алаш зияларының мұндай тағылымды істері жетерлік. Біз тек Мұхтар Әуезовтің өзі мен оған көрсетілген ілтипатты ғана іріктеп алып отырмыз.

Енді осы естеліктегі анықталған адрестің сырына үнілер болсақ: «...1927 жылдың жазы шығар. Алдында, Мұхаң қатты елегізіп, күн сайын толғануда болды. Бір күні Мұхаң:

– Әлкей, жүр, көшеге шығып біраз серуендеп қайтайық, – деді.

Біз ол кезде Васильев аралында, жетінші линияда тұра-тынбыз. Жаяу қыдырып Нева өзенін жағалап, Көркемөнер академиясының алдындағы Сфинкс қасына келіп тоқтадық. Бұл жер Ленинград қаласының сәулетті тұстарының бірі. Өзеннің аржағында қолын күнбатысқа созған «Мыс салт атты» Петрдің бейнесі мен Адмиралтей сарайы тұр. Өзеннің екі жағын ала созылып жатқан әдемі, сәулетті үйлер, сол жағымызда ат шаптырым жерге созылып жатқан университет пен академияның зәулім үйлері...», – дейді («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». А., «Білім». 2007. – 288 б-43-44 бет). Ленинград қаласының қақ ортасындағы атақты Васильев аралы маңында тұрып, оның көркем көшелерінде кеш сайын серуендеп, қаланың салтанатына тәнті болған студенттер еуропалық өркениеттен өнеге алды.

Мұхтар Әуезов 1925 жылдың күзі мен 1927 жылдың мамырының аралығында Ленинградтағы Васильев аралындағы орталықтан алған 2 бөлмелі пәтерді жалға алған Әлкей Марғұлан мен семейлік Мұхаммед Хабибуллин үшеуі тұрып, үй күтімін де, тамақты да негізінен өздері жасаған. Уақыттың бағасын білегін олар көбінде сабаққа кетерлерінде қазанға ет салып, астындағы көгілдір отты жай ғана басып кетеді, ал келгенде еттері балбырап пісіп даяр тұрады екен. Уақытта да алмайды әрі студенттік өмірге тән ашқұрсақтықтан да аулақ болады. М. Әуезовтің шығармашылық табысының арқасында көп қиыншылық көрмеген қазақстандық студенттердің осы тіршілігінен қызықты бір әңгіме Валентина Николаевнаның естелігінде де кеңінен баяндалыпты: «...Ол кез ЖЭС (НЭП)-тың кезі болатын. Бұлардың бағына орай бір іскер татардың сол манда жылқы етін реттеп, сататын дүкені болушы еді. Бұл жердің негізгі сатып алушылары – қала әйелдері мен «кедей студенттері». Кейіннен М.Омарханұлы менің тамақ істеуге кететін көп уақытыма әрдайым таңырқап жүрді, ал олар лекцияға кетерінде кастрюльге етті салып, әлсіз отқа қойып жағады екен, үйге келгенде тамақ дап-дайын.

Олардың шаруашылықтарында «қолданылатын кастрюль, примус және сағаттары болатын. Біз үйленіп, әрқайсысы өз еншісін алып кеткенде бізге примус тиді. 1926 жылдың жазында М.Омарханұлы соңғы рет ауылына барып келді». Ер адамдардың салт өмірдегі тамақ даярлаудағы тиімді тәсілдің әйел баласына бейтаныс болатынын, олар түсіне бермейтін тіршіліктің, қазан-ошақтың түрлі ұсақ-түйектері көп болатынын жазушы отбасын құрған кездері ғана байқай бастайды. Әрі десе орыс ақсүйектерінің арасында

тәрбиеленіп, үлкен мәдениетке үйренген Валентина Николаевнаның дастарқаны ауылдағыдай қарапайым әрі жұтандау емес керісінше көкөністері мен қоспалары көп, қуырылған, пісірілген түрлі тәтті де дәмді тағамдарға толы болатын. Соның бәрі ерекше көңіл мен алтын уақытты алатыны ақиқат. Райхан мен Кәмиламен үнемі бірге тұрып, үй шаруасының мұндай меңхатына көңіл аудара қоймаған Мұхтар қаланың аядай бөлмесіндегі шаруашылықтан шет қала алмай көп нәрсеге көзі жеткен. Әрі десе өзге ұлттың қызына қосылып, елден жырақта тұрып жатқан жас жұбайлар жұртқа дабыра етпей оңаша тұруды қалаған. Отбасын құрған Мұхтар Әуезов те еліне баруды сиреткен.

Қазақтың қара шаңырағы қайда да қонақсыз болмаған. Әсіресе Әуезовтей дара тұлға тұрған үйге студент болса да небір қазақтың марқасқалары, танымал тұлғалары, сол кезде Ленинградта білім алған жастар атбасын жиі тірейтін.

Олар жөнінде де Валентина Николаевна кеңінен әңгімелейді: «Біздің семьяның ленинградтық достары ішінде, міне, қырық жыл

*Сәтбаев Қаныш
Имантайұлы*

бойына достығы үзілмей келе жатқан академик Константин Кузьмич Юдахин, оның жұбайы Ольга Кирилловна және ол кездегі ленинградтық студент, қазіргі академик Әлкей Марғұлан болды. Айтпақшы, мені жас күнімнен біліп, ата-анамның үйінде болған жалғыз қазақ осы ғана. Сол тұста Ленинградта оқып жүрген қазақтардан біздікіне Ибрагим Тәжиев, қазіргі Қазақстанның халық суретшісі Қанапия Телжановтың әкесі Әмірболат Телжанов келіп-кетіп жүретін, Мәскеуден Қаныш Имантайұлы Сәтбаев келіп, қонақ болып кететін еді.

Ол жылдары Мұхтардың шын көңілдес тағы бір досы болды – ол **Роберт Куллэ** еді». Естелікте аталған достардың бәрі жас жұбайлармен бірге күн сайын әдеби кештер өткізіп, қаладағы барлық театрларда, неше түрлі салтанатты концерттік залдарда бірге болып, сахна саңлақтарының өнерлерін тамашалайтын. Ленинград қаласының әр ғимаратының әрбір тасы оларға әрбір тарихи

дәуірлерден сыр шертетіндей қызықтыратын.

Оңаша ой кешуді аңсаған сәттерде студент-суреткер Мұхтар Әуезов осы салтанатты көшелерде серуен құрып, түрлі шығармашылық жоспарлар құрып, шабытты шақтарды бастан кешіреді.

М.Әуезов көбінде А.П.Чехов, Н.Гоголь, Ф.М.Достоевскийлер кезген, өз шығармаларына кейіпкер іздеген, олардың мекен-жайларын бейнелеген, олардың тағдырына қатысты оқиғаларды көңілдеріне құйған, ұлылардың ойларына қозғау салған, жоспар құрған көшелерде қыдырыстайтын. Олардың бәрі қаламгердің қиялын қанаттандырып, нағыз шығармашылық шабыт сыйлайтын. Орыс ойшылдары мен зиялы қауымы: «Петербург – самый фантастический город на свете» деп мойындаған қала қазақ қаламгерін де қиял-ғажайып сезімдерге бөлейтін. Оқудан өзге шаруа жоқ, білімге ғана бас ұрған студенттік уақыт шынында да адамзат өміріндегі ең бір бақытты, бал арадай білім жинайтын кемел кезең екен. М.Әуезовтің сүйікті суреткері Ф.Достоевскийдің: «Петербург, не знаю почему, для меня всегда казался какою-то тайною», – деп айтқанындай студент суреткерді де ішіндегі бір қатпарын ашпай жатқан жұмбақ әлемдей қызықтыра беретін. Қаланың сұлу табиғаты мен небір аспанмен таласқан архитектуралық ажары әсем ғажайып ғимараттары бар, бірнеше ғасырларға ұласқан көне тарихы бар, әлемдік мәдениет пен өнердің, әдебиеттің бар маржандары молынан жиналған бай рухани өмірі бар Петербург кімге де таңсық. Орыстың әсем астанасының үйренер үлгілері, өнеге болар тағылымы мол қала.

Ленинград қаласындағы **екінші адрес** – М.Әуезов оқыған Ленинград Мемлекеттік университетінің оқу корпустары қоныстанған Университетская набережная көшесі. Тілтану мен материалдық мәдениет факультеті қаланың орталық ауданындағы Васильев аралы, Петрсарайлары маңында орналасқан. Университеттің бас корпусы «Двенадцатый коллегий» деп аталатын тарихи орын. 1724 жылы Петр І-нің бұйрығымен ашылған университеттің бас корпусының алдында тұңғыш ректор, атақты орыс ғалымы, ақын М.В.Ломоносовтың (1758-1765) ескерткіші тұр. Үлкен бір ықшам ауданды алып жатқан корпустардың араларын гүлзарларға толы аллеялар қоршаған. Сабақтан шыққан студенттердің пікір алмасатын, ұстаздар мен шәкірттердің кеңесетін жерлері де көбіне осы корпустар айналасындағы шағын алаңдар болатын.

М.Әуезов Ленинградқа оқуға келгендіктен бірінші бас сұққан

мекемесі де осы университеттің бас корпусы болды. Бес жылдық саналы өмірі өтетін университет корпустары студенттердің екінші үйі екені мәлім.

Университеттің жан-жағы тарихи әдеби әлем болды. Нева өзенінің қарама қарсы жағы – мыс салт атты (Медный всадник), ал диагоналында – Дворцовая набережная, А.Пушкиннің серуендеуді ұнататын көшесі, бүкіл орыс зиялылары мен тарихи тұлғаларының табаны тиген Мойка көшесі де осы университет маңында. Осы ретте «Мыс салт атты» ескерткішіне байланысты Евгений Книповичтің естелігі еске түседі. М.Әуезов кеменгерлігін, білімділігін көрсететін бұл әңгімені мүмкіндігінше толық нұсқауда беруді ұйғардык. («Светлый человек» («М.Ауэзов в воспоминаниях современников»).изд. «Жазушы» Алма-Ата-1972). деген естелігінде М.Әуезовтің әдебиет пен өнер саласындағы Лениндік сыйлықтың тағайындау Комитетінің мүшесі ретіндегі еңбегін айта келіп, бірде Кишинев қаласындағы Григорий Котовский құрметіне құйылған аттың ескерткіші туралы пікірі комиссия мүшелерін таңғалдырғаны жөнінде былай дейді: «Конь так ноги не ставит! Конь так идти не может!» Слова эти вызвали веселое и дружеское «оживление в зале»: «вот степняк, конник, сразу заметил, а мы все и не увидели!» И затем Мухтар Омарханович произнес целую речь о том, чем должен быть конный памятник. «Конные статуи всегда имеют свои особенности, затрудняющие работу ваятеля. Здесь два живых существа. Ведь и конь живое существо, красивое существо, и нелегко бывает сочетать всадника с конем», – Мухтар Омарханович говорил о ложной красивности конной статуи Николая 1 в Ленинграде. Критиковал московский памятник Юрию Долгорукому, где, по его мнению, конь оказался более выразительным, чем всадник, и наконец воздал хвалу «Медному всаднику», замечательному творению Фальконета. Именно «Медный всадник» был, по мнению Ауэзова, как бы «эталон» конной статуи, потому что два живых существа здесь связаны, «всадник уздой железной поднял коня на дыбы», «конь пляшет под ним» и все же «дикий конь подчинен его воле». «Вот эта воля, этот всадник, который сильнее всех стихий, и делают памятник прекрасным». (36 стр). Ал, Невск даңғылы (проспект) десе оқырман есіне бірден Н.Гоголь сап ете қалары сөзсіз. «Нет ничего лучше Невского проспекта, по крайней мере в Петербурге; для него он составляет все. Чем не блесит эта улица-красавица нашей столицы», – деп басталатын Н.Гогольдің «Невский проспект»

атты повесін сан қайталап оқыған М.Әуезовтің студент кезінде ең көп серуендеген, қалың-қалың ойларға батқан даңқты даңғылы да осы еді. Ленинградтың әрбір көшесі, әрбір бұрылыс қалтарыстары Ф.Достоевский мен Н.Гогольдің кейіпкерлерін көз алдына әкеліп, студент суреткердің жан сарайын байыта түсетін.

Университет корпусына жақын мекемелер – Кусткамера, Императордың Ғылым академиясы және осы оқу орнының өзге де көптеген корпустары-тын.

Петр І-нің жеке коллекцияларының негізінде 1714 жылы іргесі қаланған Кунсткамера (қазіргі адресі: Университетская набережная, №3) ғимаратын М.Әуезов бірталай архитектуралық өзгерістер мен толықтырулардан соң көргенімен тарихи ескерткіш сол алғашқы көне гравюралық қалпынан көп өзгере қоймаған-ды. Қазір де солай. Бұл мұражайдағы Шығыс кабинетінен басталған тарихы бар Императорлық Ғылым академиясының Азиат музейі 1818 жылы құрылып, нағыз құнды қазыналар қоймасына айналған. Ол музей ХІХ ғасырдың жартысына дейін баға жетпес шығыстың қолжазбалары сақталған ірі мемлекеттік орталық болды. Негізі Петр І-ші тұңғыш рет Шығысқа мойын бұрып, оны тану мен зерттеу, оларға қатысты барлық мұраларды жинауға кеңес берген, соны жүйелі жолға қойғаны тарихтан мәлім. Сонау көне дәуірлерден бергі Шығысқа қатысты құнды құжаттар мен аса бай мұра сақталған бұл мекемеге М.Әуезов мұражайдағы этнографиялық экспонаттарды қызықтау үшін ғана емес, батыс бұрышындағы (крылосындағы) Петербург Ғылым академиясы кітапханасына да көп келетін. Кітап – Әуезовтің бір күнде онсыз тұра алмайтын рухани азығы, шығармашылығына керек шикізаты болатын. Кітапхананың бай қорында ол өте сирек кездесетін әдеби жәдігерлермен, ғылыми, мәдени мұралармен табысатын. Ол тек оқуы мен шығармашылығына ғана емес, өзінің ой өрісін кеңейтетін жанына азық боларлық білім бұлағына бас ұратын. Біздің ойымызды Әлкей Марғұланның «Ленинградта. Оқымысты ғұламалардың дәрісі» деген мақаласындағы: «... Ленинградтың бір ерекшелігі – ол кісіні білімге тойғызатын. Онда мәдениет-білім орындары орасан көп, толып жатқан бай кітапханалар, көркем мұражайлар, бай мұрағаттар, қолжазбалар қоймасы т.б бар. Олардың барлығы – білімнің қазынасы. Менің көп білім алған жерім;ең алдымен академияның кітапханасы. Салтыков-Шедрин атындағы кітапхана, академияның мұрағаты. Күншығысты зерттеу институтының кітапханасы, оның қолжазба бөлімі, толып жатқан

басқа мұрағаттар. Бұларда Қазақстан туралы өте бағалы кітаптар, қолжазбалар жиі кездеседі...», – деген естелігі нақтылай түседі.

Аталған кітапханалар мен мұражайлардың қызметкерлері де тұрақты оқырманы болған М.Әуезовке сенімді серігі, ғалым-әріптестері ретінде қарайтын.

М.Әуезов кітапханалардан бос кездерінде қашанда тыңдармандары мол атақты шығыстанушы ғалымдар-академик В.В.Бартольд, Самойловичтің дәрістерінен қалмауға тырысатын. Олар да Мұхтарды шәкірт есебінде емес, әріптес ғалым, зерттеуші ретінде қабылдайтын. Университеттің үлкен ғылыми ортасында болып, әсіресе, өзі ұнатқан саласы шығыстанудан терең білім алған М.Әуезов кейін кәсіби деңгейі жоғары фольклорист ғалым, бірнеше шығыс тілдерін еркін меңгеріп, сол тілдерде мәтіндерді оқи да жаза алатын жағдайға жеткен зерттеуші болды. Шығыс тілдерін бұрын да жақсы білетін Мұхтар Омарханұлы университетте жүріп араб, парсы, иран, түрік тілдерін еркін игеріп, ғылыми баяндама жасау дәрежесіне жеткен. Неміс және өзге де еуропа тілдерінде кітап оқитын шамасы болған.

1927 жылдың 20 қыркүйегінде университеттен берілген Анкетаны толтырғанда шет тілінен оқып жүрген неміс тілін әлі де тереңдететінін тілге тиек етеді:

«...20. Если не выполнен академи-	За исключением немецкого языка
ческий минимум, то почему	минимум выполнен, в настоящее
	время начал заниматься нем.языком
	намерен заняться серьезно и долго,
	Откладывал, чтобы посвятить гораздо
	больше времени как того требует объем
	программы факультета...».

Бұл дерек жазушының қай пәнге де аса жауапкершілікпен қарағандығын және өзінің де неміс тілін үйренуге деген талабы барлығын танытады.

Орыс ұлтының ары мен ұятына айналған зиялыларының өзі мен өзге ұлт өкілдері арасындағы шынайы достықты, бір-біріне деген қамқорлықты жалпы адамзаттық руханиятқа жасалған жақсылық деп түсінетін жоғары деңгейдегі кісілік қасиеттерін осы студенттік кезден бағалап, соның тәрбиесінен тағылым алғандығын Мұхтар Әуезов өзіне өнеге, үлгі тұтатын. Қадір тұтып қана қоймай ол қасиеттерді бойына сіңіріп, жақсыны жұғысты еткені жөнінде студенттік кезде сырласы болған Әлкей Марғұлан: «...Ленинградтың халқы өте сыпайы, жүріс-тұрысында оғаштық жоқ, аса әдепті келеді.

Мұханның өзінің мінезі де осы қаланың адамына өте ұқсас келеді», – дейді. Көрнекті суреткер өркениетті елдің жақсы қасиеттерін қабылдай білумен бірге «болмасаң да ұқсап бақ» деп өзгелерге де өнеге етіп отырған.

Студенттік кезден сыйластығы жарасып, ірі достыққа айналған орыс әріптестері Л.Леонов, Вс.Иванов, К.Симонов, А.Фадеев, Н.Тихонов, З.Кедрина, сондай-ақ М.Горький атындағы әлем әдебиеті институтының ғалымдары Н.Анисимов, М.Богданова, А.Петросян, К.Зелинский қаламгердің басына төнген барлық тар жол, тайғақ кешулерде де, кейінгі азғана бейбіт күндерінде де қасынан табылып, рухани сүйеніш болғанын жазушы мақтанышпен медет тұтқаны да мәлім.

Қандай қиянат көрсе де рухы қайыспаған қаламгердің өз жұбайы Валентина Николаевна Әуезоваға жазған мына хаты оған айғақ: «...Ощущение не стареющих, живых связей с жизнью являются источниками моей творческой, писательской жизни. Ты знаешь, как я могу теперь работать. Поразительно, что я смог первую редакцию романа в 24 листа продиктовать за 3,5 месяца, и после таких пережитых мною терзаний. Здесь я обнаружил, объективно говоря, устойчивую и упорную моральную силу, силу духа правого и убежденного в своей чистоте и правоте честного труженика. И я ничуть не постарел, не сдал о того, **что мучили меня недостойные людишки, негодными средствами.** Как я был прав, когда в самые лютые дни травли говорил тебе и друзьям, что так не скажут обо мне ни партия, ни народ советский, а говорят **случайные и нечестные элементы.** Вот с таких позиций я смотрю и на свои теперешние труды в Москве. **Работаю бодро, продуктивно и с неугасимым светом таким в душе...**» (108 б).

Орыс әріптестерінің адалдығын, таза шығармашылық тұлғаға деген құрметін сол студенттік кезден сезіп, өмірінің соңына дейін бағалап өткен ірі тұлға – Мұхтар Әуезов. Ленинград қаласындағы бекзат тұрғындардан, оның ірі зиялы өкілдерінен алған үлгі-өнегесі орыс халқына деген үлкен сүйіспеншілікке айналғаны да ақиқат. **Ұлы адамның бүкіл әлем мәдениетіндегі орнын да лайықты бағалаған осы студенттік кезден сыйластықтары жарасқан шоғыры биік шығармашылық достары еді.**

М.Әуезовтің өмірінде өзіндік орындары бар, студенттік кезде танысып, өмірінің соңына дейін шығармашылық, ғылыми байланыста болып, сыйластықтары үзілмеген оқытушы ұстаздары, әріптес достарының өмірі мен шығармашылықтарына қатысты азғана мәліметтер мен суреттерін беруді де жөн санап отырмыз.

ЛЕНИНГРАДТАҒЫ ӘУЕЗОВТЫҢ ДОСТАРЫ:

Анна Борисовна Никольская – орыс кеңес жазушысы, аудармашы. Қазақтың халық лирикалық поэмасы «Қыз-Жібекті» орыс тіліне поэтикалық тұрғыдан тұңғыш тәржімелеген аудармашы. М.Әуезовтің «Абай жолы» романының 1-2-ай кітабын, Махамбеттің жырларын, И.Байзаков, Н.Байғанин, Ж.Саин, өлеңдерін орыс тіліне аударған.

Ленинградтық достарының бірі аудармашы Анна Никольская-ның «Листки воспоминаний» деген естелігінде Ленинград қаласы туралы әдемі де әсерлі естелігі көп кездеседі. «Қыз-Жібек» поэмасының жолма-жол аудармасы арқылы орыс тіліне тәржімелеу міндетін алған Анна Никольская Алматыға келіп, үйрене алмай жүрген алғашқы айларында рухани камкорлық жасап, жатсынбай бауыр басып кетуіне көп көмегін көрсеткен М.Әуезовке деген алғысын былай жеткізеді: «...я впервые берусь за такую работу и иду вслепую по подстрочнику, которому должна верить, но который меня во многом не удовлетворяет.

В ответ – полная готовность и радушное приглашение побывать у него дома. – «...И жена моя вас послушает. Она – русская и даже ваша землячка: тоже ленинградка.

Это и было началом многолетней дружбы с Мухтаром Омархановичем Ауэзовым и его семьей, с тремя ее поколениями...» (161 стр.), – десе, енді бірде: «...Я и близким своим недавно писала, что даже небо, даже звезды-те же самые звезды, которые я с детских лет привыкла видеть и различать на вечернем небе,-здесь, в Казахстане, мне кажутся незнакомыми, новыми.

Мухтар Омарханович оживляется.

– Это понятно, – отвечает он. – Вы знаете, я учился в Ленинграде, и ленинградское небо тоже казалось мне незнакомым. Хотите, я познакомлю вас с казахским небом? Вы же переводите на русских

язык наши поэтические произведения,-надо, чтобы вы скорее сблизились с нашей природой, с творчеством нашего народа, чтобы вы и здесь чувствовали себя как дома.

Я, разумеется, с удовольствием соглашаюсь: конечно, очень хочу» (163 стр.). Кейін «Абай жолы» романын орыс тіліне аударғанда да ленинградтық замандасы Анна Никольская Мұхтар Әуезовпен талай дауға түсіп, талай пікірталастырғаны мәлім.

Юдахин Константин Кузьмич (1890-1978) – түркітанушы. Филология ғылымының докторы (1949), профессор (1940). Қырғызстан ҒА-ның академигі (1954), Өзбекстан ҒА-ның корреспондент мүшесі (1952), КСРО мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1967). Жастық шағы Әулиеатада (қазіргі Тараз қаласында) өткен. Ол «Өзбек-орыс тілдерінің сөздігі» (1927), «Ұйғыр тілі хрестоматиясы» (1948), «Қырғыз тілінің диалектілерін зерттеудің қорытындылары мен міндеттері» (1956), «Қырғызша-орысша сөздік» (1965) деген кітаптардың авторы. Екеуі 1922-23 жылдары Орта Азия университетінде оқып жүргенде танысқан, содан сыйластығы үзілмеген.

Лукницкий Павел Николаевич (1900–1973) – орыс жазушысы. Ол «Жастық мекені» (1936), «Ниссо» (1946) романдары, «Тандамалылары» 1971) деген кітаптардың авторы. Соғыс жылдарында қоршауда қалған Ленинградтан Алматыға, өз үйіне көшіп келуге шақырған Мұхтар Әуезовтің азаматтық, достық, бауырмалдық қасиетін «Аяулы жан» атты естелігінде тебірене жазған («Біздің Мұхтар». А., 1976, 50–51 бб).

Рождественский Всеволод Александрович (1895 – 1977)

– орыс ақыны, аудармашы. 1935 жылы Ленинград жазушыларының құрамында Қазақстанға келген сапарында ақын І.Жансүгіров пен М.Әуезов-пен танысқан. М. Әуезов Абайдың өлеңдері мен І.Жансүгіровтің «Күйші» поэмасының жолма-жол аудармасын жасаған.

Бертельс Евгений Эдуардович (1890-1957) – шығыстанушы, профессор (1928). КСРО ҒА-ның (1939), Иран ҒА-ның (1944), Араб (Дамаск) ҒА-ның (1955) корреспондент мүшесі, Өзбекстан (1944) мен Тәжікстан (1946) еңбек сіңірген ғылым қайраткері. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1948), музыка және заң ғылымдарынан жоғары дәрежелі білім алған. КСРО ҒА-ның Шығыстану институтында өмірінің соңына дейін еңбек еткен. Шығыс халықтарының мәдениетін зерттеп, 300-ге жуық еңбек жазды. Солардың ішінде «Жәми» (1942), «Низами» (1948), «Науаи» (1948), «Суфизм және сопылық әдебиет» (1965) атты монографияның авторы. М.Әуезов Ленинградта оқып жүргенде Е.Э. Бертельстің лекцияларына қатысып, дәріс алған. Кейін Мәскеуде, соғыс жылдары Е.Э. Бертельс эвакуациямен Ташкентте болғанда талай рет жолығып, сұхбаттасқан, ой бөліскен, пікірлескен.

Шкловский Виктор Борисович (1893-1984) – орыс жазушысы, ғалым, академик, сыншы, киносценарист. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1979). М.Әуезов пен В.Шкловскийдің таныстығы Ленинград университетінде бірге оқыған жылдары басталып, өмірлерінің соңдарына дейін сол сыйластықтары үзілмеген. Әдебиет пен кино саласының теоретигі, Ресейдегі футуристік-түрлік тәсіл ағымын қалыптастырушылардың бірі. 1924 жылы «ОПОЯЗ»-ды («Поэтикалық тілді зерттеу қоғамы») құрған. Осы тұста Петербургта оқыған М.Әуезов «ОПОЯЗ»-дың бағытын ұстанған. Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов ұстанған осы бағыт негізінде «Алқа» атты әдеби үйірме ашуға тырысып, «Табалдырық» деген бағдарлама жасайды, алайда РАПП-тың кесірінен «ОПОЯЗ» әлсіреп, «Алқа» аяқсыз

қалады. 1928-1932 жылғы «Алаш ісі» кезінде осы «Алқа» үйірмесі-астыртын контрреволюциялық ұйым деп танылып, Ж.Аймауытов пен М.Жұмабаев ату жазасына, М.Әуезов түрмеге қамалып, 3 жыл шартты түрде бас бостандығынан айырылады. В.Б.Шкловский 1945 жылы «Абайдың қарасөздерін» орыс тіліне аударғанда М.Әуезов алғы сөзін жазған. Соғыс жылдары В.Шкловскийдің Алматыға жер аударылуы олардың шығармашылық байланыстарын отбасылық достыққа жалғастырған. Абай мен Мұхтар шығармаларының орыс тіліне аударылуына В.Шкловский көп еңбек сіңірген. Оған Ленинград университетінде оқып жүрген кезде қалыптасқан қалтқысыз адал достықтары дәнекер болған.

Жирмунский Виктор Максимович (1891-1971) – орыс ғалымы, филолог, 1917 жылдан Саратов, 1919 жылдан Петроград университеттерінің профессоры болған. КСРО (1939), Германия Ғылым академиясының (1956) корреспондент мүшесі, Берлин университетінің құрметті докторы, КСРО Ғылым академиясының академигі (1966), Ресейде герман тілін зерттеудің негізін қалаушы. Батыс және орыс әдебиетінің тарихын, теориясын, фольклорын зерттеген. М.Әуезовтің «Абай» романы туралы алғашқы пікір айтқан ғалымның бірі. Жазушының кітапханасында Жирмунскийдің қолтаңба жазып, сыйға берген 10-нан аса ғылыми еңбектері, мақалалары сақтаулы. «Шығыс және батыс әдебиеттерінің байланысы-салыстырмалы зерттеу проблемасы» атты еңбегін 1946 жылда 28 тамызда сыйлапты. Жазушы мұрағатында Жирмунскийдің 16 хаты сақталған.

Марғұлан Әлкей Хақанұлы (1904-1985) – археолог, этнограф, тарихшы, өнертанушы, әдебиет зерттеуші. Әуезовтың жақын досы. Филология ғылымының докторы (1945), ҚазКСР Ғылым академияның академигі (1958), профессор (1960), ҚазКСР Мемлекеттік (1982), Ш.Уәлиханов атындағы (1967) сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1961), Бүкілодақтық география қоғамының мүшесі (1933). «Наймандар», «Адайлар», «Қазақ фольклоры», «Хандар жарлығының тарихи-әлеуметтік мәні», «Шоқан және «Манас», «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары», «Абай және халық еркі қайраткерлері», «Ақын туған орта», «Қазақтың жыр-аңыздары», «Қазақтың көлөнері» (1-3 том) атты ғылыми еңбектері бар.

МУХТАР ОМАРХАНОВИЧ
В АУДИТОРИИ ЛЕНИНГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

12

Мы приехали в Ленинград в конце августа 1925 года, как раз в пору открытия учебного сезона. С нами был наш семипалатинский друг Мухаммед Кабибуллин — студент второго курса Лесной Академии. Это был очень способный человек, окончивший Академию с дипломом инженера и получивший назначение в какое-то крупное предприятие на Южном Урале, но его дальнейшая судьба мне неизвестна.

По приезде в Ленинград, мы трое остановились сначала в частной гостинице на Невском проспекте, недалеко от Московского вокзала, а затем в октябре нашли более подходящую и скромную для студента квартиру на Седьмой линии (В.О.). В этой квартире мы пробыли две зимы, а потом переехали на квартиру по улице Декабристов, 15, где мы жили до конца нашей учебы. Квартира эта была памятна тем, что здесь Мухтар Омарханович обзавелся семьей, — вступил в брак с Валентиной Николаевной и через год у них родился сын Эльдес, чудесный и маловликий был мальчуган, но рано ушедший от света. Сабит Муханович в своих мемуарах не совсем точно описывает хозяев этой квартиры, может быть он их близко не знал, но вопреки его вскользь данной оценке, они были достаточно скромные люди, вышедшие из рабочей среды, без особой претензии к своим квартирантам, жившие своей жизнью.

За квартиру в первое время платил только Мухтар Омарханович, а через полгода, когда немного окреп я и стал получать гонорары за статьи и переводы, начал платить сам.

Я начал учебу с первого курса, а Мухтар Омарханович тогда числился студентом второго курса факультета общественных наук (так назывался в то время историко-филологический факультет ЛГУ) и

Академик Әлкей Марғұланның «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета» деген естелігінің фотокошірмесі. Шынында да бес жылдық студенттік кезеңде алған білім келешектегі кемеңгерліктің іргетасы болғаны, ол іргетастың негізі мықтылығы одан кейінгі М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы дәлелдеп берді.

М.Әуезовтің студент кезіндегі шын көңілде досының бірі – **Роберт Куллэ** болды. Роберт Фредерикович Куллэмен М.Әуезов 1922 жылы Ташкенттегі Орта Азия университетінің батысеуропа әдебиеті тарихы кафедрасының профессоры болып жүрген кезінде танысқан. Оларды табыстырған ортақ тақырып-шығыстану мәселелері, Шығыс халықтарының материалдық, рухани құндылықтары, әдеби дәстүрлері болатын. Париж және Германия университеттерін бітірген Р.Ф.Куллэ М.Әуезовпен бірге Ленинградқа келіп, кеңестік білім алу мақсатында тарих-филология факультетіне түседі. Ұлты француз болғанымен шығыс дәстүрін, әдебиетін, мәдениетін терең меңгерген ғалым М.Әуезовпен достығын өмірінің соңына дейін үзбеген. Студенттік кезде де достығы жарасып, отбасылық сыйластыққа ұласқан. Өте өткір тілді, әзілқой Р.Куллэ 1926 жылы Қазақстан туралы, қазақ даласының өмірі мен тұрмысы туралы Ленинградтың кешкілік газетінде М.Әуезовтің туған жері Семейдегі оқиғаны баяндайтын этнографиялық тұтас бір очерктер циклын жариялаған. Ол туралы мәліметті В.Әуезованың естелігі толықтырады: «...Это был профессор, специалист по русской литературе, прекрасный собеседник и очень остроумный человек. Он живо интересовался жизнью казахской степи того времени и опубликовал в 1926 году в ленинградской «Вечерной газете» целую серию очерков о Казахстане. По национальности он был француз, считал себя потомком главы гугенотов Колиньи и, когда издательство отказалось издать эти его очерки отдельной книгой, он ответил такой эпиграммой:

У невской полыньи,
Последнего из Колиньи
Убил последний Гиз,

И это был ЛенГИЗ!» (М.Ауэзов в воспоминаниях современников. изд. «Жазушы», Алма-Ата, 1972.-360 стр. «Первые годы». 322 стр).

Бұл үзінді М.Әуезовке көрсетілген құрмет арқылы күллі қазақ ұлтына көрсетілген құрметті айғақтайды.

Осындай ойлы оқиғалар мен парасатты пікірлер арқылы дамыған достық қарым-қатынас М.Әуезовке жаңа идеялар мен тың жоспарлар сыйлады. Ғылыми, әдеби орта жазушының рухын үнемі көтеріп, қуаттандырып отырды. Достық, тіпті туысқандыққа ұласқан қарым-қатынас олардың шығармашылықтарына шабыт берді. Бір-біріне қолдан келген барлық қамқорлықтары мен ақыл-кеңестерімен, өте құнды жазбаларымен көмек көрсеткен олар осы достықты қатты дәріптеп, бағалай да білді.

Ойлы орта қайда болса зиялы қауым да сол жерден табылары табиғи заңдылық. Олай болса, М.Әуезовтің айналасында орыс және өзге ұлт өкілдерінен құралған студенттер көп болатын. Әуезовпен әңгімелесу, пікір бөлісу олар үшін үлкен құрмет еді. Әсіресе, қазақстандық студенттерден құралған диаспора өкілдері де жазушымен жүздесіп, сұхбаттасуды зор мәртебе санайтын. Олардың қатарында Ә.Марғұлан, И.Тәжиев, Т.Телжанов, М.Хабибуллин және елден келіп тұратын Қ.Сәтбаев, С.Мұқанов тағы басқалар болды. Бұл деректердің бәрі Мұхтардың студенттік кезеңіндегі маңызды беттер болып табылады. Ленинградтағы «Жерлестер («Землячество») атты қазақ қоғамындағы студенттермен араласуы, солардың мәжілістерінде жиі болып, ұлттық мүдде, жастарды Ленинград секілді ірі қалаларда оқыту, оларға мүмкіндігінше қаржылай және моральдық көмек көрсету сияқты көптеген өзекті мәселелерге араласып, қолдан келген қамқорлығы мен қолдауын жасап отырды. Мәселен, студент кезінде отбасын құраған **М. Әуезовтің қаржыдан қысылған кезінде жазған арызына Ленинградтағы жерлестердің төрағасы А. Бектасовтың** шешімімен **республика қаржысынан** арнайы стипендия беріліп тұрған. Ол қоғамда ұлттық мәселелер көтеріліп, оның шешілу жағдайы да жиі сөз болатын. Жоғарыда аталған және аталмаған осы Ленинградта оқыған қазақ жастарының бәрі кейін ұлт зиялыларының қатарын көбейтіп, сан салада мемлекет, ел мүддесі үшін ұлан-ғайыр еңбек етті. Бұл деректі М.Әуезовтің университетте 1926 жылдың 18 октябріне толтырған Декларацияның 19-шы сұрағына жауап ретінде берген мәтіні нақтылайды:

«19. Работаете ли в общественных организациях в ВУЗе в настоящее время, если работаете, то в каких, и какие выполняете обязанности

В ВУЗе ни в каких организациях не работаю, но работаю в Ленинградском землячестве студентов Казреспублики в качестве члена правления этого землячества».

Аталған мәлімет сол кездері қазақ қоғамдарының қаншалықты маңызды мәселелермен айналысқанын, оған Қазақстаннан барған барлық оқыған жастардың белсене атсалысып, қызмет атқарғанын аңғартады.

М.Әуезов оқыған жылдары Ленинград университетінің көрнекті ғалымдары Қазақстанның жер жағдайын, ауыл және мал шаруашылығын жан-жақты зерттеу мақсатында жыл сайын түрлі тақырыпта экспедициялар ұйымдастырып отыратын. Сондай

сәттерде экспедиция жетекшілері, ғалым-зерттеушілер осы университетте оқып жүрген жергілікті ұлт өкілдерінің, студенттердің бағыт-бағдарына сүйеніп, кеңесіп, мәліметтер алатын-ды. Әдетте, **Ленинград университетінен қазақ халқының тұрмысы, тарихы, этнографиясы, ғылымы, мәдениеті өзге де салалары бойынша экспедициялар жіберілетін болса оның жетекшілері бірінші кезекте М.Әуезовпен кеңесетін. Соның бір дәлелі – 1927 жылы КСРО ҒА өндіргіш күштер жөніндегі тұрақты комиссиясы Қазақстанның түрлі аймақтарында кешенді экспедициялық зерттеулер жүргізу үшін үй жануарларын зерттеуге арналған шағын мамандар тобын жібереді.** Осы кезде Ленинград университетінде оқып жүрген студент Әуезов экспедиция жұмысына басшылық жасаған профессор, биолог Ю.А.Филипченконың өтініші бойынша, өз ауылындағы беделді адамдардың, Өміртай, Күлке, Бекдебай деген бауырларына араб әрпімен хат жазып береді. Қолдан келген көмектерін аямай, оларға сеніммен қарауды өтінеді. Семей жеріне бара жатқан Ленинград университетінің көрнекті генетик ғалымдары-Ф.Г.Добржанский, Н.Н.Медведев, Н.Н.Колесник, Б.П.Войтяцкий, Ю.Я.Керкис және Я.Я.Лусистерге көмек бергізуге қолұшын беруі студент М.Әуезовтің екі ұлт зиялыларының арасындағы жақсы қарым-қатынасты нығайтуға қосқан үлесі десе де болады. Әуезов хаты экспедиция мүшесі, жас ғалым Я.Я.Лусиске табыс етіледі. Бұл хаттың Семей губернаторына барған кезде көп көмегі тигендігі мен Лусис туралы Риганың «Знатные» баспасынан 1985 жылы шыққан «Я.Я.Лусис. Өмірі мен ғылыми қызметі» атты орыс тіліндегі монографиялық кітапта атап көрсетілген. Экспедицияның Лусис басқарған тобы Семей губернаторының Қарқаралы, Шыңғыс өңірлерін 3 ай бойы аралап, үй жануарларының түрлері мен тектерін зерттеген. Әуезов хатымен танысқан ел адамдары экспедиция мүшелеріне малдарын көрсетіп, тексеруден өткізген, жол бағыттарына жөн сілтеп, көлікпен, азық-түлікпен қамтамасыз еткен. Мұхтар Әуезовтің өтінішін жерге тастамай қазақтың бар қонақжайлылығын, кеңпейілдігін танытқан оның жерлестеріне деген алғысы шексіз Лусис жазушының бұл хатын жарты ғасырға жуық уақыт бойтұмардай сақтап, өз мұрағатындағы құнды дүние болса да қазақ халқына деген құрметті белгісі ретінде 1977 жылы Әуезов мұражайына табыс еткен. Әуезовтің осы хатының жазылу тарихы жайлы семейлік өлке тарихын зерттеуші, мұхтартанушы Ғабит Зұлхаров «Кемеңгердің бір хаты» деген мақала жазып, «Се-

мей таңы» газетінде жариялаған (1987 жылы 22 шілде). Халықтар ынтымағын жарастырған жазушының осы азғана ілтипаты екі ұлт өкілдерінің жүрегінде мәңгілік қалғаны ақиқат.

Сол экспедиция мүшесі болған биолог, генетик Лусис Янис Янович (1897-1979) кейін Латыш Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Латвияның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, профессор болады.

Және бір осындай академиялық экспедиция 1927 жылы Ф.А.Фиельструп деген ғалымның жетекшілігімен құрылып, тағы да М.Әуезовтің елі Семейге сапар шегеді. Этнографиялық зерттеу тобы Павлодардан Шыңғыстау таулары арқылы Сергиополяға дейін барған. Топ жетекшісінің көрнекті қазақ ақыны, ойшылы, аудармашы Шәкәрім Құдайбердіұлымен (1858-1931) кездесіп, сұхбатын жазып алғаны жөнінде ғылыми мәлімет бар. Экспедиция жұмысына М.Әуезовтің жерлесі философ ақын Шәкәрім жолсерік болып, қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, салт-тұрмысы, жалпы этнографиясы туралы мол ғылыми, тарихи мәліметтер бергені қызғылықты ғылыми дерек. Ф.А. Фиельstrupта атақты қазақтың ойшыл ақынымен болған сұхбаты (запись) сақталыпты. Студенттік кезде де осылай өз ұлтының тарихын, әдебиетін, этнографиясын насихаттап, жер, ел, мал мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беріп, кеңесін аямаған ұлы тұлғаның ұлт мүддесі жолындағы еңбектері ересен.

Енді М.Әуезов қатысқан Ленинградтағы әдеби бірлестіктер жөнінде бірер мәлімет. Университет маңынан бірнеше трамвай аялдамасынан кейін болатын Надеждинская көшесіндегі №33 деген мекенжайда М.Әуезов өзінің замандастары – Николай Тихонов, Всеволод Иванов, Константин Фединдермен бірге «Ағайынды Серапиондар» («Братья серапионы») 1922 жылдың басында құрылған әдеби бірлестікте жиі қонақта болған. «Всемирная литература» баспасының жанынан ұйымдастырылған әдеби топтың ғұмыры ұзақ болмағанмен бірлестік мүшелері Вс.Иванов, М.Слонимский, М.Зощенко, В.Каверин, Н.Никитин, К.Федин, Н.Тихонов, Е.Полонская, И.Груздев және тағы басқалар Ленинградтағы орыс әдебиеті мен мәдениетінің өсіп-өркендеуіне өз үлестерін қосқан. Студент кезінде бірлестік жұмысына М.Әуезов те атсалысқан.

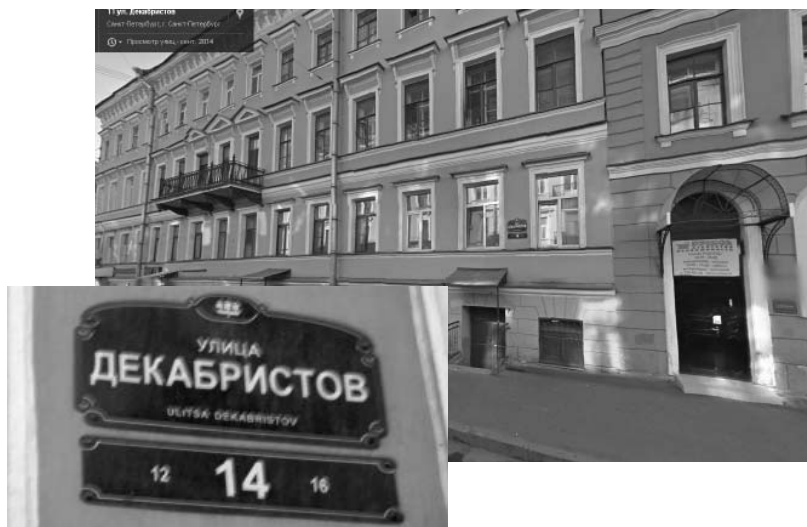
Мұхтар Әуезовтің Валентина Николаевнамен үйленген соң жиі қонақта болатын адресінің бірі – Васильев аралығындағы 3-линияның 46-үйдің 63-пәтері.

Васильев аралы, 3 линия, 46-ынышы үй, 1-ші пәтер. Қаламгердің қайынжұрты тұрған мекенжай. 1923-1926 ж.ж.

Валентинаның ата-анасы Ленинградтың зиялы отбасының (әкесі – Николай Кузьмин орман шаруашылығы маманы болған) бірі ретінде қаланың орталығында әсем көшелердің бірінде тұратын. Ұлы жазушының қайынжұрты тұратын бұл үйде студенттік кезде тек Әлкей Марғұлан ғана болыпты. Ол жөнінде Валентина Кузьминаның «Алғашқы жылдар» деген естелігінде студент кезінде ата-анасы тұрған алғашқы адреске Мұхтардың таныстарынан тұңғыш рет табалдырығын аттаған: «...мені жас күнімнен біліп, ата-анамның үйінде болған жалғыз қазақ осы ғана (Әлкей Марғұлан)», – деп жазады (92 б).

Мұхтар Әуезовтің Ленинград қаласындағы үшінші және студенттік кезеңіндегі соңғы, тұрақты мекені Декабристер көшесі. №14 үй, 1-пәтер. Университеттегі М.Әуезовтің студенттік ресми құжаттарындағы «...Ваш личный адрес» – деген сұрақтың тұсына үнемі: «Ленинград. ул. Декабристов, д.№14 кв.4», – деген жауаптар жазылған.

Декабристтер көшесі, 14-ші үй, 1-ші пәтер. 1926-1928 ж.ж.

Ленинград мемлекеттік университетінің барлық ресми құжаттарына, түрлі Декларациялар мен Анкеталарда М.Әуезов осы мекенжайды көрсетіп отырған. Соның бірі осы 1927 жылдың 20 қыркүйегінде толтырылған анкета. Алайда бұл анкетада пәтер саны 1-дің орнына 4-деп қате жазылған. Өзге барлық құжаттар мен М.Әуезов пен В.Әуезованың жазған барлық жазбаларында, хаттарында «1-ші пәтер» деп белгіленген.

Бүгінгі Санкт-Петербургтегі көптеген көше аттары мен адресстер, мекенжайлар Мұхтар Омарханұлының есімімен тікелей байланысты қарастырылуы да сондықтан. Мұхтар Әуезовтің Ленинградтағы көп адресстерінің ішінен іріктеліп, өмірінде ерекше із қалдырған мекенжай да осы адрес. 1926 жылы Валентина Николаевнамен отбасын құрап, қоныстанғаннан бастап, университеттегі оқуын бітіріп қайтқанға дейін осы мекен жайды ауыстырған емес. Осы жайда өзінің атақты шығармаларын жазды, жанына жақын жолдастарын, жерлестерін, сол студенттік кезде Ленинградтан тапқан орыс қауымының зиялы ортасын, замандас қаламгерлер мен әдебиетшілерді күтіп, әңгімелесті, пікір алмасты. *Ленинград қаласының орталығында орналасқан Декабристтер көшесіндегі №14 үй 1926-28 жылдары даңқты қазақтың перзенті, көрнекті суреткер, тұңғыш драматург, тұңғыш киносценарист, тұңғыш публицист, тіл-әдебиет*

мамандығы бойынша Ленинград университетінде тұңғыш білім алған Мұхтар Әуезов, оның отбасы тұрғандықтан тарихи мекен-жайға айналады.

М.Әуезовтің Ленинградтағы студенттік кезеңінде жеке тағдырында да күрделі өзгерістер көп болғаны белгілі. Негізі, жазушы 3 рет үйленген. 1-ші әйелі – Райхан Кәкенқызы, 2-шісі-Абайдың немересі, Мағауияның қызы – Кәмила, 3-сі Валентина Николаевна Кузьмина. Райханмен заңды түрде ажырасып, одан көрген Шоқан атты ұлы ерте қайтыс болып, қызы Мұғалиманы өз тәрбиесіне алған. Ал кейіннен ғашық болып үйленген Кәмиладан екі қыз (Мағрипа, Зере) көргенімен жастай шетінегендіктен онымен да ажырасады. Бірақ, Мұхтар Кәмиланы қия алмай, қатты қиналып, зардап шегіп жүргенде тағдырдың шешуі шығар студенттік кезде, бір факультетте оқыған, қаланың сауатты да сұлу бойжеткені Валентина Николаевнамен танысып, 1926 жылы, яғни 4 курста, яғни Валентина бітірген жылы қосылады. Сөйтіп, отбасылық өмірді осы мекенжайда бастайды. Тағдырдың жазуынан адамзат қашып құтыла алмайды. Екі ұлттың, екі елді мекеннің өңі түгілі түсінде көрмеген қазақ даласының түкпірінен келген және екі рет үйленіп, ұл-қыз сүйген ересек Мұхтар Әуезов пен орыстың рухани астанасы, орыс зиялыларының ортасы Петроград қаласында туып, өркениеттің бал шырынын татып өскен ақсүйек, балғын бойжеткен, сауатты, өзі өнді Валентина Николаевнаның Ленинградта бір университеттің қабырғасында, бір факультетте оқуы шынында да тағдырдың тосын тартуы. Мұны кездейсоқтық дейсіз бе, әлде ғажайып тылсым сыр дейсіз бе, әйтеуір тағдыр қосып екеуі отбасын құрды. Ол жөнінде Валентинаның өзі де таңғалыспен: «...Да, если бы не было советской власти, едва ли сошлись наши пути с Мухтаром...

Я родилась в Петербурге, Мухтар – в далекой казахской степи, и уж конечно в те времена и речи не могло быть о браке с «инородцем», даже если бы мы и узнали друг друга...», – дейді («Первые годы», 319 стр). Шынында да М.Әуезовке Ленинград көшесінде кездескен балшының айтқаны рас болып, үшінші және соңғы өмірлік серігі, сүйген жары болған Валентина Әуезова Мұхтардың шығармашылық жұмысына да қолқабыс еткен әріптес ретіндегі кеңесшісі мен көмекшісі де бола білді. Оған М.Әуезовтің Ленинградтағы жазған шығармаларының көшірмелері мен кейін «Манас» жырының толық мәтінін көшіргенде қолғабыс еткені жөніндегі Валентина Николаевнаның естелігі дәлел бола алады: «...Изучая этот первый, записанный в полном объеме вариант Манаса, Мухтар указывал мне отрывки, необходимые ему для дальней-

шей работы, и я, не зная киргизского языка, добросовестно переписала для него чуть ли не всего «Манаса» («Первые годы», 322 стр). Валентина Николаевнаның қолымен көшірілген бұл дәптер бүгінде жазушы мұражайының қорында сақтаулы.

Сондай-ақ, Ленинградтағы балшының айтқан «3 рет үйленетіндігі, 3 рет пышақтан жарақат алатыны» жөніндегі болжамының расында да дұрыс келуі жөніндегі деректі де жұбайы Валентинаның естелігінен білеміз: – «Бұл менің соңғы операция жасатуым, менің үшінші рет пышаққа ілінуім», – деді. Сөйтсем, ол өзінің өміріндегі үш операцияны осылай бағалап, санап жүріпті. Біріншісі – Семейде соқыр ішікке жасалған, екіншісі Рыжик Мәскеуде жасаған операция, ал мынау үшіншісі және ең соңғысы болды. Ол мұны сондай көңілдене тұрып айтты. Мұның соңы мұндай қасіретке айналатынын ешкім де білген жоқ, әлдебір қауіптің алдын алатын жай операцияның бірі деп есептедік. Ол өзінің өміріндегі соңғы операция екендігіне қатты қуанып, әрі қарай тамаша өмір басталады деп сенді» (352 б). Өкінішке орай бұл операция шынында да соңғысы болды.

Университетке жақын маңдағы Декабристер көшесі 14 үйі орталықтағы Таврический бағына барып тіреледі. Мұнда Әуезов күн сайын кешкілікте серуенге шығып, еуропалық мәдениетті, тарихты, сұлулығымен талайды табындырған қаланың айшықты архитектурасын тамашалағанды ұнататын. Бүкіл орыстың тарихы осы қалада қаланған десе де болады. Декабристер көшесінен Башниға қарай жүргенде М.Әуезов үнемі «Себебренный век» ескерткішінің қасынан өтетін. Литейный даңғылы бұрышы мен Пестеля көшесінде бұрын «Салон Мережковский» деп, кейін «доме Мурузи» деп аталған әдеби салон болған. Бірақ, кейін жабылып, жұмысын тоқтатқанымен сол кезеңдегі әдеби рух, ыстық ақындық қуаттар М.Әуезовтің студенттік кезеңінде де сезіліп тұратын. Бұл салондарда Александр Блок, Андрей Белый, Николай Бердяев, Владимир Розановтар болып, түрлі тақырыптағы әдеби кештер өткізген. Сөз өнерінің ұлы рухы 1923-28 жылдары да жоғала қоймаған еді. Күн сайын Декабристер көшесімен университеттің өзі оқитын корпусына келгенше көше бойындағы сұлу да салтанатты сарайлардың, биік қорғандардың, көне соборлардың көркем көріністері көңілін көтеріп, осындай ойлы да тарихи үлкен ортада жүргеніне қуаныш ететін.

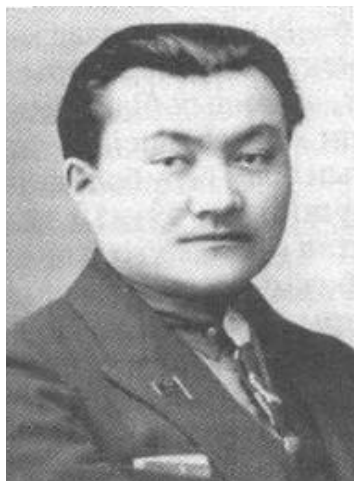
Декабристер көшесіндегі мекенжай адресі М. Әуезовтің Смағұл Сәдуақасовқа, Біләл Сүлеев пен Фатимаға жазған хаттарында көрсетілген.

Ұлы суреткер Ленинградтық қыз Валентинамен 35 жыл өмір сүріп, Елдес, Елдар (екеуі де жастай шетінеген), Ләйла, Ернар деген ұл-қыз сүйген. Міне, Ленинградтық кезеңнің ұлы тұлғаның жеке тағдырында да қаншалықты қымбат болғанын осы мәліметтер-ак мәлімдейді.

Әрі десе Ленинград университетіне түскенде М.Әуезовтің отбасы болатын. Оларға да қолдан келгенше қол ұшын беріп отырушы еді. Оны студенттің оқу ақысы мен стипендиясын анықтау барысында университет тарапынан таратылып, толтырылып отыратын Анкета жауабындағы (20 сентябрь 1927) мына жолдар айғақтайды:

«..6. Семейное положение	Женат
7. Число членов семьи	Имею девочку 9 лет и
(работоспособных и	работоспособную,
неработоспособных)	но безработную жену».

Отбасы мүшелігінде екінші заңды жұбайы Кәмила, бірінші әйелі Райханнан көрген тұңғышы 7 жасар Мұғалима және 13 жасар қарындасы Ғапура болған. Студент суреткер отбасын қаламақымен және Қазақстан наркомпростың 30 сом ақшалай берілетін жәрдемақысымен асыраған. Қазақ жұртының дәстүрінде қалыптасқан дәстүр бойынша шетте оқып жүрген жастарға Алаш зиялылары қолдарынан келгенше қаржылай көмегін аямаған. Солардың бірі – Смағұл Сәдуақасов болды.

Смағұл Сәдуақасов (1900-1933) – кеңестік мемлекет, саяси, мәдениет қайраткері. Бұрынғы Көкшетау облысы, Ленин ауданы, Жарқын ауылында туған. 1925-1926 жылдары «Еңбекшіл қазақ» («Егемен Қазақстан») газетінің жауапты шығарушысы, әрі «Қызыл Қазақстан» («Ақиқат») журналының редакторы, 1925-1927 жылдары Қазақ АССР Халық ағарту комиссары, 1927-1928 жылдары Ташкенттегі қазақ педагогика институтының ректоры қызметтерін атқарды. Асыл азамат 33 жыл ғана ғұмыр сүріп, 1933 жылы Мәскеу-Донбасс теміржол құрылысындағы апатта қайтыс болды.

Бұл фактіге М.Әуезовтің С.Сәдуақасовқа Ленинградтағы адресі –Декабристер көшесі, №14 үй, №1 пәтерден жолдаған хаты куә бола алады: «Жолдаушы: Мұхтар Әуезов.22/IX-27 ж.

Алушы: Қызылорда қаласы, Ленин, №26. Б.Майлинге – Сәдуақасов Смағұлға табыс ету үшін.

Хаттың сыртындағы жазу: «Бейімбет! Смағұл онда жоқ болса Ташкенге жіберуіңді сұраймын», – деген жазу бар. Бұл хаттың Б.Майлин атына жіберілуінің өзі рухтас қаламдастардың бір-біріне деген шексіз қамқорлығын танытады.

1927 жылдың 24.XI айдағы студент Мұхтар Әуезовтің С.Сәдуақасовқа жазған хат мазмұнына мән берсек, талай мәліметке қанығамыз:

«Смағұл!

Саған үнемі масыл болу маған бір парыз сияқты мінез болды. Істеген ісімді «барына барғыз» – деп сұрау бір сәрі жұмыс болса, енді маған «пұл бер, сен асыра» деген күйге жетіппін. Соңғы жіберген ақшаң ерекше достықтың белгісі болды. Бірақ сенде де үй бар, бала-шаға бар. Қазіргі уақытта табысың да мардымды болмау керек. Оның үстіне Ленинградта тұратын үйлі-баранды бөгде бір кісіні тағы да асырау – әбден асқан міндет. Қандай күйге жетсем де, мен сені бұлайша зорлауым керек емес еді. Еріксіз соңғы уақыттағы хал соған әкелді. Бірақ іштей қатты қысыламын, қиналамын, сен отзывчивыйсың, білемін. Бірақ солай еді деп асылу, солай еді деп жаралау керек емес еді. Талай-талай ұмыттырмас достық, туыскандық мінездердің бірі болды. Әйтсе де, бұдан былай өзгенің қылығы үшін өзінді жаралағаныңды қой. Оны мен тілей де алмаймын, қабыл да көре алмаймын....». Студент М.Әуезовтің С.Сәдуақасовқа ризашылығын және бұдан былай масыл болғысы келмейтінін, оның есесіне баспаға жіберген шығармаларының жариялануына жәрдемдесуін сұрайды: «...Оның есесіне жіберген нәрселерімді шама келгенше барарына барарлық етіп жіберсең, сол да сенің аз еңбегің емес болады. Соған да мен риза боламын», – деп шын көңілден алғысын білдіреді. Ленинград секілді ірі қалада тұру, әрі десе бұрынғыдай салт емес отбасылы болғасын шығынның көп кететінін сезіне бастайды.

Алаштың ардақтысы Смағұл Сәдуақасовтың қаржылай әрі рухани қолдауы үлкен парасаттылықтың көрінісі еді. А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Ж.Аймауытов, С.Сәдуақасов бастаған Алаш зиялылары Мұхтар Әуезовке жеке биологиялық адам ретінде емес бүкіл

қазақ елінің ертеңі, рухани мұрамыздың тірі куәгері, қазақтың сөз өнерін өркендетуші өскелең ұрпақтың ең көрнекті өкілі деп қарады. Мұхтар Әуезовсіз қазақтың асыл сөзі, Абайы зерттелмей, жазылмай жартыкеш болып қалады деп ұқты. Сондықтан да Мұхтарды сақтауға ұлт пен ұрпақтың рухы ертең биік болуы үшін жан-жақтан қамқорлық көрсетуге мұқтаж болды. Шетте жүрген Мұхтардың амандығы қазақ үшін, тарих үшін аса зәрулікке ие еді. Шынында да ұлт руханиятының жұлын тұтқасын ұстаған Алаш зиялыларынан кейін Мұхтар Әуезов мұндай мөлшерсіз махаббатты, қайтарымсыз қамқорлықты, кеңпейілділік пен мейірімділікті көре алған жоқ. Өйткені, ұлтын шын сүйген, халқының рухани көшін сүйреп, елі үшін қандай құрбандыққа да ие көшбастаушылар мен кемеңгер көсемдер керуені сол Алаш зиялыларымен зым-зия жоғалған сияқты. ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары, алаш көсемдері жан-жақтан Мұхтар Әуезовке қолдау көрсетіп, қамқорлықтарына алмағанда, анасындай әлдилеп мейірленбесе Мұхтар Әуезовтей ұлы тұлғаны тарих таныр ма еді? Қазақты бүкіл әлемге танытқан «Абай жолын» оқып, ой-санасын тәрбиелеп, рухын көтерер ме еді, кім білсін? Бүгінде М.Әуезовтің Ленинград университетінің қабырғасында оқып жүріп жазған «Қилы замансыз», «Қараш-Қараш оқиғасынсыз» қазақтың көркем прозасын, ал «Еңлік-Кебек», «Қарагөзінсіз», «Хан Кенесіз» қазақ театрын, «Әдебиет тарихынсыз» ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын, университет семинарларында жасаған ғылыми зерттеулерінсіз әдебиет теориясының қисындарын, жалпы төл тарихымыздың руханиятын түгендей аламыз ба, олардың келешегін көз алдымызға елестете алар ма екенбіз? Біздіңше, жоқ. Өйткені, М.Әуезовтей дара дарынсыз қазақ әдебиетінің, драматургиясының, көсемсөзінің, киносының, операсының, ұлт прозасының, әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің тарихы туралы сөз қозғау мүмкін емес.

М.Әуезов Ленинградта оқып жүрген кезінде оның ең жақын досы, қамқоршысы, кеңесшісі болған Смағұл Сәдуақасов оқу-ағарту халық комиссары қызметінен босатылып, жұмыссыз жүрген. Алайда, көзі ашық, көкірегі ояу оқыған азамат үшін жұмыссыздық болуы мүмкін бе? Қызметте жүрген кездері ойында жүрген шығармашылық жұмыстарын жүзеге асыруға шұғыл кірісіп, өзі тұрғылас барлық қазақ ақын-жазушыларына анкета таратып, олардың өмірбаяндары мен шығармашылық жұмыстары, жоспарлары жөнінде қыруар және өте құнды мәліметтер жинайды. Кейін белгілі болғандай осы анкета

көптеген қаламгерлердің қолды болған, жоғалған, кезінде жазылып, жарияланбаған шығармаларының тізімін, атын, жазылған жылдарын анықтауға себеп болады. Мәселен, бір ғана Мұхтар Әуезовтің атақты «Өз жайымнан мағлұмат» атты 1927 жылы жазылған жауап мақаласында қаншама жеке жоспары, жазғандарының тізімдері, олардың сол кездегі тағдырлары ашық және толық берілген. Міне, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихын түгендеуге қосылған қомақты үлес деуге болады. Және бір қуанарлығы – өзі таратқан анкета жауаптарын жүйелеп, алғы сөз жазып, олардың шығармаларын Мәскеуде орыс тілінде шығаруы.

Ол анкеталар бүгінде М.Әуезов мұражайында сақтаулы. Ал Мұхтардың жоғарыдағы хатына С.Сәдуақасов мынадай жауап жазды.

«Жіберуші: Ташкент, Далинская, 14, Смағұл Сәдуақасов.

Алушы: Ленинград қ., орталық, Декабристер көшесі, 14, 2 пәтер. (Мұнда да пәтер саны қате көрсетіліпті – Г.П).

Әуезов Мұхтарға!

Мұхтар!

Сенің соңғы хатыңды баяғыда алсам да, оған жауап жазуға жаңа ғана мұршам келіп отыр. Бізде аздаған өзгерістер бар. Мен педвуздан кеттім, бүгін Қызылордаға жол жүрмекпін, ал ондағылар қайда жібереді, білмеймін. Менің орныма ешкімді қойған жоқ, уақытша біздің басқарма мүшелерінің біреуі қалады.

Енді, сенің бізге қызметке келуің туралы мәселеде өзгешелік болуы мүмкін. Оқу-ағарту комиссары таяуда бұндағы жаңа директорға: енді бұл арада ешкім де қалмайды – депті, бәрімізде солай ойлаймыз. Сондықтан да сенің Ташкентке келуің ресми емес жолмен расталды. Біздің Алматыға көшер-көшпесіміз әлі шешілген жоқ. Оқу-ағарту комиссариатының айтуы бойынша, таяуда көшуіміз керек, бірақ та нақты емес.

Пәтер жөнінен қам жеме – педвуздың өз үйі бар. Мен тұрған үйде бір үлкен де кең бөлме бар. Оның үстіне менің үйім үш бөлме, соның біреуін саған босатып беруіме болады. Лиза Ташкентте қалады, ол университеттен шығып кете алмайды. Сондықтан да мен қайда кетсем де жалғыз кетемін. Егерде Қызылорда келісім берсе, Ташкентте қаламын.

Жібергеніңді алдым. Қуана-қуана сәлем жолдаймын. Егер де бұл хат болмаса, мен саған ренжитінім анық еді. «Еңбек жүріп жатыр». Жураб жөнінде пікірталасын өткіздім, баяндама жасадым. Адам көп болды. Мен өзіме-өзім қанағаттанбадым. Мен жақсы-ақ

дайындалдым, бірақ әдеттегідей 40-50 ғана кісі болатын шығар деп ойлағанмын. Бірақ та 300-400 қаралы адам жиналды. Сөзімнің қорытындысында өзімнің беделімді сақтап қалғандай көріндім. Жора пікірталасын ұйымдастырмақшы, мен онда баяндама жасамақпын, ал Сәкен қосымша баяндама жасамақ.

Өзірше, сүйіп құшақтадым – Смағұл» Келесі хатты Қызылордадан жазамын. Смағұл».

Бұл кезең Смағұл Сәдуақасовты қудалаудың басы екен. Ол кейін Қазақстаннан қудаланып Мәскеуде жүргенде белгісіз себептермен қайтыс болады. Ал, М.Әуезовтің студент кезінде жазған «Қилы заман» Көкшетаудан баспаға жұмыс ауыстырған Ғабит Мүсіреповтің ерлігінің арқасында жарияланып кетеді. Ол кезде «Алаш ісі» деген дауылдың басы енді ғана өрекіп, өрши басталғалы тұрған. «Қилы заман» соған ілікпей жарияланып кеткенімен кейін саяси репрессияға ұшырап, оқылымнан алынып тасталды (Бұл мәліметтер Т.Жұртбайдың «Талқы» романының Жұлдыз, 2014, №7 санында жарияланған үзінділерінен алынды. 188 бет).

М.Әуезовтің Ленинградтағы мекенжайына келген сыйлы да қадірлі қонақтың бірі – Әлихан Бөкейханов еді. Бұл оқиғаның тарихы жөнінде зерттеуші Т.Жұртбай мұрағат деректеріне сүйене отырып, мынадай мәліметтер береді: «Жиырма жылға созылған зерттеу ізденістердің нәтижесінде мынадай қорытындыға келдік. Мұхтар Әуезов пен Әлкей Марғұланның соңына **тыңшылардың тіміскілене түсуі – Әлихан Бөкейханов СССР Ғылым академиясының жер мәселесі жөніндегі ерекше комитетінің арнайы мәжілісіне қатысуға Ленинградқа келгеннен соң басталған**» («Талқы». Алматы, «Қазақстан», 1997-368 б.194 бет). Сол кезден бастап соңына түскен ОГПУ-дің тыңшысы Ә.Марғұланның өзіне-өзі қол жұмсап «менің өліміме себепкер сол» деп қолхат жазуға дейін жеткізгені жөнінде архивтік деректер келтіреді. Алаш көсемінің Ленинградтағы пәтеріне келгеннен соң М.Әуезовтің өмірі аңдудан арылмағанын айтады. Әлихан Бөкейхановтың сол сапарда М.Әуезовтің Ленинградтағы жалданған пәтерінде 15 күндей болғаны, Әлімхан Ермековтің Бөкейхановқа жолдаған хаты осы адреске: «Ленинград. Декабристер көшесі, 14 үй, 1 пәтер. Мұхтар Әуезовке – жолдаушы Әлімхан Ермеков.25/II-28ж», – деп жазылған конвертпен келгені белгілі. Мұхтар бұл хатты 1928 жылдың басында, Ленинградтағы пәтерінде «Қилы заман» мен «Хан Кенені» жазып жатқан кезде алған. Әлихан Бөкейхановтың М.Әуезовтің

Ленинградтағы пәтерінде қонақта болған мерзімі сол қаңтар, ақпан айлары болуы керек. Бұл хаттың түпнұсқасы толық мәтінімен Т.Жұртбайдың «Талқы». Үшінші кітап. «Ұраным-Алаш!» атты зерттеуінде («Жұлдыз» журналы, 2014. №2, 170 б) толық келтірілгендіктен, біз хаттың маңызды тұстарына ғана тоқталмақпыз:

«Қадірлі Әлеке!

...Біздің оқу орнының жұмысы жөнінде мен бірде Сізге жазған едім ғой, істің алдағы барысы әлі толық анықталған жоқ. Жоғары оқу орындары туралы мәселе – сөзсіз, тарихи мәселе. Бұл мекемелерді ашуға деген Қазақстанның дайындығы Петрдің тұсындағы Ресейдің дайындығынан да күшті. Германиядан студент шақырудың ешқандай қажеттігі жоқ. Петр бекіткен академияның жанындағы университет тек 30 жылдан соң ғана шәкірт тәрбиелеп шығарса, Қазақстанның қазіргі жағдайының өзінде мұндай сылбырлыққа жол берілмейді. Соған қарамастан, ғылыми орталық ұйымдастыру мәселесі неғұрлым ерте қолға алынса, бұл өте жақсы. Ұйымдастыру кезеңіндегі барлық өтпелі шараларға қарамастан, жаңа құрылған университет өзінің балаңдық дәуірін басынан өткізуі заңды... Әрине, қазақтың тұңғыш университетінің құрылуына Сіздің де үлес қосуыңызды қамтамасыз етсе, бұл өте орынды іс болар еді. Сіздің өзіңіз қалай қарайсыз. Сіздің рұхсатыңызсыз мұндай мәселені көтеру мүмкін емес, толық шешілді деуге келмейді, тіпті ол дәл қазіргі жағдайда өте қиыншылықпен алға жылжуда, сондықтан да мұның сәтті шешілуіне толық сенуге болмайды...

...Жерді тағы да бөліске салу, жерге орналастырудағы теңгермелі мөлшерді сақтау – өз жерінен өзі қарақшылықпен қуылған (экспроприация) бұрынғы тәжірибені еске салады, бақытсыз халықтың тағдыры үшін жүрегің қансырайды. Мұндай тәжірибеге енді даламыз көне алмайды. Өйткені көшпелілердің шаруашылығы – әбден орныққан, табиғи шаруашылық. Шабындықты бөліске салған ежелгі тәжірибеге сүйенсек, биылғы қыстың қыспағының өзі неге тұрады?». Әлімхан.

Сотайға сәлем. Әлеке, өзіңіздің де денсаулығыңыз туралы жазыңыз. Қалайда, Сталинмен кездесіңіз, жазда қырда демалып қайтуға пұрсат алыңыз, Сергей Порфирьевичке сәлем айтыңыз, Әлімхан. 15/II-28 жыл» («Жұлдыз», 2014. №2.170-172 бб). Қазақстанда жоғары оқу орнын ашу мәселесі келешегін педагогтік, ғылыми зерттеушілік жолға бағыштағалы білім алып жүрген Мұхтарды да қатты мазалайтыны мәлім. Білім, ғылым, әдебиет,

мәдениет және жер мәселесі жазылған ұлтжанды азаматтың бұл жан айғайын терең түсінеді. Өзі де тап сол тұстарда «Қилы заманды» аяқтап, «Хан Кенеге» кірісіп жатқан кезеңі еді. Әлімханды, сол кездегі барлық қазақ оқығандарын толғандырған бұл мәселелер Мұхтар Әуезовтің шығармаларында да ширыққан ашу-ызамен жазылып жатты.

С.Сәдуақасовпен Мұхтардың аса сыйластығы, студент кезінде оған қаржылай көмек көрсетіп тұрғанын дәлелдейтін 24.XI-1927 жылғы Мәскеуге жолданған хаты көптеген әдеби деректерді анықтайды.

Мұхтар Әуезовтің Ленинград қаласында өткен студенттік өмірі мен отбасылық жағдайына тікелей байланысты мұрағаттық мәңгідер мен бұрындары жарық көрмеген хаттары жазушының 100 жылдық мерей тойы қарсаңында 1977 жылы басталып 2011 жылы толық жарық көрген «М.Әуезов. Шығармаларының толық академиялық жинағының» 50 томдығында жарияланады. Осы көп томдықтың 50-інші томында жазушының эпистолярлық жанрдағы мұралары жарық көреді. Сонда 1927 жылы 24.XI айдағы №98 «М.Әуезов – С.Сәдуақасовқа» деген хаты басылған. 1918 жылы мамырда Омбы қаласында өткен «Алаш» партиясын қолдау мақсатында құрылған жалпы қазақ жастарының «Жас азамат» ұйымының құрылтайына қатысқан М.Әуезов С.Сәдуақасовпен танысып, Кремль кеңселерінің бірінде оқыстан жұмбақ жағдайда көз жұмғанға дейін достықтары үзілмеген. 1921-22 жылғы «партиялық тазалауды» да екеуі бастарынан бірге кешті. Оған нақты дәлелдің бірі – «1928 жылы. Март.. Заведующий орготделом Казкрайкома ВКП(б) О.Исаев в своей остро критической статье против С.Садуакасова, приводя в качестве аргумента слова Сталина о том, что «поворот (в политике) опасен для тех, кто не крепко сидит в партийной тележке. При повороте не всякий может удерживать равновесие. Повернул тележку – глядь и кое-кто выпал из нее, пишет: «Тем более этот поворот опасен Садвакасову, по ошибке севшему в партийную тележку. Хорошо, что Садвакасов не выпал еще вместе с Байтурсиновым, Ауэзовым и Аймауытовым и прочими...», – деген О.Жандосовтың сөзі дәлел болады. (Исаев О.О национальностях и буржуазных националах За партию.1928..23С-25)

Сондай-ақ Ленинград университетінің 1 курс студенті М.Әуезов жолдастың өтінішін қанағаттандыруды сұрап халық комиссарлар кеңесіне **Смағұл Садуақасов** былай деп хат та жазған. Құжатта:

«М.Ауэзова я знаю. Он бывший член президиума ЦИК Казахстана, был членом РКП (б) и механически выбыл в силу формальных мотивов. Он работал в Ташкенте. Очень положительный человек, молодой литератор, подающий большие надежды в будущем. Непременно надо удовлетворить, представив в Президиум ЦИК-а в качестве Стипендиата его. С тов., приветом С.Садвакасов», – делінген. Әрине бұл өтініш Н.Нұрмақовтың қолына тиіп, М.Әуезовке стипендия бөлінетін болады. (Бұл мәліметтер мемлекеттік архивтен алынған (86 папка).

Осы студенттік кезеңде қаржыдан қысылып, университет басылары мен «Жерлестер» қоғамына арыз түсірген Мұхтар Әуезовтің өтініштері бұрынғы Ленинград, бүгінгі Санкт-Петербургтегі мемлекеттік мұрағаттың құжаттарында да сақталған.

М.Әуезов студент кезінде-ақ дүйім жұртқа танымал талантты тұлға болатын. Оны мына дерек дәлелдейді. М.Әуезов Ленинград университетінде оқып жүргенде Мәскеуден «Әдебиет энциклопедиясы» шығып, онда Ахмет Байтұрсынов пен Мұхтар Әуезовтің шығармашылығына жоғары баға беріледі. Алайда «қазақтың жауы казак» дегендей қызғанышы іштерін қырғаған Ораз Исаев, Ізмұқан Құрамысов, Ғаббас Тоғжанов, Әбдірахман Байділдін, Хамза Жүсіпбеков жазып, С.Сапарбеков пен О.Жандосов қол қойған «Ашық хат» 1929 жылы 19 көкек күні «Советская степь» газетінде жарияланады. Онда «Правда» газеті мен «Әдебиет энциклопедиясының» редакциялық алқасының жазушы қазақтардың творчествосына баға берудегі қате пікірлері атап көрсетіледі. Хат мәтінін толық келтірген зерттеуші Т.Жұртбай осы хаттың Алаш азаматтарын «құрбандыққа шалудағы» ең шешуші соққы болғандығын ерекше атап көрсетеді (Т.Жұртбай. «Ұраным-Алаш!», Жұлдыз», 2014, №7, 147 б).

«Әдебиет энциклопедиясындағы»: «...Ол қазіргі замандағы аса көрнекті жазушы, оның көркем шығармалары таңғажайып дәлдігімен және тарихи шындығымен дараланады», – деген М.Әуезовке берілген әділ бағаны көре алмаған өз ұлтымыздың өкілдері : «... ол қазақ байларының идеологы болды» деген сыңайда сын айтып, оның ақыры Ахмет, Жүсіпбек, Мағжандардың қамауға алынуымен, 1930 жылдары М.Әуезовтің сотты болуымен бітуі қандай қасірет десеңізші! Осы мақалада 1925 жылы құрылған «Алқа» әдеби үйірмесі туралы М.Жұмабаевтан М.Әуезов почта арқылы хаталғандығы, оның бағыт-бағдарын қолдағаны, 1927 жылдары Аймауытов, Кемеңгеров, Әуезов, Байтасовтардың арасында пікір алмасулар болғаны, ақырында оны қолдағаны үшін «айыбы

ауырлағаны» туралы бірнеше мұрағаттық мәліметтер келтіріледі.

Осы отызыншы жылғы айыпталу кезіндегі тергеу құжаттарында жазушының Ленинград университетінде оқып жүрген кезеңіне қатысты да дерек кездеседі: «Ленинградта оқып жүрген кезімде ескі танысым, менімен ауылдас семейлік Халел Ғаббасовқа қаражат жағынан қысылып жүргенімді ескеріп, ақшалай көмек көрсету туралы хат жазғаным рас. Оны кейін қайтарып беретіндігімді де ескерттім. Бұл 1927 жыл болатын. Жаңа ғана үйленгенмін, әйелім екеуміз Ленинградта тұрдық. Университеттің соңғы курсында оқитынмын. Ғаббасов маған 125 сом жіберді. Бұл менің Ғаббасовқа жеке өзімнің қайтарып беруге тиісті қарызым деп есептедім. Ұмытпасам Ғаббасов жіберген жіберген ақшаны 1928 жылдың басында алдым. Менің ол қарызымды Ғаббасовқа қайтарудың реті келмеді. Студенттік жағдайда жүрген менің ақшам болмады. Ал мен Ташкентке келіп, қызмет істей бастағанда Ғаббасов тұтқынға алынды да, қарызымды қайтара алмадым. Ғаббасовтан қарызға ақша алғанда мен қайдағы бір ұйымның бар екенін, Ғаббасов ол ақшаны сол ұйымнан алғанын білгенім жоқ, бұл жөнінде ол хат та жазған жоқ. Ауызша да айтпады. Егерде ол ақшаны таныстарынан жинаса, оны да маған айтқан емес....». Мұндай мәліметі мол мәтіндер, тергеу кезінде айтылған көптеген деректер әлі күнге дейін жазушының өмірі мен шығармашылығын тұтас тану үшін таптырмас дәлелдер. Мәселен, мына мәтін де өте маңызды: «...Жас кезімнен бастап өзімнің орынды әдебиеттен іздедім, тұңғыш пьесамның сәтті болып шығуы менің барлық назарымды шығармашылық жұмысқа аударып әкетті. Партия қатарынан шыққаннан кейін мен саясатқа мүлдем енжар қарадым, таяу жылдарда, нақтылап айтсам 23/24 жылдары енді ешқашанда саясатпен айналыспаймын деген шешімге келдім. Өзімнің өткен өмірімдегі әрекетімді іштей сараптан өткізе келіп, өзімнің саясатқа мүлдем бейімсіз екендігімді аңғардым. Содан бастап саясатпен айналысқан емеспін...» (Жұлдыз, 2014, №7.172 б.). Ол шынында да студенттік кезде тек білім алуға, таза шығармашылық жұмыспен айналысуға мүмкіндік алды және өзін бағыттады. Бұл жауап М.Әуезовтің өмірі мен санасындағы күрт бұрылысты, күрделі бетбұрысты айқындайды. Саясаттан біржола суынып, әдебиетке, ғылымға біржола бел буғандығынан ақпарат береді.

Сол жылдардағы көптеген тарихи деректер В.Н.Әуезованың естелігі бойынша баяндалады. Әлихан Бөкейхановты М.Әуезов үйіне қонаққа шақырғаны, ол туралы әйеліне көп мағлұмат беріп:

«...Қазақтың ұлттық көсемі, нағыз қайын атаң сол. Қалайда риза етуге тырысуымыз қажет. Артық сөз болмасын. Қазір бұл адам қатты қиналып жүр. Күтімі келіспей жүр. Көңілін сергітіп жіберейік», – деп қадағалап тапсырыпты. Содан жалғыз примуска от жағып, қазақша ет асып, шай қайнатып, бауырсақ пісіпті. Сонда тұңғыш рет жылқының қазы-картасын асыпты. Валентина Николаевна қызы Ләйла Мұхтарқызына: «Ондай зиялы, білімді әрі мысымен адамды басып жіберетін қазақты көрмедім», – деп сондай бір инабатпен айтты отырады екен», – деген мәліметтер Т.Жұртбайдың «Ұраным-Алаш!» деген зерттеуінде кеңінен әңгіме болады («Жұлдыз», 2014, №7. 182 бет).

М.Әуезов тағдырындағы тағы бір әйел – Фатима Ғабитова. Онымен таныстығының тарихы да М.Әуезовтің Ленинград университетінде оқып жүргенде басталған. 1854 жылы іргесі қаланған Алматыға (республика астанасы 1929-97 жж.) Мұхтар Әуезов алғаш рет 1927 жылы шілде айының ортасында келіп, қазіргі Достық пен Төле би даңғылдарының қиылысындағы қазақтың тұңғыш ағартушысы Біләл Сүлеев пен Фатима Ғабитованың үйіне тоқтайды. Студент М.Әуезовтің бұл сапарының мақсаты Жетісу өлкесіндегі қазақтардың ауыз әдебиеті үлгілерімен танысу және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен Кенесары-Наурызбай жайында деректер жинау болатын. Тағдырдың сыйы тосын. С.Сәдуақасовтың кеңесімен келген осы сапарында суреткер кейін Мұрат атты сүйікті ұлының анасы болатын Фатимамен танысып, оның алғашқы жұбайы Біләл Сүлеев пен екінші ері, ақын Ілияс Жансүгіровпен жүздесіп, пікірлеседі. І.Жансүгіров, О.Жандосовтармен бірге Қарқара, Асы, Қордай өңірлерін аралап, көп мағлұматтар жинайды. Осы сапардың нәтижесінде «Қараш-Қараш оқиғасы» (1927, қыркүйек), «Қилы заман» (1927-28), «Хан Кене» (1928) атты шығармаларын жазады.

Енді осы сапарында танысып, кейін тағдыр табыстырған жаңа таныстары кім, олар туралы азғана мәліметтерге мән берейік.

Табиғатынан қонақжай, кеңпейілді қазақ қай жерде, қай елде тұрса да үйі қонақсыз болмайды. Мұхтар Әуезовтің жалдамалы пәтері болса да қонақтан арылмайтын отау болған. Әсіресе, Ленинград университетінде оқитын қазақ студенттері мен қазақ диаспорасының мүшелері үшін бір рухани орталық болатын. Шағын ғана шаңырақта қазақ жастары мен ұлт тағдырына қатысты құнды ой-пікірлер осы жерден басталып, таралып жататын. Елден келген қазақ та, әртүрлі іссапармен жүрген ел басшылары, қазақтың оқыған зиялы қауым өкілдері де мүмкіндігі мен уақыты болып жатса Мұхтар Әуезовке соқпай, әңгімелеспей, пікірлеспей кетпейтін.

Ол жөнінде Валентина Әуезованың естелігінде: «...Сол тұста Ленинградта оқып жүрген қазақтардан біздікіне Ибрагим Тәжиев, қазіргі Қазақстанның халық суретшісі Қанапия Телжановтың әкесі Әмірболат Телжанов келіп-кетіп жүретін. Мәскеуден Қаныш Имантайұлы Сәтбаев келіп, қонақ болып кететін еді....», – делінген (94 б).

1928 жылы Ленинградта оқып жүргенде танысқан Бәсенов Төлеу Құлшаманұлы (1909-1976) да жас жұбайлардың жиі қонағы болған. Ленинград секілді орыстың атақты рухани астанасында 5 жыл оқып, небір сәулетті ғимараттарды, зәулім сарайларды көріп, олардың сұлулығы мен архитектуралық ажарына қаныққан қос қазақ кейін Қазақстанға қайтқан соң да өркениетті елдің сәулет өнерін сөз етіп, Алматының әсем құрылыстарын, мемлекет пен өнер мекемелерін саларда міндетті түрде кездесіп, кеңесіп отырған. Ленинград университетін М.Әуезовпен қатар бітірген сәулетші Төлеу Бәсенов кейін Қазақстанның еңбек сіңірген құрылысшысы (1966), КСРО Сәулет академиясының корреспондент мүшесі атанады.

Елде өссе де шетелдерге шыққанда өркениетті елден көрген жақсы заттарға зер салып, зерттеушілік зердесімен көкейіне түйіп жүретін жазушы университетке алғаш келіп түскен 1923 жылы өзінің заңды жұбайы Кәмила Мағауияқызына Ленинградтан «Зингер» атты тігін машинасын сыйға апарған. Ауыл әйелінің жұмысын жеңілдетер бұл тігін машинасы ол кездері тым таңсық болатын. М.Әуезовтің Ленинградтан сатып алып, Кәмилаға сыйлаған сол «Зингер» тігін машинасы 1997 жылдан бері «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығының қорында тұр.

2005 жылдың 5 наурызында Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) университетінің түлегі академик, көрнекті суреткер Мұхтар Әуезовтің туғанына 115 жылдығын тойлаған

XXXIV Халықаралық филологтардың конференциясында Санкт-Петербург мемлекеттік университет тарихы музейінің ғалым хатшысы Ю.А. Ендольцевтің: «Среди экспонатов университета музея есть документы из его личного дела. ...У Ауэзова была в Ленинграде своя жизнь, свое ощущение, о чем мало известно...», – дегеніндей біз білмейтін, әлі де зерттеуді қажет ететін Мұхтар Әуезовтің Ленинградтағы кезеңі, студенттік өмірі жайлы беймәлім мұралар көп болар. Тіпті әлі ашылмай жатқан қаншама құнды құжаттар мен тарихи деректер болуы да мүмкін. Өкінішке орай 2013 жылдың қарашасында осы университеттің мұражайында болған іссапарымызда күрделі жөндеуде болғандықтан олардағы экспонаттармен танысудың реті келмеген-ді.

Ол материалдардың зерттелуі мен анықталуын келешектегі «Мұхтар Әуезов Ленинградта» деген тақырыпта ізденетін зерттеушілер еркіне қалдырамыз.

Мұхтар Әуезовтің 1923-28 жылдары Ленинград университетінде оқыған студенттік кезеңін еске алғанда ең біріншіден, суреткер өзі оқыған орыс классиктерінің көркем ойларының ізімен жүріп, олардың астарын, шеберлік құпияларын, сөздерінің әрбір ырғақтарының қатпарларын, ішке бүккен сырларының өзіндік өрнектерін санасынан өткізу бақытына ие болған жан.

Екіншіден, талай талантты тұлғалардың табаны тиген Ленинградтың тасжолдарын армансыз кезіп, небір тарихи оқиғалардың куәсі болған бақыт иесі.

Үшіншіден, әлемдік бай рухани мұраны молынан жинаған кітапханалар мен мұражайлардағы мол мұралармен мейлінше молынан мейірін қандыра танысып, өзінің рухани кеңістігін кеңейту арқылы халқының санасын көтеруді көксеген кемеңгер тұлға.

Төртіншіден, орыстың әлем таныған данышпан даналарынан дәріс алып, ойшыл оқытушы профессорларымен пікірлесіп, парасат пайымын кеңейткен көрнекті суреткер.

Бесіншіден, орыстың зиялы қауым өкілдерінің ортасында болып, бал арадай білім жинаған жан.

Алтыншыдан, әлемдік деңгейдегі өнер ордаларының небір классикалық үлгідегі өнерлерін тамашалап, туған еліне тамаша туындылар тарту еткен даңқты драматург, шығармашылық тұлға.

Саусақ бүгіп, санай берсек ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің Ленинградта өткен 5 жылдық студенттік өмірі шын мәніндегі өнегелі кезең.

М.Әуезовтің қазақ әдебиетінде рухани құбылыс болуының бастамасы осында алған ұлан-ғайыр білімінің жемісі. Небәрі 64 жас қана өмір сүріп, оның бес жылын алаңсыз білімге жұмсауы шынында адамға берілген зор мүмкіндік, тағдырдың сыйы, басқа қонған бақ.

Білімнің тұңғығына еніп, талмас талаппен табанды ізденісті бастан кешкен керемет кезеңі де осы 5 жылдық студенттік өмірі.

Студенттік кезде санаға сәуле түсірген ақылдың шырақтары М.Әуезовтей тұңғыш маман драматург, тұңғыш режиссер, театр ұйымдастырушысы, алғашқы журналист, прозаикты шынайы кәсіби шеберлік шыңына көтерді.

Француз философы Вольтер: «Адамдар неғұрлым білімді болған сайын, соғұрлым азат бола түседі», – деген. Батыс әлемін құштарлықпен құрметтеген қарымды қаламгер М.Әуезов бес жыл бойы білім бұлағынан бас алмай өмірлік нәр жинады. Сол білімі арқылы қазақ тағдырын бүкіл адамзаттың тағдырымен тоғыстырып, табыстырды.

Біліммен келген бақыттың мәні парасаттылықта, өз алдына игілікті мақсат қоя білуінде болса керек. М.Әуезов Ленинград университетіне түскен кезде ойға алған арман мақсатына жеткен бақытты жан.

Расында да М.Әуезов – қазақтың әдеби ырысы, ұлттық құты, рухани реңі.

«Ағаштан ағаш рең алады, адамнан адам тәлім алады», – дегендей Ленинградта оқып, озық орыс мәдениетінің мәйегін, биік өркениетті бойына сіңіріп, оны өз еліне жаңаша сипатта насихаттап, тәлім етті.

Суреткер студент кезінде табандап отырып көркем шығармалар мен бірнеше ғылыми теориялық зерттеулер жазды.

1923-1928 жылдар аралығында Ленинград қаласының тұрғыны болып, сонда отбасын құрып, кейінгі жылдары әлем таныған көрнекті суреткер, кемеңгер ойшыл, дарынды драматург атанған Мұхтар Әуезов мұрасына бүгінгі Санкт-Петербургтің зиялы қауымы, жалпы орыс оқырмандары қалай қарайды екен деген сауалға келсек, М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығындағы Санкт-Петербург кезеңі жалпы әдебиет тарихы үшін де ең бір күрделі де мазмұнды кезең болып табылады. Қаншама құнды ғылыми, әдеби, көркем туындылар өмірге келген, қазақ-орыс әдебиетінің байланысын нығайтқан М.Әуезовтің студент кезіндегі шығармашылығы жалпы зиялы қауымға сол кезеңдегі құнды рухани кеңістікті танытары

сөзсіз. 1997 жылдың сәуір айында әлем таныған М.Әуезовтің 100 жылдық мерейтойы құрметіне Санкт-Петербург университетінің филология және шығыстану факультеттері орналасқан оқу корпусының 226 кабинетінде: **“С 1923-го по 1928 год в университете учился МУХТАР АУЭЗОВ, выдающийся казахский писатель, академик, лауреат Ленинской и Государственных премий”** деген мазмұндағы мәтіні бар құрмет тақтасы ашылады.

Бұл тақтаның эскизін суретші А.Ввок жасаған. Университеттің даңқты түлектері ретінде ерекше құрметпен аталған жазушының өмірбаяны жөнінде осы оқу орнының мұражайындағы тақтада да кеңінен жазылған: “Ауэзов Мухтар Омарханович (1897-1961 гг.), писатель, драматург, ученый, переводчик на казахский язык, основоположник “абаеведения”, автор исследований по истории казахской и киргизской литературы и фольклора. Академик АН Казахской ССР (1946 г.). Окончил факультет языка и материальной культуры (1928 г.)”.. Ғұлама ғалым, кемеңгер ойшыл, даңқты драматург, көрнекті суреткер, Сталин және Лениндік мемлекеттік сыйлықтың иегері, Ленинград университетінің түлегі М.О.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын университеттің ғылыми-шығармашылық ұжымы жүйелі түрде зерттеп, әрбір мерейтой қарсаңында арнайы әдеби-мәдени шараларды, халықаралық ғылыми конференцияларды ұйымдастыруды да ұмытпайды.

1997 жылы ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 100 жылдық мерейтойы Мәскеу мен Петербургте де аталып өтті. Содан бері ұлы суреткердің туған күнін

ЮНЕСКО естелік дата ретінде күнтізбеге енгізді. 2009 жылдың 3 қарашасында Ресей Федерациясы Президентіне қарасты Геральдикалық кеңесінің Гуманитарлық қоры М.Әуезовті **«Личность Петербурга»** деп танып, Алматыдағы жазушы мұражайына куәлікпен бірге Ұлы император І Петрдің қырынан бедерленген күмістен жасалған медалін табыс етті. 50 мыңнан аса экспонаттар жинақталған 1945 жылдан бері жұмыс жасайтын Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің музейіндегі XX ғасыр басындағы кезең бейнеленген бөлімінде М.О.Әуезовтің студенттік кезеңдеріне байланысты көптеген құнды құжаттар сақталған.

2013 жылдың 9-шы қыркүйегінен 15-ші қазан аралығында М.Әуезовтің 115 жылдық мерейтойына орай орыс оқырмандары мен зиялы қауымының, жалпы оқырмандарының көңілін аудару мақсатында Ресей ұлттық кітапхана мен СНГ парламентаралық Ассамблеясының ұйымдастыруымен Санкт-Петербургте «Мухтар Ауэзов в фондах национальной библиотеки» атты көрме өткізілді. Көрмеге М.Әуезовтің әр жылдары жазылған шығармаларының қолжазбалары, жинақтары, аудармалары, 1948 жылы жарияланған «Абай» романының аударма жасау барысында түскен көптеген белгілері, жазулары бар Леонид Сергеевич Соболевтің фрагменттері, «Широкий путь Абая: Страницы из переписки М.Ауэзова и Л.Соболева» деген құнды материалдар, Абай Құнанбаевтың шығармаларын аударған Всеволод Рождественскийдің қолжазбалары қойылды. Осындай жиі ұйымдастырылып отыратын түрлі көрмелерге Санкт-Петербургтегі «Атамекен» атты қазақ қоғамының мүшелері де өте сирек кездесетін құжаттар мен суреттер беріп, қолдан келген көмегін көрсетіп отырады.

Бұл еңбектің мақсаты – Мұхтар Әуезовтің 1923-1928 жылдары Ленинград мемлекеттік университетінде оқыған студенттік кезеңіндегі жеке өмірі, отбасылық жағдайы, шығармашылық өмірбаяны жайлы жүйелі мағлұмат беру. Өмірдің өзі күнделікті күн кешуден емес, мағыналы мезеттерден тұратын есте қалатын күндер деп есептесек, бұл 5 жыл ғұлама ғалымның ғұмырын бүтіндей өзгерткен өнегелі кезең болды. Бес жыл бойы ол адам жанын байытатын ең асыл қазына кітаппен достасып, еркін сусындады. Рухани кеңістігін кеңейткен даңқты данышпандардан, білгір маман академиктерден дәріс алды. Орыстың зиялы қауым өкілдерімен танысып, пікірлесіп, достасты. Өзінің бала кезден оқып, ой-өрісін кеңейткен сүйікті жазушылары Ф.Достоевский, А.П.Чехов, Н.Гогольдардың

басқан ізімен жүріп, олар тыныс алған, жаңа шығармаларына шабыт алған кеңістіктен қаламгерлік қуат алды. Өмірлік жар тауып, ұл-қыз сүйді. Тізе берсек таусылмайтын шығармашылық табыс, өмірлік өнеге алды. Міне, осынау мағыналы да ғибратты ғұмырдың бір ғана бөлшегі, яғни 5 жылдық студенттік кезең туралы бұл еңбекте мүмкіндігінше мол мағлұматтар берілді.

Өркениетті елдерде ұлылардың қолтаңбасы түскен, аты-жөні жүрген әрбір құжат соншалықты қадірлі болып, бүкіл адамзаттық олжа саналатынын ескерсек, осы еңбекте молынан пайдаланылған Мұхтар Әуезовтің Ленинград мемлекеттік университетінде оқыған 1923-28 жылдар аралығын қамтитын 72 беттік ресми құжаттары да қазақ әдебиеті тарихы үшін де, мұхтартану саласы үшін де баға жетпес қазына. Мұнда жазушының қолы қойылған, бұрындары беймәлім болып келген өз қолтаңбасы түскен өмірлік дерегі, әдеби, тарихи, ғылыми мәліметтері мол маңызды бірнеше құжаттар бар.

Біріншіден, сол кезеңдегі университет басшыларының да түрлі себептерге байланысты берілген бұйрықтары, түрлі тақырыптағы толып жатқан ісқағаздар, анкеталар, декларациялар, шағымдар, өтініштер, өзге де ресми мәтіндердің, мұндай мол мәліметі бар аса бағалы деректер, құнды құжаттардың қолға түсуін сирек құбылыс деуге болады.

Екіншіден, М.Әуезовтің осы студенттік кезінде танысып, от басын құраған, өмірінің соңына дейін ұл-қыздарының асыл ана-сы ретінде ардақтап, өзінің қызықты да қиын өмірін бірге өткізген ақылдас серігі Валинтина Николаевна Әуезованың да (Кузьмина) табылған 29 беттік студенттік ісқағаздары мұражай экспонаттарына қосылған қомақты дүниелер деуге болады. Осы екі құжаттың көлемінің өзі оқырманға көп ой салады емес пе? Қарапайым қатардағы студенттің ісқағаздарының барлығы отызға да жетпесе, М.Әуезовке қатысты құжаттардың саны 72-ден асып тұруының өзі бұл тұлғаның тағдыры да, ең бақытты деген студенттік кезеңі де күрделі екендігін көрсетпей ме?

Үшіншіден, М.Әуезов Ленинград қаласында тұрақты 5 жыл (алдыңғы жарты жыл, бір семестрді санамағанда) өмір сүрді. Бірақ осы бес жылда жинаған білімі, көрген мәдениеті, бойына сіңірген бекзаттығы, араласқан орыс қоғамының ақсүйектер қауымы, ғалымдар, өнер адамдары, ақын-жазушылар, жалпы зиялы ортаның озық үлгісі оның өмір бойына рухани азық болды. Шығармаларына шикізат болды. Өзіне тағылым тәрбие болды.

«Чтобы хорошо писать, страдать надо...» деп бір данышпанның айтқанындай осы бақытты да бейбіт өмір кешкен 5 жылдық студенттік кезеңнен кейінгі тағдыры шын мәнінде де ауыр сынақтардан, тағдырдың сан алуан тосын тауқыметімен өткені белгілі.

Баға жетпес мол мұра әлі де үлкен ізденістердің, көлемді ғылыми зерттеу жұмыстарының нысанасына айналары ақиқат. Оларды зерттеу, ұлтымыздың ғылыми рухани қазынасына айналдыру алдағы уақыттың еншісінде.

1957 жылы М.Әуезовтің Қазақстан жастары форумында сөйлеген сөзінде: **«Студент – қайда оқымасын, қай саладағы мамандықтың иесі** болмасын, әр кезде өз бойына интеллектуалдық мәдениетті мол жинауға бой ұруға тиіс...»,... «...Жан дүниесі бай, талап-тілегі өскелең, ой-өрісі кең нағыз мәдениетті маман болып, белгілі мамандықтың шеңберінен адамдық қасиеттің деңгейіне шығады...», – деген сөзін өзі де студенттік өмірінде өнеге етіп, тынымсыз ізденісте болғандығын 1923-28 жылдары Ленинград мемлекеттік университетіндегі студенттік кезеңі дәлелдесе керекті. («Үмітті ұрпаққа – игі тілек» // Лениншіл жас.1957.11 декабрь).

Шынында да М.Әуезовтің білімге деген мөлшерсіз махаббаты мен ынтасы қай жерде болса да қызметте де, оқуда да, жай демалыс кездерінде бір сәт толас таппаған. Парасаттылық та, бақыт та бақилық білімде жатса керек. М.Әуезовтің оқуға деген құштарлығын дәлелдерлік дерек оның шәкірттерінің бірі Ғ.Сармузиннің естелігінде де ескеріліпті:

«...Мұхаң Ленинградтағы оқуынан қайтып, Семейге келіп тұрды да, 1924-25 жылдары бізге қазақ әдебиетінен, 1-2 курстарға әдебиет теориясынан, 3-4 курстарға әдебиет тарихынан сабақ берді.

...Ол өзінің соқыр ішек болып, операция жасатып шыққанына қарамастан, төрт курстың бас-басына арнап кең түрде конспектілер жасап, күн сайын келіп сабақ береді, ол пьеса жазады, ол қаладағы әр түрлі мәдени шараларға атсалысып, Абай, Гоголь жайында лекциялар оқып, баяндамалар да жасайды; ол «Таң» журналын шығарудың ұйымдастыру жұмыстарын қолға алып, оған керекті материалдар жинастырады, сол журналға басылатын «Қанды таң», «Ескіліктің көлеңкесінде» «Қайғылы жетім», «Қаралы сұлу» сияқты тамаша әңгімелерін жазды» (Ғ.Сармурзин. «Өмір сабақтары», 18 бет).

Әлемдік өнер мен білімнің ордасы, ғылымның ошағы болған, озық мәдениеттің мәйегі, орыс ұлтының мақтанышы атанған рухани орталығы Ленинград қаласына деген құрметі мен сүйіспеншілігі М.Әуезовтің өмірінің соңына дейін суымаған.

Осы ретте ақын Мұзафар Әлімбаевтың «Кемеңгердің көлеңкесі де ыстық» деген естелігінде қызғылықты дерек бар: «Төлектің төрінде» деген жайлаудағы түрлі өсімдердің дәрулік қасиетін қарастырып жүрген **фармоколог, ленинградтық ғалым** келіп жолыққанда «**Мен де ленинградтықпын**. Жоғары оқу орнын сонда бітіргенмін», – деп Мұхаң қонақты тарта түсті. Екеуі ертеден сыралғы жандардай емін-еркін сөйлесіп кетті.

Онкологиялық дерттің зерттелу жай-жапсары да, кеңестік хирургияның айтулы жеңіс-табыстары да, ескі ауылдағы еңбегі еш жандардың есіл өмірден ерте кеткен өкініші де, балгер-бақсылардың, тәуіп-құшнаштардың жантүршігерлік тағылық ем-домы да бәрі-бәрі де сөз болды. Отырғандар екеуінің аузына қарап қалған...» (209 б).

Бұл естелік жазушының жүрегінен жылы орын алған Ленинградтық өмірінің соңына дейін жадынан шықпаған шуақты шақтарын еске түсіртеді. М.Әуезов өзінің «Ленинградтық» екендігін әсте естен шығармаған сияқты.

Сәгі түсіп тұрса Ленинградқа деген сағынышы жетелеп жиі келетін Мұхтар Әуезов студенттік кезеңнен кейін де қызмет бабымен де, жұбайы Валентина Әуезованың ата-анасы мен туыстарына да түрлі мақсаттағы сапарлармен келіп тұрды. Соның бірі – «Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» (2-бас. Алматы. «Білім», 2007-288 бет) деген жинақтағы Темірғали Нұртазиннің «Жадымдағылар» атты естелігі. Онда автор: «...Август, 1934 жыл. Невский проспектінің орта тұсында комедия театры бар. Мәдени жорықтардың бола беретін кезі... Комедия театры, Александрия театры, Маринский театры (театрға ол кезде жаңа есімдер берілген жоқ-ты).

...Кейде Мұхаң бір постановканы бірнеше рет көріп жүрді. Таңдандым, білуге асықтым.

– Мен – драматургпын ғой, білетін шығарсың..., – деді Мұхтар Омарханұлы, – бақылау, көру, көңілмен талдау керек. Үйренер өнегесі мол Ленинград театрларының.

– Олқылықтары, олақтықтары да жоқ емес, – деді. Мұхтар біраз үнсіз отырғаннан кейін... – олары да ой салады...», – дейді (105 б).

Тап осындай ойлармен, көздеген мақсатпен Ленинградтың бүкіл театрларындағы спектакльдерінің жетістіктерінен тағылым алу, кемшіліктерінен де тәжірибе жинау студент-драматургтың әдетінде де бар-тын.

Осы естелікте тағы да Ленинградқа қатысты бір эпизод мынадай:

«...Күзде Мұхтар Омарханұлы мен Қаныш Имантайұлы Сәтбаевты Васильев-Островский жақтағы (Ленинград «Петроградская сторона», «Выборгская сторона» деген секілді бірнеше ауданға бөлінеді) бір үйде ұшыраттым. Ұмытпасам, Уәли Зариповтың үйі.

Ол кісі татардың атақты классигі Ғабдолла Тоқайдың туған жие-ні еді. Мұхтар Омарханұлы Ленинградта оқу бітіріп, Ташкентте аспирантурада болғанда, екі семья техникумның жатақ үйінде көрші тұрғаны бар» (107 б).***

Т.Нұртазиннің естелігіндегі маңызды мәліметтің бірі М.Әуезовпен тағы да Ленинградта кездесуі еді: «...1936 жылдың қаңтар, ақпан айларында Мұхтар Омарханұлы Әуезов пен Сәбит Мұқанов Ленинградта «Европейская гостиницада» жатты. «Европейская гостиница» Ленинградтағы мейрамханалардың ең көркем және мейлінше салтанаттыларының бірі, тұрған жері де тамаша. Желябов көшесі – шығысында Михайловский (қазіргі Ленинград кіші опера театры), батысында Невский проспектісі таяқ тастам жерде, таяу.

Екеуіне де жиі барып әңгімелесіп жүрдім...» (108 б). Бұл естеліктердегі жайттар М.Әуезовтің Ленинград қаласына деген махаббатының мәңгілігін танытады.

1936 жылдың қаңтар, ақпан айларында Мұхтар Омарханұлы Әуезов пен Сәбит Мұқанов Ленинградтағы Невский проспектісі, №36 мекенжайдағы «Европейская гостиницада» жатқан.

Оны академик Әлкей Марғұланнның «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета» деген естелігінің соңындағы мына жолдар тағы да толықтыра түседі: «... В заключение мне

хотелось бы отметить, что писательское искусство без теоретических знаний, без широкого кругозора на окружающую обстановку, еще не является совершенной формой искусства. Мухтар Омарханович был не только прекрасным художником, но и глобоко образованным ученым в полном смысле этого слова. И своими обширными знаниями он был обязан прежде всего себя, а затем Ленинградскому университету, открывшему перед ним широкие двери знаний, которые пошли на пользу этому даровитому писателю». Ленинград кезеңіне қатысты мына фотодағы мәтінге мән берсек М.Әуезовтің Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде түскен суреттеріне араб қарпіндегі төте жазумен жазылған бұл өлең жолдары мен естелік сөздер сыйластықта болған достықтан хабар береді.

1. Мұхтар!

Бірге өткерген оқу дәуірінде пікір қалсын, соңында келіп жатқан өзара аңласып, келешекте тұрмыс майданында ұшырасқан шақта деген сондай нық білер деген үмітпен еске қалдырған Жәдкәрім. 04.03.26.

2. Қалибжан!

Қалжаным, қалың ойшыл тұрмыс қуған,
Өзгеден ерекше ауыр бөлек туған.
Сонда да сен өткенді бір өткерсең,
Болсаң да тәуекелшіл белің буған.

Айрар Ақырдыдан тағдыр қуып,
Бірге өсіп жүрсек тағы бірге туып.
Жалпымыз кәртiшкенi тапсырамыз
Қалмасқа ұмытпасқа көңiл суып.

Сен сонда есiне ал бәрiмiздi,
Балапан-балдырған мен кәрiмiздi.
Бәрiмiз жабайы боп ойға түссек,
Еркелет суретпен әрiмiздi... (?)
Ақмола сауықшылар үйiрмесiнiң жетекшiсi Мыңбайұлы Кәрiм.

Осы суреттiң астындағы жазу – Қалжан деген кiсiге арналған:

«Қалжан!»

Тағдырдың талқысы күштi. Биылдан соң дәм ауып басқа жерге не сен, не бiз кетiп қалсақ, осы кәртiшкенi көзiмiздей көрiп, сақтап бiздi жадыға сақта! Бiрде сондаймыз. Кәртiшкедегi адамдардың атынан ағаң Кәрiм.

3. Бауырың Ұлсынайдан. 22. 46. Ақмола қаласы». Бiрнеше жылдан соң еске түскен студенттiк кезеңнiң әдемі бiр кездерi көрiнiс тапқан бейне өз иесiне қайтарылғанға ұқсайды.

4. Мұхтар Әуезов.

Қалай болғанда да Мұхтар Әуезовтiң жеке және шығармашылық өмiрiнде Ленинград қаласы мен Ленинград Мемлекеттiк университетiнiң алар орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Октябрьский революции и социалистического строительства Ленинградской области. Лист использования документов. Фонд №7240. опись №7. дело №119» деген құжаттың №2041 санмен нөмерленген студенттік іс-қағаздар.
2. Қалижанов У. «Студенческие годы М.Ауэзова в Петербурге». М.О.Әуезовтің шығармашылық өмірбаяны». Ұжымдық монография. Алматы: «Evo Press», 2014-524 б. 194 бет.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы, Алматы. Жібек жолы. 1998, 3-том, 72-бет.
4. Андронников Ираклий. «Бүкілдүниежүзілік кітапхана». «Огонек» журналы. 1978 ж. №18.
5. Селезнев Юрий. «Достоевский». Москва: Молодая гвардия, 1985. – 543 с.
6. Анастасьев Н. «Трагедия Триумфатора: Мухтар Ауэзов-судьба и книги». Алматы: Атамұра, 2007.-504 стр.
7. Марғұлан Ә. «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета». (№377 папка, 12 бет).
8. Марғұлан Ә. «Жадымда қалған жақсы күндер». «Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-бас. Алматы: Білім, 2007-288-бет. 34 б.
9. Әуезова В.Н. «Алғашқы жылдар» («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-бас. Алматы. Білім, 2007-288-бет. 92 бет).
10. Андронников И. «Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников». -Алма-Ата: Жазушы, -1972. 33 стр.
11. «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова». Алматы, Издательский дом. «Библиотека Олжаса», 2013.-400 с. 95 -97 стр).
12. Марғұлан Ә. «Жадымда қалған жақсы күндер». «Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-бас. Алматы: Білім, 2007-288-бет. 44 б.
13. Ауэзова В.Н. «Первые годы. Первое и последнее». «Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников». Алма-Ата: Жазушы, -1972. 322 стр.
14. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы, 50-том. Алматы: Жібек жолы, – 2011. 438 бет.
15. Жұртбай Т. «Ұраным-Алаш!..»//«Жұлдыз», 2014. №7-188 б.
16. Жұртбай Т. «Талқы». Алматы: Қазақстан, -368-194 бет.
17. Жұртбай Т. «Ұраным-Алаш!..» //«Жұлдыз». 2014. №2. 170 бет.
18. Әуезов М. «Үмітті ұрпаққа – игі тілек», «Лениншіл жас». 1957. 11 желтоқсан.
19. Сармурзин Ф. «Өмір сабақтары». «М.Әуезов туралы естеліктер». 2 бас. Алматы: Білім, 2007. – 288 бет. 18 б.
20. Әлімбаев М. «Кемеңгердің көленкесі де ыстық»./Қалам қайраты.

Алматы: Жазушы, 1976. – 224 б. – 209 б.

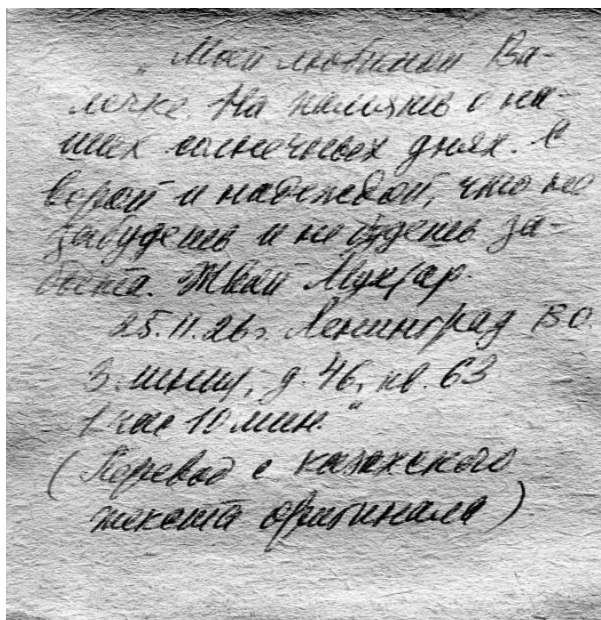
21. *Нұртазин Т.* «Жадымдағылар»//«Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-бас. Алматы: Білім, 2007. – 288 бет. – 108 б.

2-тарау

**ЛЕНИНГРАДТАҒЫ
ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІР**

Күн шуақты қызық шағымыздың ескерткіші үшін ұмытпассың,
ұмытылмассың деген үмітті сеніммен сыйлаймын. Мұхтарың»

Сағат 1-ден 10.». В.Н.Әуезова (1904-1977).

Валентинаның естелігінде берілген осы дерек олардың Ленинградтағы студенттік кезеңде, яғни 1926 жылы отбасын құрып, жұбайлық өмірді бастағанынан ақпарат береді.

Мұхтар секілді сирек кездесетін талантты тұлғамен тіл табысып, табиғатынан кірпияз, талғамы жоғары бекзат жанның көңілінен шығу да оңай еместігі аян. Алайда екі көзі от болып жанып, жанарлары жәудіреген, мүсінінде бір мін жоқ астананың ару қызы Валентина да оңай шағылатын жаңғақ болмаған сияқты.

Олай болса, қазақтың бағына біткен біртуар ұлы тұлғасы сол кездің өзінде-ақ болашағынан зор үміт күттірген талантты, білгір, әдебиет әлемінде де есімі танылған қалыптасқан қаламгер, дарынды драматург, ғалым Мұхтар Әуезовтің жүрегін жаулаған ару кім?

Архангель губерниясының тумасы Николай Прокофьев Кузьмин мен оның заңды әйелі Александра Федорованың отбасында 1904 жылы 12 ақпанда (мұнда ескі күнтізбе бойынша көрсетілген сияқты, өзінің жазуынша 25 ақпан – Г.П.) дүниеге келген Валентина Николаевна Петроградта өскен.

*Валентина Николаевнаның ата-анасы
Николай Прокофьев Кузьмин мен Александра Федорова*

*Валентина Николаевнаның әкесі
Николай Прокофьев Кузьмин*

*Валентина Николаевнаның
анасы Александра Федорова*

*Валентина Николаевна
отбасымен бірге*

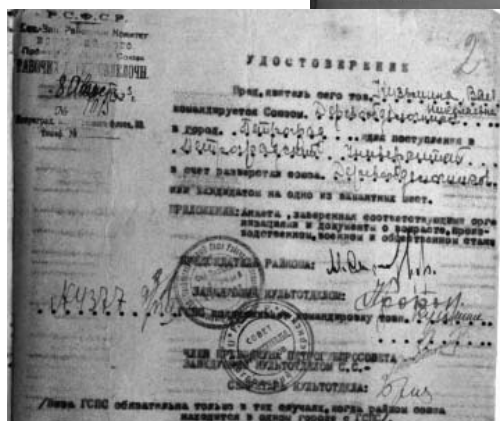
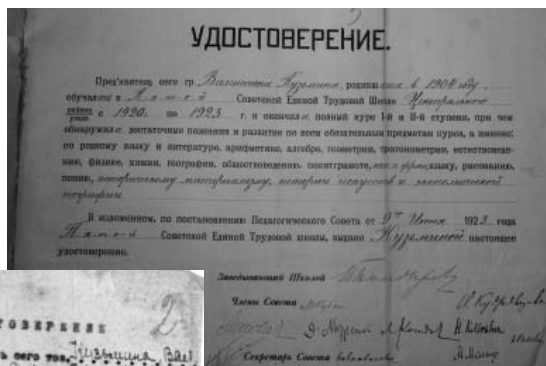

*Валентина Николаевна
туған бауырлары,
әпкелерімен бірге*

Әкесі орман шаруашылығының маманы болған. Ол әрбір зиялы отбасының иесі ретінде балаларының бәріне жоғары білім, жақсы тәрбие береді. Бүкіл орыс мәдениетінің рухани орталығында өсіп, үлкен өркениетті, орыс халқының небір ақсүйектері мен атақты ақын-жазушыларын көріп өскен қаланың қызы Валентина ата-анасының қалауы бойынша дәрігер, ал өзінің қалауы бойынша

химия саласының маманы болуды армандаған. Сол кездің талабы бойынша не өзі (абитуриент), не ата-анасы химия өнеркәсібіне қатысты кәсіподақ ұйымында мүше болмаса ол мамандыққа жолдама берілмеген. Сол себепті Валентинаның бала кезгі арманы жүзеге аспай, әкесі орман (лесопильного) заводының кеңсе қызметкері болғандықтан Валентинаға берілген ағаш өңдеу кәсіподағының жолдамасы тек қоғамдық ғылымдар факультетіне түсуге ғана жараған. Сөйтіп, 1923 жылы мектеп бітірген Валентина Кузьмина барлық пәннен емтиханды жоғары бағамен тапсырып, қоғамдық ғылымдар (словесничей) факультетінің студенті атанады.

Ол кезде қоғамдық ғылым саласына оқуға түсу үшін де өте көп пәннен, тіпті математикадан да сынақ тапсыратын болған. Валентина құрбысы Тося екеуі де барлық пәннен сүрінбей өтіп, 10-12 сом (рубль) төлейтін мемлекеттік грантқа ілінеді. Тап сол жылы алыс Семейден қазақтың көрнекті жазушысы, тұңғыш драматургы, публицисі Мұхтар Әуезов те осы факультетке студент болып қабылданады.

Валентина Әуезованың «Алғашқы жылдар» деген естелігінде Мұхтар Әуезовпен таныстығының тарихы баяндалады: «... Мұхтармен Ленинград университетінде таныстық. Біз екеуміз де

1923 жылы сол университеттің қоғамдық ғылымдар факультетіне, әдебиет-лингвистика бөлімінің славян-орыс секциясына түстік. Ол кезде қазіргі филология факультетінің аты осыншама ұзақ болатын.

Біз тек бірінші семестр бойына ғана бірге оқыдық, өйткені ол бір жарым жыл бойы Семейде қызмет етіп, оқудан үзіліс жасады. Мұхтар Ленинград университетіне 1925 жылы күзде ғана қайта оралып, 1928 жылы бітіріп шықты. Мен университетті 1926 жылы бітірдім.

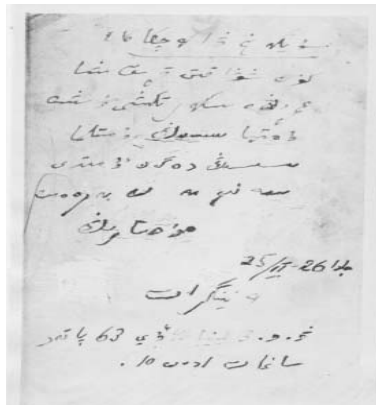
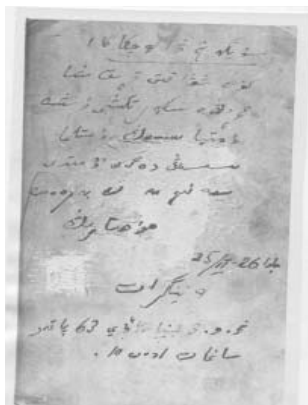
Мұхтар Омарханұлы үлгілі студенттер секілді профессордың дәл алдында, біз біреу қатар жоғары жайғасқанбыз. Бір қызықты бастауға қасымдағы экономика факультетінен келген сыныптасым Нина Малофеева түрткі болды. М.Омарханұлын көрген ол: «Оған хат жазсаң қалай болады, жауап та бермейтін болар», – деп бізге тиісе бастады. Мен бірден алдым да ойланбастан біреу сөз шимайлап, қыздардан ұзатып жібердім. Біздің сорымызға қарай Мұхтар Омарханұлы хатты профессордың столына қоя салмасы бар ма! Ол кезде профессорға сұрақты хат арқылы беріп, лекцияның соңында оқытушы оларға жауап беретін. Артындағылар: «Бұл сізге, сізге», – деп сыбырлап жатыр. Ақыры түсінді-ау: «Профессор, кешіріңіз, бұл маған екен», – деп, хатты алды да бірден жауап жазып жіберді. Бас-аяғы есімде жоқ, қанша дегенмен жарты ғасыр өтіп кетті ғой, ал соңы былай «...Лекцияның қызықсыз сәттерінде хабар алысып тұрайық, жауап беріңіздер». Ал, біз болсақ оны ғылымнан өзге ешнәрсе де қызықтырмайды деп жүрміз ғой!

Менің жазған үшкіл хатыма келер болсақ, уақыт та өз дегеніне көндіреді ғой, не жазғаным есімде қалмапты. Кейінірек Мұхтар Омарханұлының қазасына көңіл айтуға келгенде Мүслім Ермеков мәтінін есіме түсірді. Онда: «Ваши волосы нам мешают», – деген төрт-ақ сөз жазыппын. Хат профессордың алдына барғанда өлердей қорыққанымыз енді түсінікті болды. Өйткені ол кісінің басында балапанның жүніндей үрпиген шаш та болмайтын. Бір бөлімде оқып жүріп апталап кездеспеуге де болатын. Оның үстіне М.Омарханұлын әдебиет пен шығыстану факультетінің лекциялары қызықтыратын, ал мен тіл мен ежелгі дәуір әдебиетімен айналысатынмын. Сондықтан университетке келгенде бір-бірімізге кор-динатымызды айту қажет болды. Біздің университеттің коридорында студенттердің корреспонденциясына арналған жәшік болатын. Міне, сонда біздің хат алмасуымыз құпия болу мақсатында

М.Омарханұлы мені араб әліппесіне үйретті. Ол жерге біздің адресімізге достарымыз түрлі ойын өлеңдерін тастайтын. Соның бірі мынадай мәтінде болатын:

«...Вспомнила, глядя в святцы,
Всех святых ее семья,
Валентина не зевает,
Она к милому бежит.
Взмах нагайки, конь летит.
Слышен жаркий, страстный шепот...
Поцелуй раздался вдруг...
Все сильнее конский топот,
Все звончей подковы стук.
Вот блеснит река, как шашка,
Тут кочевники живут.
Уж зарезали барашка,
С кумысом пенится чашка,
Здесь давно-давно их ждут...».

Міне, біздің университеттегі алғашқы семестріміз осылай өтті...» (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер) 2-бас. Алматы: «Білім» баспасы, 2007.-288 б. 93 бет). Бірге өткізген алғашқы семестрі осылай аяқталған Мұхтар мен Валентина екеуі қайтып бір аудиторияда кездесе алған жоқ.

«Ойыннан өрт шығады» дегендей, шынында қасындағы құрбысының қайрауымен хат жазып, оның арты шынайы сезімге айналуы өте қызықты оқиға. Мұнда Валентина Николаевнаның да өзімшілдік мінезі байқалып қалады. Өте білгір, бар ықыласы оқуға ауған қазақ жігітін «ғылымнан басқа ешнәрсе қызықтырмайды»

деп ойлаған қала қыздары Мұхтар Әуезовтің екі рет үйленгенінен, 4 перзент сүйгенімен жалғыз ғана қызы бар екендігінен, өзі өнерпаз, сауыққой, өзі аңшы, өзі сері екендігінен де мүлдем хабарсыз болатын.

М.Әуезовтің сырын жастайынан жақсы білетін жан досы Әлкей Марғұлан серігінің осы қасиеттерінен былайша сыр тартады: «...1925 жылдың жаз айларында Мұхаң Семейдегі пәтерінде кешке жақын толғанып отырып:

«...Ленинградқа оқуға жүрердің алдында екеуміз біздің елге барайық. Шыңғыс тауын жақсылап көресің. Абай ақынның ауылымен танысасың. Ол жерде әнші, ойыншы адамдар өте көп, соларды көріп қызықтайсың, – деді.

Аз уақыттан кейін екеуміз Семейден шығып, Шыңғыс тауында жайлап отырған Мұхаңның үйіне бардық.

Содан тамыз айын біз тегісімен ойын-сауық, мереке үстінде өткіздік. Оның бірі – аң аулау, қаршыға салу болды...» (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-бас. Алматы: «Білім» баспасы, 2007. – 288 б. «Жадымда қалған жақсы күндер». 34 бет).

Міне, бұл факт ғылымнан өзге ештеңеден хабары жоқ жігіттің сегіз қырлы, бір сырлы екендігін дәлелдесе керек-ті. Сөзге де, әнге де, поэзияға да, ғылымға да ағып тұрған табиғатынан талантты тұлғаны бірден тану, әрине, оңай емес. Талант өзінің құпия қатпарларымен мың қырлы сырларымен қасиетті болса керек. Үлкен өмірге енді аттаған жас арулар үшін орда бұзар отыздағы жігіттің жасырын құпиялары шынында да көп болатын. Әлгіндегі Валентина Николаевнаның естелігіндегі танысу тарихын Әлкей Марғұлан былайша толықтырады: « ...Тіпті, Валентина Николаевна мен Мұхаңның қалай қосылғаны да көңілде әлі сайрап тұр. Оның ту басы Ленинград университетінің аудиториясында атақты профессор В.В.Спиновский Лермонтов туралы лекция оқып тұрғанда басталған еді. Оның кейбір деталы мынадай еді. Профессор В.В.Спиновский «Лермонтов және орыс романтизмі» деген тақырыпта лекция оқығанда оның сөйлеген сөздері адамның жүрегін тебіrentпей қоймайтын. ...Біз Мұқаң екеуміз алдыңғы партада қатар отыратын едік. Бір күні байқасам, Мұхаңның желке шашына бір әдемі қағаз ілулі тұр екен. Мұхаң мұны білген де жоқ. Мұхаң: – Желкеңізде бір қағаз тұр дедім. Алып, оқып қарасақ: «Ваши волосы мешают – В.и Т» деген жазуы бар екен. Біздің артымызда екі қыз отыратын. Оның бірі осы Ва-

лентина да, екіншісі – жұқалау келген қаракөз, сымпыс торы қыз Тося. Әңгіменің басы осы-ақ екен. Мұханның түбегейлі үй құру туралы терең ойда, толқуда жүрген кезі... Төрт-бес ай өткеннен кейін байқасам, Мұхаң мен Валентина арасындағы жақындық тереңдей түскен екен...» (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» 2-бас. Алматы: «Білім» баспасы, 2007. -288 б. «Жадымда қалған жақсы күндер». 34 бет). Бұл естелік әлгі тосын ойыннан басталған хикаяттың ұзаққа бармай-ақ жарастық тапқандығынан мәлімет береді. Әлкей Марғұлан өзі ғалым болғандықтан әрбір деректі нақты дәлдікпен береді. Оқиға өріс алған сәттегі жағдай, өтіліп жатқан дәрістің атауы, одан кейінгі жағдайдың дамуы секілді ұсақ дүниелердің ұлы сезімге ұласуын да сырт көздің сыншылдығымен байқап, баяндайды. Екі жастың арасындағы сезім мен сыйластықтың куәгері болған Әлкей Марғұлан Мұхтар Әуезовтің жанашыры да, бауыры да, бары да базары да еді. Қызықты күндерін бірге өткізген, қиындықта қолтығынан демеген де сол Әлкей Марғұлан болатын. Өзге ұлттың өкіліне үйленгенде елдегі туыстары ұнатпай, тырс етпей жатқанда Валентина Николаевнаның ата-анасының үйіне барған да, 1930 жылдары М.Әуезов ұсталып кеткенде Ленинградтағы жұбайы мен қызы Ләйлаға қамқорлық көрсетуді Әлкей Марғұланға ғана сеніп тапсырған себебі де осы ұзақ жылғы сыйластықтан туындаған сезім болатын-ды.

Валентина Николаевнаның бұрын баспа бетін көрмеген, тұңғыш рет осы еңбекте ғана жарияланып отырған «Ленинград» деген қолжазбасында М.Әуезов екеуінің студенттік өміріне қатысты тағы бір құнды мәтін бар. Ол студенттер арасында жүретін әзіл-сықақ өлеңдер шумағы. Керемет көркем дүние болмаса да студенттік өмірдің бір қырынан сыр шертетін жыр туралы М.Әуезовтің пікірі бар. Оқып көрелік: «А была еще баллада о Мухтарбее», которая начиналась совсем как у Пушкина:

«...Богат и славен Мухтарбей,
его стада необозримы...».

А дальше было:

« ...Ему сказал один мудрец,
Седой качая, головою,
О, Мухтарбей, продай овец
И съезди в Питер за женою...»

Когда я показала это Мухтару, он даже не улыбнулся, а изрек «Плохие стихи, преобладает глагольная рифма», – деген. Мұхтар-

дың талапшылдығы осыдан да танылады. Құрдастар арасындағы қарапайым қалжың жолдарға да қатаң талаппен қараған.

Ленинград қаласында студенттік өмірінде кездесіп, өмірлік жары болған Валентинаның Мұхтар Әуезовке назары қай кезден бастап түсе бастады деген сауал төңірегінде естелік иесі былайша сыр шертеді:

«...Сол жылы (1923) Мұхтар Омарханұлы Ташкент мемлекеттік университетінен қыркүйектің соңына таман біздің университетке ауысты. Мұхтар Омарханұлы келген кезде біз курстастар бір-бірімізбен біршама танысып қалған едік. Курста Жень, Чень деген қытайлықтар болатын. Мұхтар Омарханұлын біз алғаш рет солардың ортасында көрдік те, бірден оны да қытай деп шештік.

Бірде араб шрифтімен жазылған газетті оқып отырған одан алдында отырған бір студент – Қытай тілінде ме?, – деп сұрап қалды. Ал, Мұхтар болса қытай иероглифы ұзыннан тіке түсетінін, ал араб қарпі солдан оңға қарай жазылатынын жалықпай, айтып түсіндіріп береді». Бұл да қыз назарын аударатын, оған деген ынтасын арттыратын мезет.

Өте өңді, бұйра шашты Мұхтардың ешкімге ұқсамайтын бекзаттығы, тума талантқа тән табиғи болмысы Валентина бойжеткеннің назарын аударып, қызығушылығын тудырады. Естелікке тағы да үңілсек:

«...Ол кезде студенттерде ешқандай форма болмаушы еді, бірақ Мұхтар Омарханұлында қайдан екені белгісіз тұрқы ерекше әп-әдемі жылтыр маңдайшалы, бірде-бір қыртысы жоқ мұнтаздай, өзінің салтанатты бұйра шашына жарасымды фуражкасы болатын», – дейді. Мұнда Мұхтар Әуезовтің елден ерекше киінетіндігі, өте кірпияз тазалығы, оны байқаған бойжеткеннің ынтасы байқалады.

Оның осы ерекше фуражкасы жайлы оның замандасы әрі семейлік жерлесі Николай Анов та тамсана әңгімелейді: «...Мухтар был всегда великолепно одет, очень подтянут, с достоинством носил студенческую фуражку, явно гордись ею...» (Николай Анов. На литературных перекрестках. «М.Ауэзов в воспоминаниях современников». Алма-Ата, 1972. С.116-117).

Жұбын жазбай Ленинградта да студенттік өмірді бірге өткізген қазақтың болашақ академиктерінің бірі, сол кездегі алдынан үлкен үміт күттірген озғын ойлы жас Әлкей Марғұлан да серігінің сымбаты мен кірпияздығына қызығушылықпен қарайтын: «... Мұхаң ауылға барса – қарапайым қазақ болып, үлкен қалаға келгенде жұрт

«бұл кім?» деп қарайтын ой иесі, кемеңгер, үстіне кіршік жуымайтын серіге ұқсайтын», – деуі де тегін болмаса керек. Олай болса ерекше сәнді киінетін, өзін керемет мәдениетті ұстайтын көрікті де кемеңгер Мұхтарға көзі түспейтін қыздар сирек.

Астаналық арудың есін алған да М.Әуезовтің өзгелерден ерекшелендіріп тұрған тұла бойындағы табиғи бекзаттық болмыс-тын. Осындай батылдыққа барған бойжеткен де әрине шынайы сезім болған сияқты.

Мұхтардың студенттік кездегі барлық сырларына қанық Әлкей Марғұлан Мұхтардың елдегі сүйген жары Кәмираны да қия алмай, алдынан шығып есіл-дертін баураған астаналық орыс қызына да көңілі ауып, екі оттың ортасында ой кешіп, жан күйзелісіне ұшыраған сәттерінің куәгері болады. Ол жайында өзінің естеліктерінде егжей-тегжейлі кеңінен әңгімелейді: «...Мамыр айының соңғы кезі. Бұл жылы Ленинградта көп жаңбыр бола қойған жоқ. Күн ашық, маужыраған қоңыр салқын кезі. Бір күні Ленинградтың кешкі газетінде Мәскеуден Андрей Белый келеді деген хабарландыруды оқыдық. Ұмытпасам сенбі болу керек. Мұхаң:

– Андрей Белыйды көріп, сөзін тыңдайық. Мәскеудің көркем әдебиет институтында бір көрген едім. Бірақ есте қаларлық еш нәрсе болған жоқ еді, – деді.

Киініп, Нева проспектісіндегі әдебиет үйіне бардық. Кісі көп жиналған екен. Оның көбі – жас қыз-келіншектер, ақындар, зерттеушілер ғалымдар, бәрі әдемі киінген, сұлулықты жоғары ұстайтын эстеттер. Олардың ішінде елімізге таныс **Эйхенбаум, Слонимский, Оксман, Томашевский сияқты профессорлар да бар екен. Андрей Белыйдың келуін көп күттік.** Айтқан сағатында келмеді. Ең ақырында:

– Андрей Белыйдың жүрегі ауырып келмейтін болды, – делінді.

Мезгіл кешкі сағат 8-дің кезі еді. Бұл кезде Ленинградтың түнінен күні ұзақ. Күн жылы, ашық болған соң Мұхаң екеуміз «Марсовое поле» жанындағы қалалық үлкен бақшаға бардық. Бақшаның іші у-шу, маз-мейрам екен. Бір жағынан оркестр, бір жағынан би, бір жағынан ағылып жатқан адам тобы. **Ленинградтың халқы өте сыпайы, жүріс-тұрысында оғаштық жоқ, аса әдепті келеді.** Мұхаңның өзі, мінезі де осы қаланың адамына өте ұқсас келеді...

...Бақшаға кірген соң, **әңгіме бір ғана қыз туралы болды.** Және әңгіме тек қана ойдың желігуінен туған жоқ, оқып жүрген

жас қыздардың адамшылық қасиеті, кісіге дос, серік болу жағынан қозғалды.

1927 жылдың мамыр-маусым айлары, Мұхаң: «Не істеуім керек?» деген оймен қатты толғануда болды. Біраз уақытта каникул да жетті. Бір күні отырып:

– Мен Алтай экспедициясына бармауға бел байладым. Бұл елге, Шыңғыстауға бармау деген сөз. Оның орнына Жетісуға барып, 1916 жылғы көтерілісті зерттеймін, жолшыбай Қызылордаға соғып, оның театрымен танысамын.

Бұл сапар Мұхаң үшін текке кеткен жоқ. Бұл үлкен игілік сапары болды». («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» 2-бас. Алматы: «Білім» баспасы, 2007.-288 б. 45 б).

Әрине, бұл қыз – Кузьмина Валентина Николаевна болатын. Мұхтар Әуезовті астана аруының келісті ажары ғана емес адамгершілік қасиеті, кісіге серік болуы секілді қасиеттері де қызықтырған.

Шынында да М.Әуезовтің Ленинград көшесінде жүріп шешкен шұғыл шешімі Шыңғыстауды әзірге қоя тұрып көптен көкейінде жүрген көркем шығармасына шикізат боларлық материал іздеу болды. Әрі десе әлі де үмітін үзбей күтіп жүрген Кәмиланың жүрегін жараламай, сезімі суығанша сыртта жүре тұруды ойлайды. Өзі де екіұдай сезімнен арылып, үйлену мәселесінің басын біржола ашып алуды да көксеген. Ол үшін оңаша болу, тағдырын таразылау, толғану қажет болды. Сондықтан да М.Әуезов Жетісу өлкесіне іссапарға аттанады. Ал Кәмила болса сүйгенін сарғайып күтуден танбайды. Тіпті 1928 жылы Абай ұрпақтары компискеленіп, Оңтүстік Қазақстан облысына жер аударылғанда да «Мұхтар келсе таппай қалады» деп жалғыз қалып қойыпты. Шыңғыстаудың ұлы перзенті Мұхтардың шаңырағын шайқалтпай түтінін түзу түтету, мәңгі күту болса да соған белін бекем буған Кәмила сол сарғайып тосумен өмірін өткізген.

Үйленіп, шаңырақ құрған Мұхтар мен Валентина заңды түрде Ленинградта тіркелмеген. Бүгінгіше айтсақ, азаматтық некеде болған.

Валентина Николаевнаның естелігі бойынша 1936 жылдың 5 июлінде Алматыдағы ол кездегі жалғыз қалалық неке сарайында заңды түрде тіркеледі. Оған себеп болған тілі шыққан қыздары Лейланың: – Неге әкеміз екеуіміздің фамилиямыз бірдей де, маманда бачқа?, – деген сауалы себепші болыпты. Ал шын мәніндегі үйленген

кездегі датаны ұмытып қалғандықтан Валентина Николаевнаның туған күнін, «25 ақпан 1926 жыл» деп белгілеген.

1926 жылдың майында жас жұбайлар Ленинградтағы Декабристер көшесінің №14-ші үйінен пәтер алып тұрған. Бұл бұрынғы барская пәтер екен, онда екі есік болған. Бірінде өздері, бірінде Әлкей Марғұлан және өзге адамдар тұрған. Бұл да өте әдемі, өркениетті елдің тұрмысқа қажетті барлық жағдай жасалынған сәнді әрі өте әдемі жиһаздармен жабдықталған пәтер екен. Екі терезе арасында рамалары алтын жалатылған үш әйнекті айна да болған. Мұхтардың сұлулықты сүйетін биік талғамды эстет болғаны осыдан-ақ байқалады. Орталықтағы айналасы артық шудан алыс пәтер суреткердің алаңсыз жазуына да қолайлы болған. Осы ретте жазушының жыл сайын көлемді көркем шығарма жазғанын еске алсақ та болғаны. Олардың бәрі кейін классикалық туындылар ретінде авторының атағын әлемге танытты. 1928 жылы осы пәтерде Валентина Николаевна тұңғыш рет С.Мұқановты кездейсоқ көріп, танысады. Қазақтың атақты қаламгері С.Мұқанов оның есінде басына киген үлкен қара шляпасымен қалады. Алайда олар бұл пәтерден кетіп қалған кезі болатын. Сәбит Мұқанов Әлкей Марғұланның рекомендация хаты бойынша уақытша келіп тұрған. Осы пәтерде 1-ші Мемлекеттік Думаның мүшесі болған қазақ Әлихан Бөкейханов (ол кезде көзтаныстары оны Александр Николаевич дейді екен – Г.П) та бірнеше күн аялдаған. Міне, бұл деректердің бәрі Мұхтардың Ленинградтағы мекені бүкіл қазақ зиялыларының бас қосар рухани орталығы болғанын дәлелдесе керек-ті. Валентина Николаевнаны таңғалдырғаны Әлихан Бөкейхановпен танысқанда қолынан сүйіп, ілтипат білдіруі еді. Ол кезде мұндай әдет көпшілік арасында қалыптаспағандықтан қазақ келініне көрсетілген ізет есінде ерекше қалып қойған. Ленинградта отау құрғаннан кейін тұрақты тұрған бірінші пәтерге 1927 жылдың майында тіркелгенімен Валентина көбінде ата-анасының үйінде болады. Ал, Мұхтар Әуезов өзінің жоспарындағы шығармаларына материал іздеп жаз бойы елге кетеді. 1928 жылдың жазында да солай ұзақ сапарда болғанында да Валентина туған апайының Ленинград маңындағы саяжайында тұрады.

1927 жылдың 4 қыркүйегінің кешінде 5 күні қалада болатыны жөнінде телеграмма алған Валентина Николаевна Мұхтар Әуезовті таңертең өз пәтерінде күтіп алады. Жол-жөнекей Мальцевский базарына барып Мұхтар Әуезовтің ұнататын тағамдары мен

тұрмысқа қажетті бірнеше тарелка, май салғыш өзге де ыдыстар алады. Бір жастық, бірнеше сыңарлы тарелкамен отбасылық өмірлері басталғанын, қазақта «бір жастықта қартайыңдар» деген жақсы даналықтың бар екендігіне де осы тұста ой жіберіп, өз лебізін білдіреді. Отбасылық өмірлеріндегі қолданған алғашқы заттары мен тұрмыстық бұйымдарының соншалықты ыстық екендіктерін сағына еске алады, естелік иесі. Сондай-ақ 1927 жылдың 6-шы қыркүйегі жас жұбайлар үшін естен кетпес мәңгілік дата екендігін де ескертеді. Өйткені, сол күні жас шаңыраққа қонаққа келген Валентинаның апайы Евгения Николаевна олар үшін жақсы хабар ала келеді. Екі рет үйленіп, отбасылы болған әрі өзге ұлттың өкілі Мұхтар Әуезовпен жасырын отбасын құрғанына қапалы Валентина Николаевнаның ата-анасы қызының бақыты үшін барлық өкпені, үйлену салтына қатысты барлық дәстүрді ұмытып, үйіне келіп араласып тұруға рұхсатын береді. Екі жақтан да бата ала алмай іштерінен болса да көңілдері күпті болып жүрген жастарға бұл хабар керемет сүйеніш, қолдау болады. Әсіресе Валентинаның бақыттан басы айналып, қуанышында шек болмайды. Мұхтар Әуезовтің де екінші ата-анасындай болған қайын ата-анасымен танысып, қауышып, арада кірбің қалмай емін-еркін араласа бастайды. Ленинградтық кезең үшін тағы бір тұрақты мекен, адрес пайда болады. Ол – Валентинаның ата-анасы тұратын мекенжайы: Василев аралы, 3-линия, 46-үй, 63-пәтер. Бұл адрессте қазақ жұртынан тек Өлкей Марғұлан ғана болып, дәм татқан. Ал, Әуезовтер әулетінің Ленинградтағы тұрақты мекеніне айналған бұл адрессте кішкентай Ләйла, Ернарларды мейірлене сүйіп, құшақ жая қарсы алатын нағашы ата-әжелері тұратын.

Міне, бұл жазбалар бізге студент кезінде үйленген жастардың тағдыры мен тұрмыстық жағдайды олар да бастан кешкенінен хабар береді.

М.Әуезовтің мұражайында сақталған Валентина Николаевнаның 15 беттік шариковый ручкамен жазылған «Ленинград» деген тақырыппен толтырылған естелігі ерлі-зайыптылардың жаңа отау құрған кездегі өмірлерінен көп мәліметтер береді. Жазып отырып бірнеше беттерін «қажеті шамалы» деген ниетпен үстінен өшіріп тастап отырған тұстары да бар. «Айтылуы тиіс пе, жоқ па?» деген екіұдай сезім де болған сияқты. Әр отбасына тән құпия сырларға көбірек бара бермейін деді ме екен, әлде «тұрмыстағы ұсақ-түйек түйткілдерді тізіп қажеті не?» деген дүдәмал ойлар болды ма екен,

әйтеуір үстінен «Х» етіп сызған беттер де баршылық. Алайда олардағы мәліметтер қатардағы қарапайым пенденің емес, дүйім жұртқа танымал тарихи тұлғаның өмірі мен шығармашылығына қатысты құнды деректер мен фактілер болғандықтан біз де мүмкіндігінше кеңінен пайдалануға тырыстық.

«...Никто из родных или друзей М.О в Казахстане не приветствовали наш союз. Единственное поздравление которое мы получили было от Турагула, внука Абая. Почему? Теперь, спустя полвека, думаю, что так проявилось вечное соперничество между байбише и токал-ведь ради меня М.О оставил дочь Магауы, как же было можно не порадоваться этому сыну Айгерим» (№3 папкада 10 бетте). Өмірдің ең бір бақытты сәтінде қуанышын бөлісер жандардың болмағаны жанына батқанымен Валентина Николаевнаның табиғаты, жаны, танымы өзге ұлт өкілі екені осы жерде байқалып қалады. Қазақтың өмір тұрмысында қалыптасқан көп әйел алу дәстүрі біріншіден, орыс қызы Валентина үшін оғаш болды. Екіншіден, Кәмиламен қосылуына тікелей атсалысқан, Мұхтардай ұлы дарынның тілегін жерге тастамай қолдаған, бірақ кейін екеуінің тағдыры тығырыққа тірелгенде өзін кінәлідей сезініп жабыққан жанның азабын түсінуге ол кезде ешкім ой жіберіп жатпады. Өйткені, Тұрағұл бастаған семейлік жерлестерінің, туыстарының қарым-қатынасынан, тарихынан Валентина Николаевнаның хабары шамалы болатын. Бұл жерде қарындасының қайғысы жанына қатты батса да Мұхтардан кешірім өтінген хат келгенде жүрегі мың тілініп қапа болғанымен ойлана келе Алаш арыстары аманат етіп кеткен, әкесі Абайдың аруағы үшін, оның өлмес өмірі үшін, келешек қазақ әдебиетінің өркендеп өсуі үшін, қазақтың барлық руханиятының қалыптасып дамуына дәнекер болған дара дарынның аман қалуы үшін, одан ұрпақ қалуы үшін келісімін береді. Бүкіл өкпе-назды ұмытып, хат жазып, құттықтау да жібереді. Бұл жерде жалғыз Мұхтардың емес, бүкіл қазақ елінің тағдыры, оның келешегі, бүкіл түркі жұртының руханиятының тағдыры жатқаны мәлім. Тұрағұл ұлының ұрпағы ретінде соны сезінді. Ол ұлылық танытып, кең кеңістікте ойлайтын кеменгерлігін танытты.

Осы естеліктегі тағы бір тың мәлімет шәкіртақыға қатысты: «Мухтар получал республиканскую стипендию 80 руб. И когда мы поженились роскошно жили на эти деньги,...за комнату прекрасно меблированную, с телефоном и уборкой платили 30 рублей». Қараңыз қаншалықты құнды факт. Сол кезеңдерде өндіріп жазып, драмалық

шығармалары бірінен соң бірі қойылып, тіпті «Қарагөзі» тұңғыш рет қазақ драматургиясының тарихында алғашқы сыйлық алып жағдайы жақсы болғандығын анықтап бермей ме, бұл дерек? Және екінің бірі тұра бермейтін астананың орталығынан жақсы пәтер алу, күтуші ұстау сирек кездесетін құбылыс. Ал әлі де анықтай түсетін бір дерек – шәкірт ақының 80 сом болуы. М.Әуезовтің Ленинград университетіндегі барлық құжаттарында шәкіртақы мөлшері 30 сом көлемінде көрсетілген. Тек 1926 жылы үйленген кейінгі бір арызында шәкіртақы көлемін көбейтуді сұрағаны бар. Ол Ленинградтағы «Жерлестер» атты қазақ қоғамының тарапынан жүзеге асырылған. Алайда, ол құжаттарда оның көлемі көрсетілмеген еді. Валентина Николаевнаның мәлімдеуі бойынша 80 сом болса, өз шәкіртақысы 30 сомға қосымша 50 сомды «Жерлестер» қоғамы қосып отырған болды. Бұл дерек әлі де анықтауды қажет етеді.

Осы естеліктегі жас жұбайлар көбіне «Астории» деген кішігірім қарапайым ресторанда түстенетіндігі, үйде тамақ әзірлеуді кейін үйренгендігі, достары, туыстары жақын болғандықтан үйлерінен қонақ үзілмейтіндігі жөніндегі мәліметтер өте қызғылықты, құнды мәліметтер. Валентина Николаевнаның сыныптас, әрі курстас аттас екі құрбысы – Тосыяларда жас жұбайлардың шаңырағына жиі келетін қонақтар қатарында екен. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының көбі осы Ленинград қаласындағы әртүрлі жоғары оқу орындарында білім алғаны мәлім. Сол қазақ жастарының басын қосқан «Жерлестер» деген қоғамның мүшелері де М.Әуезов пен Валентина Николаевнаның қадірлі қонақтары болған. Осы естелікте де Темірболат Телжанов (суретші Телжановтың әкесі) пен Қаныш Сәтбаевтардың да есімдері жиі аталады. «Оқжетпесті» жақсы айтатынын қазақстандық ақын Алексей Крилович Желнинді Валентина Николаевна Көкшетау өңірінен болуы мүмкін деген болжам жасайды.

Осы бетте Мұхтардың Ташкент университетінде бірге оқып танысқан кейін де достықтары жалғасқан профессор Куллэ мен Юдахин туралы да толық мәліметтер келтірілген. Юдахин – 1920 жылы Түркістан шығыс институтына (кейін САГУ-дің шығыстану факультеті болған) түсіп, 1925 жылы бітірген. Сол жылы Ленинградқа жолдамамен келген, сөйтіп, 1932 жылға дейін еңбек еткен. Естелікте аталған Ленинградтағы отбасылық достарымен қарым-қатынастары кейін де жарасымды жалғасын тауып отырған.

Валентина Николаевнаның қазақшаға аударылмаған түпнұсқадағы «Ленинград» деген естелігінде өзі сызып отырған үзін-

ділер де баршылық. Екі ойлы көңіл күйде жазылған бұл мұра сол қалпында сақталыпты. Алайда, ұлы тұлға да ет пен сүйектен жаратылған адам, оның да жаны мен сезімі бар. Сондықтан шынайы сезімді ешкімнен жасыра алмайсыз. Ол табиғи құбылыс. Ол заңдылық. Ал Мұхтардай ұлы адамның махаббаты оқырманын қашанда қызықтырар тақырып. Мәселен, Марк Слонимнің «Три любви Достоевского» (М.Советский писатель» 1991.-304 с) деген кітабы сияқты «Әуезов әйелдері» деген тақырыпта да ізденудің еш артықтығы болмас еді. Әлем әдебиетінде жиі кездесетін ұлы адамдар өміріндегі әйелдердің орны туралы тақырып төл тарихымызда зерттелмеген тың мәселе. Әдебиетке келген мезетте «Әйел – адамның негізі» деп жар салған, «Ел болам десең – бесігінді түзе» деп данышпандық ой айтқан 20-дан жаңа асқан жап-жас жігіт Мұхтардың ӘЙЕЛ-АНА, ҚЫЗ-ҚАЛЫҢДЫҚ, ӘЙЕЛ-ӘЛЕМ, ҰЛТ -ҰРПАҚ деген тақырыптар төңірегіндегі философиялық толғаныстары да жетерлік. Әлемдік әдебиет тарихындағы бұл тақырып төңірегіндегі тәжірибелерді тізе берсек, түгесу мүмкін емес. Ізденем деген кісіге ол келешектің шаруасы. Біз Валентина Николаевнаның қалауымен қағазға түскен жүректегі талай жылдар жұмбақ болған сырлардан әзірге ауытқымауды жөн санадық. Өмірлік деректерге негізделген құнды құжаттағы, жүрекпен жазылған жазбалардағы сырларға ғана үңілеміз. Жазылған дүниеден алыстамай нақты тарихи мәліметті оқырманға жеткізудің өзі орасан зор рухани байлық.

Сондай-ақ онда тым ерсі ештеңе де жоқ. Әрбір ғашық жандарға тән табиғи сезім өзінің шынайылығымен ерекше сағынышты сезіммен жазылған. Оқып көрелік: «Всем, конечно, страшно интересно узнать, как произошло у нас «объяснение». Никакого «объяснения» не было, просто М.О. как-то исхитрился меня поцеловать в тупичке против Ректората, а потом сказал: «Мне все вокруг кажется розовым», а я подумав «теперь можно с наслаждением запустила обе руки в его необыкновенную шевелюру. Вот и все». (№3 папкада 4 бетте).

Сезімге бай әсемдікті ерекше сүйетін суреткердің теңеуі де тосын. Тегінде Валентинаны қызықтырған Мұхтардың қалың бұйра шашы, бір сыдырғы кербездігі, сол сұлу келбетіне сай ақыл-ойы болса керек. Таныстықтың өзі сол шаштан басталып тұр емес пе? Мұнда сол шашты ерекше сүйсіне сөз етеді. Және Мұхтардың Валентинаның алтын түсті әдемі шашы туралы «Но и с моих волосах времена он говорил «шелковые волокно» деуі де тегін емес.

Осы жерде тағы бір қызықты жайт: «Кстати, в другом месте моих записок, едва-ли найдется случай упомянуть о том, что он как-то признался мне, что впервые увидел, что люди целуются, уже живя в Оренбург на сцене театра. Это после того, как бы дважды женат», – деп таңғала отырып, қазаки тәрбиенің тағылымды тұсын тұспалдай жеткізеді. Бұл сол кезеңде «Қарагөз», «Қаралы сұлу», «Сүйіп-жану», «Үйлену» секілді ғашықтық сезімдердің небір классикалық үлгілерін өнерге әкелген қаламгерге деген қала қызының таңданысын танытады.

Естелігінде Валентина Николаевна орталықтағы Декабристер көшесіндегі Мұхтардың пәтеріне қонаққа келгенде қалай құрмет көрсететінін, қыз қалауы неде екендігіне аса сезімталдықпен мән беретін байқағыштығы жөнінде жазады: «...Когда я приходила в гости к М.О. он угошал меня шоколадными конфетами, но как-то я сказала, что больше всего люблю халву, и после меня всегда ждала халва, и громадные яффские апельсины. И какая же чудесная была халва и марципаны тех нэповских кустарных, времен. И апельсинов таких никогда после не видала. А может-быть это время было складное?» (№3 папкада). Міне, мәселе тәттіде емес, оның кім, қалай, қашан сыйлауында болса керек. «Аш кезде жеген құйқаның дәмі кетпейді» дейтіндей, ашқұрсақ болып жүрген студенттердің сүйсініп жер асы да таңсық емес пе? Оның үстіне Мұхтар Әуезовтей сүйген жардың әрбір сыйының сыры естен, дәмі таңдайдан кетпесі кәміл. Кейін де сол халва, сол шоколад, конфеттер жазушының дастарқанында молынан болды. Алайда студент Мұхтардың ұсынған тәттілеріндей дәмді болған емес. Сондықтан да өмірлік серігі Мұхтар Әуезов қайтыс болғаннан кейін елеске айналған өтпелі өмірді еске түсіріп сағынышпен жазған жаны жадау, жүрегі жаралы Валентина Николаевнаның: «*А может - быть это время было сладкое?*» деуі әбден заңды.

Студенттік өмірде бүршік жарған алғашқы сезім, қыздар арасындағы қайрау мен қалжың («...жауап та бермейтін болар»), оқыстан туып, ойланбастан хат жазу ойынымен басталған от сезім осылай үлкен махаббатқа ұласып, екі ұлт өкілінің арасындағы шынайы сыйластықты тудырды.

Ленинградтағы Невский проспектісінде 1925 жылдың көктемінің бір күнінде 2 қазақ жігітті бір цыган әйелі тоқтатып, бал ашуды ұсынады. Жігіттер әуестікпен қарсыласа қоймапты. Олар Мұхтар Әуезов пен Қаныш Сәтбаев екен. Цыган әйелі Қаныш Сәтбаевқа ке-

лешекте үлкен ғылыми жетістіктерге жетіп, атақ пен беделге ие болатынын айтады. Ал, Мұхтар Әуезовтің де атақ, даңқтан кенде болмайтынын, бірнеше рет отбасын құрайтынын, әсіресе әйелдердің көп ғашық болатынын, алайда алда ауыр сынақтардың болатынын, жаулары мен достарының көре алмаушылығынан көп қуғын көріп, бірнеше рет өлім қаупі туатынын, алайда ажал өткір пышақтан болатынын айтады.

Кейін шынында да Қаныш Сәтбаев ҚазССР ҒА-ның тұңғыш академигі, даңқы дүниежүзіне мәлім ғалым болса, Мұхтар Әуезов те әлемге әйгілі жазушы, ғұлама ғалым, даңқты драматург болады. Цыган әйелдің айтқаны ақиқатқа айналып, М.Әуезов 1961 жылы 27 июньде операция үстінде қайтыс болады.

Үйленер алдында Валентина Николаевнаға М.Әуезов балшының әңгімесі бойынша 56 жасында қайтатынын, 3 әйелге үйленіп, 3 рет пышаққа түсетіні жөніндегі жорамалды әзілге айналдырып айтады. Алайда Валентинаны ол үркітпейді. Керісінше: «Сондай қысқа ғұмыр берілсе сол жылдарды бірге өткізейік», – деген. Сөйтіп, М.Әуезовтің сол ұсынысына бірден келісімін беріп, 1926 жылдың күзінде тұрмысқа шығады. Ленинград сияқты астанада өскен өмірдің ешқандай да қиыншылығын бастан өткермеген бұла бойжеткен қазақтың алыс елінен келген қара торы ұлын қалай құлай сүйіп, тағдырдың барлық қиындығына көнді дегенде, ең басты оларда шын мәніндегі шынайы сезім, бір-бірінің бағасын білетін сыйластық, ішкі бір түйсікпен түсінушілік болған сияқты. Мұхтардай екі рет үйленіп, отбасылық өмірде де тұрмыста да талай теперіштерді, жоқшылықты да, жетімдікті де, өсуді де өшуді де бірсыпыра бастан өткерген жігітке ғашық болудың өзі де батылдықты қажет етеді. Қалай дегенмен де аса білгір, өңді, ешкімге ұқсамайтын бекзат бітімді бұйра шашты жігітті жатырқау да мүмкін емес-ті. Үйленгенін жасырмай жүзін ашық ұстаған Мұхтарға тағдырын сеніп тапсырған Валентина да ата-анасының қарсылығына қарамай қосылады. Шалғайдағы шаңы шыққан ауылдың баласына қаланың, орыс зиялыларының ордасы, астана аруының қалауы түсуі ол кезде өте сирек болатын.

Осы естеліктегі есте қалатын қорытынды сөз: **«Ну а дальше была я-третья и последняя.Ташкент»**, – дейді. Бұл мәтін шынында да тарихи шындыққа сая-тын. Жұбайлық өмірдің соңында емес, алғашқы жылдардың өзінде осындай өзімшілдік батылдыққа барып, «мен соңғы», деп түйін түюі Мұхтар Әуезовке көшеде

кездесіп бал ашқан цыган әйелдің айтқан заңды некедегі үшінші жұбайымен тоқтайтынын айтқан әңгімесін еске түсіреді. Шынында ұлы суреткердің заңды өмірлік серігі Валентина болды.

Естеліктегі Валентина Николаевнаның баяндауы бойынша ол кезде кім оқу жоспарын толық аяқтайды, сол ғана дипломға ие болатын. Және диплом қазіргідей қатты обложка емес жәй баспаханада басылған бір парақ қағазға жазылып беретін болған. Ал кім салмақты әрі әдемі диплом алғысы келсе өзі жүгіріп шрифтысын да сыртқы безендіруінде өз қалауы бойынша жасатуға рұхсат берілетін. Валентина 1926 жылдың 18 желтоқсанда бітірісімен өз қалауындағы дипломын алады. Және ол кезде дипломға қай мамандықтың иесі болғаны жөнінде мәлімет те болмайды екен, жолдама да берілмейтін. Сондықтан Еңбек Биржасына тұру үшін корректорлыққа тағы да емтихан тапсырып, атақты Ленинградтық баспахана «Печатный Дворға» жұмысқа кіреді. Диплом жасау мен жұмысқа орналасу әлегіне біршама уақыт кеткендіктен университет бітірген уақыт пен алған мерзім аралығында біраз айырмашылықтар бар. Бұған тоқталып отырған себебіміз осы корректорлық мамандықтың кейін М.Әуезовтің шығармаларын баспаға дайындауда, оларға безендіру жұмыстарын жүргізіп, қолжазбаларын қадағалап тексеріп, түзету жұмыстарын жүргізгенде корректорлық тәжірибесі бар Валентина Николаевнаның көп көмегі болды.

«...М.О. бұл жылдары соңғы курста оқитын. Ол ғылым (курс наук) 1928 жылдың майында тәмәмдады. Ал мен тұңғышымыз Ел-десті 1927 жылдың 31 желтоқсанында босандым...», – дейді осы естелігінде. Ташкентке келген соң өмірге келген тұңғыштары Елдос (1927-1928) жылға жетпей сырқаттанып қайтыс болады. Ол жөніндегі дәрігерлердің қорытынды құжатында Әуезов Елдес 1928 жылы 12 октябрде Ташкентте тоқ ішектің суықтағанынан шетінеді делінген. Өлім туралы куәлігі де жазушының мұражай қорында сақталған (п, 615, л-12).

М.Әуезов Ленинградтан кетіп, 1928 жылдың көктемінен бастап Ташкентке келіп университетте дәріс бере жүріп, аспирантурада оқыған. Ташкентте қыздары Ләйла (1928-1993) өмірге келеді. Кейін **Елдар (1941-1942) мен Ернар (1943-1995) атты ұлдар сүйгені белгілі.**

«...Дегенмен бұл бір қиял десек те болжалды мерзімдер біздің өміріміздің ең ауыр жылдары болды. Үйленген кейін үш жылдан соң – бірден абақты, сөйтіп мен Мұхаңның өмірінен кетемін. Ал,

56 жас 1953 жылға келеді. Төменде 1954 жылы маған жазған хаттан үзінді: «... осы кешегі қауіпті де опасыз жылдары әсіресе сені ойлап күйзелгенімді сезетін боларсың. Сені қайтадан бақытсыздыққа ұшыратып, қайтадан балаларыңмен бишара сормандай халге түсіріп, өмір сүргенше сізге деген аз ғана ілтипатымды сақтап өлгенімді артық санаймын...». Мұның бәрін еске алып жатқан себебім, сол бір әңгімеден кейін, біз бұған қайта оралған емеспіз, бірақ Мұхтар Омарханұлы ешқашан да есінен шығармағанға ұқсайды...», – дейді «Нева жағалауындағы қайталанбас сәттер» атты естелігінде В.Әуезова. Мұнда еске алып отырған баяғы, М.Әуезовке студент кезінде Ленинградтағы бір балшы әйелдің әңгімесі. (Естелікті қазақшалап, жариялаған Ұлан Еркінбаев. «Қазақстан заман» газеті, №5, 31 қаңтар 2003).

Валентина Николаевна қазақ қоғамында қалыптасқан көп әйел алу жағдайына көндікпеген орыс ақсүйегінің қызы бола тұра бесіктен шыққан бұла бойжеткеннің қазақтың маңдайалды мақтанышы, дарынды ұлы Мұхтардың барлық кірпияздығына көну сырының өзі оның көрегенділігін көрсетеді. Ең бастысы өзі көрмеген, білмеген бөтен жұрттың өкіліне тағдырын тапсырып, күрделі тағдырды бастан кешетінін біле тұра келісім беруі – бүгінгі студент Мұхтар Әуезовтің тегін тұлға еместігін түсінгендіктен еді. Сол студенттік кезде-ақ астананың сұлуы өте талантты шығармашылық тұлғамен тағдырын қосып жатқанын және оның оңай болмасын әрине жақсы білді. Сондықтан да ол келешектегі барлық қиындықтарға да дарынды адамдардың тағдырына тән күрделі табиғатына да көндігетініне дайын екендігін түсінді. Суреткердің кірпияздығына да, серілігіне де кешіріммен қарады. Дегенмен, іштей өзінің «үшінші және соңғы өмірлік жары» болатынына да сенімді еді. Өйткені, әлгінде цыган балшының айтқан болжамына әйелдік сезімталдықпен сеніп, жұмбақ түйсікпен түсінді. Оның үстіне өзінің білімі мен тәрбиесінің өресіне, шығармашылық тұлғамен теңдей дәрежеде өзін ұстап, пікірлесетін тең моралдық та рухани жағынан тіреуіш, сүйеніш бола алатынына да сенімді еді. Өркениетті елдің мәдениетін, тәрбиесін бойына сіңірген зиялы топ өкілі саналатын отбасының қызы Валентинамен Мұхтар Әуезов шынында да аса бір жоғары сыйластықта таза сүйіспеншілікте өмір сүрді. Алғашқы жұбайлық өмірлерінде де кейінде бірге Ленинградтағы, өзге де өркениетті елдерге жиі саяхат жасап, сурет галереяларын, концерттік залдарды, Ленинградқа жиі келетін еуропалық түрлі көрмелерді, музейлерді, опералар-

ды, атақты спектакльдерді, театрларды бірге аралады. Кешкілікте Ленинградтың атақты даңғылдары мен тарихи көшелерінде бірге серуендеді.

Ленинградтық достарына қонаққа барып, бірге күтіп алып, жарасымды достық пейіл танытты. Мұхтар Әуезовпен тұрмыс құруының нәтижесінде Ленинградта Валентина Николаевна да қазақтың оқыған зиялыларымен, тіпті түркі әлеміне танымал тарихи тұлғалармен танысып, жүздесті, пікірлесті. Алаштың көсемдері Әлихан Бөкейханов, Смағұл Сәдуақасовтармен дәмдес болып, дидарласты. Сол кезеңдерде Ленинградта оқыған кейін қазақтың көрнекті тұлғалары болған әр түрлі маман иелерімен, қазақ қоғамының белсенді мүшелерімен тығыз қарым-қатынаста достық пейілде болды. Олардың сыйластықтары Алматыға келген соң да үзілмей, өмірлерінің соңына дейін жалғасты. В.Н.Әуезова М.Әуезовпен бірге Одақ көлеміндегі маңызды мемлекеттік қабылдауларға, КСРО Жазушылар одағының съездері мен мәжілістеріне, өзге де салтанатты жиындарға қадірлі қонақ ретінде шақырылып, үлкен құрметке ие болды.

М.Әуезовпен бірге Валентина Николаевна да бүкіл қазақ халқының аялы алақанында, үйінің төрінде болды. Әр әйел баласы үшін одан артық қандай бақ пен бақыт болсын. М.Әуезовтің сүйген жары, ұл-қызының сүйікті анасы ретінде тарихта қалды. Бас айналатын мұндай бақыт әрине Мұхтар Әуезовтің атақ-абыройы мен даңқының арқасында келгені де мәлім. Мұхтар Әуезов те тек қана

талантты жазушы ғана емес, нәзік жүректі жар, қамқор әке, отбасына жайлы бас ие болды.

Шынында да бұл естеліктің құндылығы жазушы өмірінің әрбір белестері мен оның назарынан тыс болған тұрмыстық тіршіліктегі мәселелерге, арғы аталары қожалардан тарайтындықтан батыл айта алмайтын отбасының шежіресін де суреткердің өз баяндауы бойынша еске алып, қағазға түсіріп, баяндауы деуге болады.

Мұхтар Әуезовтің Ленинградтағы көптеген қолжазбаларының көшірмелерін де Валентина Николаевна жасап, жүйелеп, сақтап отырған. Өзі де филология факультетін бітіріп, түрлі баспаларда корректорлық қызметтер атқарған Валентина Николаевна қолынан келгенше жұбайы Мұхтар Әуезовтің өтініші бойынша қазақша, кейде араб әрпімен жазылған қолжазбаларын, кириллицамен жазғандарын да жинақтап, реттеуге қолғабыс ете отырып та талай дүниелерді түсіне алатын халге жеткен. Студент кезінде өзгелерден жасырын сырларын араб қарпінде жазып, өзара түсінісе алатынын ескерсек, Валентина Николаевна жазушының рухани жанашыры да, алғашқы оқырманы да, катал сыншысы да бола білді.

М.Әуезовтің соңғы хатында: «Валечка, жаным! Не сен немесе мен бір-бірімізден айрылып, қайғы шегер мезгіл әйтеуір бір келеді ғой. Менің сенің артыңда қалғым келмейді, балалар үшін де, бір семьяның ақыры дұрыс болып бітуі үшін де сенің қалғаның жөн. Қайратты, адамгершілігі таза қалпында, менің сүйікті балаларымның алтын анасы болып қал. Міне, сондай жағдай бола қалса деп, мына «Өсиет хат» жазылды. Тағдырдың күтпеген талқысы келе қалса, осы хат әрдайым сенде болсын. Сағынышпен сүйдім, өзінді. Әмәнде менің сүйіктім. Сенің М.» – депті («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». Алматы: «Білім» баспасы, 2007-288 бет.-96 б). Міне, Ленинградтық кезең ұлы тұлғаның жеке тағдырында да қаншалықты қымбат болғаны осы хаттардан-ақ айқын байқалады. М.Әуезовтің тілегі орындалып, 1961 жылы өзі 64 жасында, Валентина Николаевна 1977 жылы 73 жасында, жұбайынан 16 жылдан кейін қайтыс болады. Студенттік кездегі махаббат сезімі соңғы күнге дейін суымағаны осы естеліктер мен хаттардан сезіледі.

Валентина Николаевна тек өмірлік қосағы ғана емес, рухани сүйеніші, әріптес ретіндегі жанашыр кеңесшісі болып, жазушының жазғандарын жүйелеп, жинақтап, керек кезінде басылымға дайындауға да қолғабыс берген. Ол жөніндегі бірнеше ресми құжаттардың көшірмесі бар. Қаламгердің қаперінен тыс қалған

қағаздарын, айтқан сөздерін, қарапайым өмір мен тіршіліктегі мінез, болмыстарын өз көзқарасы мен түсінігі бойынша қағазға түсіріп, түгендеп, жүйелеп жазып жүргені байқалады.

М.Әуезов өмірінде жеке сезімдері, ой-толғаныстары түскен күнделік жазбаған, тек іссапарларда ғана блокнотқа көңіл-күйлерін, ойларын ресми түрде түртіп, тек фактілерді түсіріп отырғандықтан жазушы өміріндегі жұмбақ сырларды, тарихи деректерді жұбайы Валентина Николаевна мен жолдастары, замандастары, қаламдастарының естеліктері арқылы анықтауға тура келеді. Өйткені, үнемі жазықсыз жалаға ілігіп, ізінен аңдушы арылмайтын ардақты Алаш арысының тағдыры ауыр еді. Тіпті өзінің жеке құқығы саналатын хаттарына дейін сыртына «Тексерілді» деген мөр басылып, хат мәтіні шырақпен оқылған шақта ішкі жан дүниенің сыры қалай ақтарылсын?

Жазушы мұрағатындағы №3 папкадағы 15 беттік Валентина Николаевнаның «Ленинград» деген естелігінде тағдыр айдап жердің екі түкпіріндегі екі бөтен жұрттың бір қалаға, бір университетке, бір факультеттің бір мамандығына түсіп, танысып, табысуы туралы әңгімесі әркімге әртүрлі ой салады. Халқымыздың: «пешенеге жазылған болады» дегеніндей бұйырған кетпей, бұйырмағанға жетпей жататыны сол тағдырдың жазуы екен. В.Н.Әуезова одан әрі Мұхтар Әуезовтің баяндауындағы әңгімелерден есте қалғандарын қызы Ләйлаға сыр шертіп отырған стильмен берген. Сондықтан да естелікте: «Сенің бабаларың, туыстарың» деген сөздер жиі кездеседі. «Біздің кезде» деген сөйлемдерден аға ұрпақтың кейінгі ұрпаққа айтқан өсиеттері еске түсіреді. «Бұл тек саған ғана айтылатын сыр» деген жерлерде жеке отбасына, әйел тағдырына қатысты жеке пікірлер орын алған. «Бар болса көре алмайтын, жоқ болса бере алмайтын» ағайын арасындағы ұсақ әңгімелер туралы өзіндік пікірлер де баршылық. М.Әуезов шаңырағының алтын діңгегі болып, қазанын да шаруашылығын да ұстап отырған әйел-ана болғандықтан да ауылдан келіп, әр кездері түрлі туыстық, таныстық қатысы бар бөгде адамдардың сол үйде тұрғандығынан да хабардар етеді. Қазақ қоғамына етене таныс туыстық кикілжіңдер, күндестіктен туып жататын көңілсіздіктерге де сырт көз ретінде талдаулар жасайды.

М.Әуезовтің «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі» деген әңгімелеріндегі ғұмырнамалық деректерді, кейіпкерлер прототиптері Райхан, Кәмила, Валентина екендігі жөнінде З.Қабдолов, Р.Нұрғали, Т.Жұртбай және өзге де зерттеушілер айтып та жазып та жүр. Ал, Кәмиланың қайғылы

тағдыры мен өсікпен өткен өмірі «Қарағөз» пьесасының жазылуына себеп болған.

Расында да М.Әуезовтің Ленинградқа дейін 2 рет үйленген. 1-ші әйелі – Райхан Кәкенқызы, 2-шісі – Абайдың немересі, Мағауияның қызы – Кәмила. М.Әуезов 1917 жылы Райхан Кәкенқызымен тұрмыс құрып, одан 1918 жылы қызы Мұғалима, 1919 жылы ұлы Шоқан дүниеге келеді. Алайда, Шоқан 8 айлығында шетінеген соң Райханмен 1919 жылдың соңында сот арқылы заңды түрде ажырасып, 1920 жылы басы бос емес, біреудің босағасында отырған Абайдың ұлы Мағауияның қызы Кәмиланы ұнатып, араға ұлы ақынның ұрпақтарын араластырып, әрең дегенде сүйгеніне қол жеткізген аңыз-әңгіме де шындық.

Кәмила мен Мұғалима.

М.Әуезов пен Мұғалима

Енді М.Әуезовтің отбасылық өмірінің студенттік кезеңіне қатысты құнды құжаттар мен өмірлік деректер болғандықтан Т.Жұртбайдың зерттеулеріндегі ғылыми түрде дәлелденген фактілерге тоқтала кетейік.

Зерттеуші Тұрсын Жұртбаевтың «Бесігінді түзе!..» (Алматы: Жазушы, – 1991. – 560 б. Роман-эссе.) атты ғұмырнама толғауында үш формацияны бастан кешкен кемеңгердің күрделі тұлғалық тағдырын Кәмиланың өмірімен байланыстырып, Ленинградтағы

студенттік кезеңіндегі сезімдеріне сызат түскен шақтардағы шер-толғаныстарына талдау жасайды: «...Оған Ленинград университетінің 1 курсына Мұхтарды Қазақстан оқу комиссариаты кері шақырып, Семейдегі мұғалімдер гимназиясына сабақ беруге шақырған шақта, сол 1924-1925 жылдары Мұхтардың отбасының шырқын бұзу мақсатымен іші тар біраз адамдар жалған қауесет таратып, Мұхтар мен Кәмиланың арасына күдік тудырғанын, ол өшпенділік пен өсектің отын үрлегендерге деген қарсылығын айқындайтын, Мұхтардың жеке басының мұң-наласын, қуаныш-ренішін жыр ғып төккен атақты «Қарагөзді» де сол қыста жазады» (264 бет).

Шынында да «Қарагөзде» Райхан мен Кәмила тағдырларының, оларға деген алғашқы махаббат сезімдерінің машақаты, жүрекке түскен жүктер, азапқа салған сезімдер сергелдендері, жан тебіреністері бейнеленеді.

Жалпы жазушының отбасылық тағдыры ауыр. М.Әуезовтің бірінші әйелі Райханнан туылған ұлы Шоқан 2 жасында іш сүзегінен қайтыс болып, одан кейін өмірге келген Мұғалима деген қызы жазушының өз тәрбиесінде болған (1918-2009). Ал, екінші әйелі – Кәмила Мағауияқызынан туған тұңғышы Зере (1921 жылы) Семейде туылған, алайда ол да 5 ай толғанда шетінеп кеткен. 1926 жылы Кәмиладан туылған екінші қыз Мағрипа да көп ұзамай қайтыс болады. Оның себебі Кәмила босанғанда «Абай ұрпағының кіндікшешесі» боламын деп жанталасқан келіншектердің бірі баланың кіндігін қысқа кесіп жібергендіктен, бала қансырап қайтыс болған. Ол оқиғаны Т.Жұртбаев Шәкәрім Құдайбердіұлының баласы Ғафурдың қызы, Кәмиланың немере жеңгесі Ғазизадан естіген. Қазақи дарақылықтың ең сорақасы болған оқиға Кәмила мен ұлы Мұхтардың тағдырын түбірінен өзгертіп жібереді. Оны естіген Мұхтар 1926 жылы Кәмиламен ажырасатынын, оған себеп ұрпақтың жоқтығы екендігін айтып Тұрағұлға хат жазады. Артынша, 1927 жылы кешірім өтініп, екінші рет хат жолдайды.

Осы хаттарды оқыған Кәмиланың Әлкей Марғұланға айтқан жауабы да жүрек толқытарлық: – «Сонысы да дұрыс шығар. Менен ұрпақ көрмейтіні анық қой. Құр сұлулық – жанға азық бола ма? Жылуы жоқ жүректі қашанғы жүк қылам. Ұзамаспын. Хош, Әлкей». Әлкеймен емес Мұхтардың өзімен арыздасып, қоштасқандай болады.

«Қарагөзді» жазуға дәнекер болған Кәмила тағдыры суреткер-

ді үнемі толғандырғаны, әсіресе оны «Қарагөз» пьесасы жиі еске салып отырғаны, ұлы Абай ұрпақтарының алдында ұятты болып жүргені жүрекке аз салмақ салмағанын М.Әуезовтің: «Япырмай, Кәмеш маған қатты ренжіген-ау. Ылғи түсіме ақ киім киіп, салқын қалыпта, теріс қарап тұрады. Сол елестен арыла алмаймын», – деген сөзі растайды (353 б).

Т.Жұртбай «Қарагөз» пьесасындағы Қарагөздің Сырымнан айрылғаннан кейінгі жындану сценасын Құнанбайұлы Халиолла (Халел Т.Ж) мен (Халелдің әпкесі – Мәкіш Құнанбайдың қарындасы – Тінібайдың әйелі), Айғанымның (Тінібайдың қызы болғанымен, бәйбішеден туған) өмірде болған тағдырынан алғандығын айтады. Бұлардың да қосылуына екі жақ та қарсы болып, абақтыға жабылғанда Абай ғана ара түскенін, Құнанбайдың қарсылығынан қосылмаған Халиолла Омбыда қызба дертінен, ал Айғаным қыз ағайындарының қорлығынан ақыл-естен айрылып, қайтыс болғанын тарихи деректер арқылы анықтайды. Қайтыс болар алдында Халел Абайға хат жазыпты. Халелдің бір хатын академик Ә.Марғұлан Ленинград университетінің профессоры Березиннің архивінен тапқан деседі (366 б).

Осы ретте зерттеуші: «Тәрбиелі, білімді Халиолла Өскенбаев Шығыс өңіріне тұңғыш рет ағасы Абайдан бұрын орыс әдебиетінің лебін, тынысын, үрдісті үлгісін әкелген», – дей келе, Халиолланың Шоқанның ұстазы Н.Ф.Костылецкийге «Еңлік-Кебек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын, Жиренше шешеннің әңгімелерін айтуын, шығыстанушылар Н.Ядринцев пен Н.Наумовтардың Халиолланың қолжазбаларын жинастырғанын баян етеді (369 б).

Т.Жұртбай зерттеуіндегі тағы бір маңызды мәліметтер – ел аузында жүрген Кәmilаның Ленинградқа барып, «Азия сұлуы» атанған деген лақаптың бос сөз екендігін және Кәмила мен Валентина Николаевнаның кездеспегенін, Мәкен Тұрағұлқызының естелігінде Кәmilаның көкжөтелге шалдығып, Мұхтар Ленинградқа кеткенде-ақ іштей қоштасып қалғанын, жоктау өлең де шығарғанын, 1927 жылы Абайдың ұлы – Жебірейілден Тұрағұлға хат келгенін, Кәмештен кешірім өтінгені, осы оқиғадан кейін Мұхтардың Абай ауылына он жылдай бара алмағаны, 1928 жылы Абай ұрпақтарының бәрі Ташкент, Шымкент жаққа көшкенде Кәmilаның елінде қалып қойғаны жөнінде бірнеше деректер келтіріледі (382 б). Және бір құнды мәлімет, М.Әуезовтің осы ұзақ уақыттан кейін еліне барғанда: «...Мен сол жолы үш адамды қатты жоқтай сағынғанымды аңғардым.

Ең алғашқысы – Қасымбек Әуезов. Шіркін Жебеш (Жебірейіл). Кәмештің Ленинградқа кеткенде жылап шығарып салғаны ойыма орала береді. Сол үшеуінің орны, мен үшін толмас өкініш, сағыныш болды», – деп, Мәкен Тұрағұлқызына айтқан сөзі (382 б).

Иә, асылды жасыта алмайсың, ұлының ұлылығы – жұмбақ құбылыстарының молдығында. Сол тылсым сырдың бір ұшығы Кәмила Мағауияқызының бейнесіне алып келеді. Ауыр үкімді ер-азаматтай тік көтеріп, туған-туыстарына өлер алдында: «Мен десендер, аруағым риза болсын десендер Мұхтарды ренжітпендер, сыртқа теппендер. Сыйлап өтіндер», – деп өсиет айтар ма еді? Сонау Ленинградта ойсоқты күйде жүрген Мұхтарға өлеңмен хат жолдаған екен. Т.Жұртбай осы жырды Кәмештің құрбысы Күлән Құндызбаевадан жазып алыпты:

«Сәлемет, сау ма денің өмірлесім
Қосылған махаббатпен көңілдесім.
Сағынып жүргенімде кеттің алыс,
Жүреміз өмір ғылып бұның несін.

Тілегім, бар қызығым ауды саған,
Бір сөзің жүрегіме тиді жаман.
«Жолыңа жаным құрбан», – деген қалқам,
Көрісер ме екенбіз есен-аман.

Зырқырап баскызбайды аяғым-ай,
Жүрер ме ем зыр жүгіріп баяғыдай.
Қайғымен құсаланып ғашық көңіл,
Уайыммен өтеді-ау заманым-ай».

Кәмираны Мұхтар Ақшоқыдан ұрлап алдырғанда, Шыңғыстың ішіндегі үңгірге «мамайлардан» қорқып, бірге жасырынып жүрген немере сіңлісі Қауаш Әлімқұлқызы да біраз өлең шумақтарын білетін болып шықты.

Бұл 1927 жылы Кәмеш пен Мұхтар ажырасқанда шығарған өлеңі екен:

«...Көзінің сағынамын қарағанын,
Жүрекке махаббат боп тарағанын.
Отырам күндіз-түні қапаланып,
Өмірімді ауру қылып жараладың

Ей, жарым, жаным сүйген көңілім құлап,
Хат жаздым рахметіңнен етіп талап.

Демесен қор етейін мен ғарышты,
Жауап бер шын көңіліңмен ойың балап».

Мұхтарды уайымдап, дертті болған Кәмеш 1932 жылы қайтыс болыпты.

Кәмиланың техникумға түскені, бірақ 1928 жылы Абай ұрпақтары компискеленіп, жер аударылғанда оқуын үзіп алғаны, Мұхтарды күндеушілер 1925 жылдан бастап Кәмиланың атына әр түрлі ғайбат сөздер жазылған жеделхаттар, хаттар жолдап, әбден зықысын шығарғаны жөніндегі өмір деректері де бар (387 б).

Ленинград университетіндегі құжаттарында: «1925 г.х. жена Камила, 7 летн, дочь Мугаш и сестра Гапура» (немере ағасы Разактың қызы), – деп толтырылған.

Жоғарыда келтірілген тарихи деректер Мұхтардың Кәмиламен осы студенттік кезде ажырасуына себеп болған сияқты.

Алайда, өмір өз жолымен жүреді. Қанша кимаса да орда бұзар отызында ой қуып, телегей теңіз білім алған Ленинградпен қоштасудың да сәті келіп, университетті сәтті аяқтаған М.Әуезов Валентина Николаевнамен Ташкент қаласына аттанады. Осы жайларды толғырақ түсіндіретін тағы да жазушы жұбайының естелігі: *«...Әлде фольклор материалдарын жинайтын бір экспедицияның құрамында ма, әлде жеке командировка алды ма, ол арасы қазір есімде жоқ, әйтеуір, Мұхтар 1927 жылы жазда тұңғыш рет Жетісуға келді. Ол кезде Алматыға теміржол қатынасы болмайтын, сондықтан да Мұхтар Пішпек (қазіргі Фрунзе) станциясына дейін поездбен келіп, одан әрі Қордай асуы арқылы көлікпен сапар шекті. Мұхтардың атақты қырғыз эпосы «Манаспен» алғаш танысуы және оны көп жылдық зерттеу жұмысы сол жолы Фрунзе қаласынан басталды.*

...Сол 1927 жылдың жазында Алматыда Мұхтар Ілияс Жансүгіровпен танысты. Екеуінің салт атқа мініп, сабан үйінен салынған дуалдың жанында тұрып әлдебір көшедегі фотоаппаратқа түскен суреттері бар...

...1928 жылы көктемде Мұхтар Ленинград университетін бітірді де, біз августе Ташкентке жүріп кеттік. Онда Мұхтар Орта Азия университетінің аспирантурасынан өтті.

Ташкентте біз орман-тоғай техникумының территориясында, Сапар деген өзеннің жағасында жаңғақ өскен үлкен баудың ішінде тұрдық. Қазір онда қалалық бақтардың бірі орналасқан. Ташкентте біздің тұңғыш ұлымыз Елдесті жер қойнына бердік, қызымыз Ләйла да сонда дүниеге келді. Ташкентте Мұхтар әйгілі «Көксерек» әңгімесін жазды...

...Міне, Мұхтар екеуіміз жұбайлық өміріміздің алғашқы жылдарының кей сәттерін есіме алып отырмын ».

Осы естелікте айтылған суреткердің студенттік кезінде 1927 жылы Жетісуға баруы, оның арқалы ақын Ілияспен танысуы кейінгі өмірінің көп бетбұрыстарына, отбасылық өзгерістеріне себепші болатыны белгілі. 1916 жылғы Жетісудағы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты деректер жинау барысында Ілияс Жансүгіровпен кездесуі, сол деректер жазылған көк дәптері қазақтың танымал педагогы Біләл Сүлеевтің жұбайы болған Фатима Ғабитовада сақталғанын, соны іздеу барысында танысқан Фатима Ғабитовамен 1942 жылы көңіл қосып, одан Мұрат (1943 ж.т.) атты ұл сүйгені мәлім. Ол қазір белгілі ғалым, қоғам қайраткері.

Біләл Сүлеев (1893–1937) – педагог, ақын, драматург, публицист, сатирик. «Картаға салынған қатын» пьесасын (1921), «Қайтсең көсем боласың» (1922), «Накысбек» (1922), «Жұт жеті ағайынды» (1923), «Қазақ мұғаліміне» (1923), «Қыз бен жігіт айтысы», «Қазақтың 24 бас алқа дыбысы» атты сатиралық өлеңдерін жазды. М.Әуезовпен алғаш рет қалай танысқаны жөнінде Біләл Сүлеевтің жұбайы Фатима Ғабитованың «Мұхтармен алғашқы кездесуім» атты естелігінде толық баяндалған. Ленинград университетінде оқып жүрген 1927 жылы танысқан қазақтың қос зиялысы, Біләл Сүлеев пен Мұхтар Әуезов 1930 жылы бірге тергеледі.

Ілияс Жансүгіров (1894–1938) – Әйгілі ақын, драматург, сөз зергері Ілияс Жансүгіров бұрынғы Қапал уезі, Ақсу болысында (қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданы) туған. 1928 жылы «Сағанақ» деген тұңғыш кітабы шығады.

Қазақ поэзиясының ерен жүйрігі, «қазақ поэзиясының Құлагері» 1938 жылы жазықсыз жазаға ұшырайды. Ол 1927-1938 жылдары өндірте жазып, поэзия, проза, драматургия, сын, аударма саласында жиырмадан астам кітап шығарып, артына мол әдеби мұра қалдырды.

Ғабитова Фатима (1903-1968) да М.Әуезовтің өмірінде өзіндік орны бар жан. Екінші ері – көрнекті қазақ ақыны Ілияс Жансүгіров ұсталып кеткен соң, оның отбасы 1937 жылдан бастап қуғын-сүргінге ұшырап, Семейде айдауда болады. Сондай қиын-қыстау кезінде бұрынғы таныстарынан жалғыз Әуезов қана іздеп барып, қамқорлық көрсетеді. Соғыс жылдары тағы да аяусыз қуғынға ұшыраған отбасы Әуезовтің кеңесімен бір туыстарын паналап, Жамбыл облысының Мерке ауданына қоныс аударады. Сонда Әуезовпен көңіл қосып, 1943 жылы қаңтарда Мұрат атты ұлдары дүниеге келеді. Заманының аумалы-төкпелі қиындығына қарамастан Фатима Ғабитова да шығармашылықпен шұғылданып, көптеген әңгіме, өлеңдер, естеліктер жазған, аудармалар жасаған. «Алыптар тағдыры» естеліктері (1995), «Өртенде өнген гүл» атты шығармалар жинағы (А.,1998) жарық көреді. М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы жайында «Абай» туралы», «Абай» романы» өлеңдері, «Мұхтармен алғашқы кездесуім» деген естелігі, жазысқан хаттары бар.

Қазақтың ұлы үш тұлғасы Біләл Сүлеев, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов қолжазбаларын НКВД-ның суық қолынан сақтап, архивке тапсыруымен қоса, олардың ұрпақтарын да шашыратпай, бір шаңырақтың астында өсірген Фатима Ғабитова шын мәніндегі күрескер әйел-ана. Енді Ф.Ғабитованың мәліметі мол естелігінен үзінділер алайық:

«...1927 жылы июльдің бас кезі еді... Ол күнде біздің пәтеріміз Ленин-Комсомол көшелерінің бұрышындағы Пушкин библиотекасына қарсы өте жайлы жеке үй болатын. Тосып тұрғандардың біреуі – өзіміздің Рақым. Рақым қазақ білім жұртының соңғы курстарында оқып және «Тілші» газетінде істеуші еді. Тәп-тәуір оқшау сөздердің, өткір өлеңдердің авторы болатын. Екіншісі – орта бойлы, бұйра шашты, ат жақты, қара торы 30 жастар шамасындағы, мен бұрын көрмеген кісі еді. Менің арбадан түсуіме Рақым келіп, жанындағысын «Мұхтар Әуезов» деп таныстырды.

Мұхтарды бұрын көрмесем де, атына көптен қанық едім. Әсіресе, 1925 жылы ағарту Комиссариатының пьесаларға жариялаған бірінші бәйгесін алған «Қарагөзді» көргелі, Мұхтардың талантын құрметтеп, қадір тұтатын едім.

Мұхтар өзінің Алматыға бүгін келгенін, мүмкін болса біздікіне барғысы келетінін білдірді... 1925 жылы жаз айларында Ағарту Комиссарымыз Смағұл Сәдуақасов Алматыға келіп, біздің үйге түсіп еді. Біләл Қызылордада Ағарту Комиссариатында жоғарғы дәрежелі оқу орындарын басқаратын...», – дей келе, олар тұрған үйдің 2 бөлмесінде Ілияс Жансүгіровтың тұрғанын, оның көп жазбаларының ішінде 16-жылдың көтерілісі жайлы көп дәптерлер болғанын, 1921 жылы «Средазбюро» 1916 жылы көтеріліс болған Жетісудың жер-жеріне комиссия шығарып, көтеріліс жайлы материал жинатқанын, Смағұл соларды тауып алып ұзақ түндер ақтарып асыл заттай көретінін: «Тарихи материалды ақын жинағаны әлде қайдан білініп тұр» дегенін, әр оқиғаға біреу ауыз өлең де қыстырып қоятынын, Смағұл маған: «Бұл бай материалдар әттең бір жақсы жазушының қолына түссе, соншама құнды тарихи роман жазылар еді», – деді дегенін, сол дәптерлерді Мұхтарға бергенін, Ілияс пен Мұхтардың Қарқарада 10-15 күндей бірге болғанын, августің бас кезінде Алматыға қайта келіп, солардың үйінде аялдағанын, екеуінің айрылмай «Асы» жайлауына да бірге барып, қайтқаны, Байсеркеде Мұхтардың тоқсанға келген нағашы әжесі болғаны, онымен жазушының жүздескені жөнінде кеңінен әңгімелейді («Мұхтармен алғашқы кездесуім» «Өртеңде өнген гүл» (Өлеңдер, проза, естеліктер, күнделіктер, хаттар, пікірлер, ойлар). Алматы: Атамұра, 1998-272 б.125-129 бб).

М.Әуезовтің 1916 жылғы Жетісуда болған көтеріліс туралы материалдарды жинау барысындағы сапарын баяндай келе естелік авторы:

«...Жетісудың көркем көрінісі, бай табиғаты, таза ауасы, әсіресе, кеңпейіл елі Мұхтарды өте риза қылғандай болды. Ол ырза болып августің аяғында Алматыдан аттанды.

Мен бірінші рет Мұхтармен осылай кездескен едім», – деп танысудың тарихын тәмамдайды.

Мұхтар Әуезовтің осы жолғы сапары сәтті болып, өзі жоспарлаған талай шаруаларды тындырып қайтады. Әрбір мәдениетті кісі ретінде Ленинградқа келісімен алғысын айтып, хат жолдайды. Ол жөнінде Ф.Фабитова естелігінде былай делінген: «...Оның Жетісу сапарынан Ленинградқа оралған соң, маған жазған бірінші хаты мынау еді:

«Қадірлі Фатима жеңгей, Біләл!

Сіздерден кеткеніме талай күн болса да, Ленинградқа кеше ғана

келіп жеттім. Қызылордасы бар, жолы бар 17-18 күндей уақыт алды. Бірақ, жеке санағанда көп сияқтанғанмен, осы мәлішерде Ленинградқа жеткеннің өзін де олжадай көріп отырмын. Өйткені Қызылорда да бірталай жұмыстарым бар еді де, аз күннің ішінде бітер деген үмітім жоқ еді. Аржағынан келе жатқанда, жазғытұрым көріп кеткен сұрқы болса, Қызылорда болымсызбен бөгеп, көпке дейін жібермей жіпсіз байлайды-ау деп, май ішкендей болып келіп едім. Келген соң, жұмыс шала-шарпы тез бітті де, өзгелері не біржола бітпейтін болды, не болмаса жақын заманда бітер деген үміт бермейтін болып анықталды. Сонысына болса да ырза болып, Қызылорданы жайлаған кісімсіп 4-5 күн тұрып жөнеле бердік.

Бірақ қазіргі Қызылорданың, әсіресе, оңбай тұрған ерекше сұрықсыздығы – өзім білетін кісілердің көбі демалысқа кетіп қалған екен.

Кеткеніме бірталай уақыт болса да, хабар бермей, хат жазбай бөгеліп қалдым. Фатима жеңгей ұрсатын уақыт болып қалды ма деген күдіктен де аман емеспін. Көз көргенде ұмытпастай болып тұрып, көз тайған соң қайда көрдім дейтін кісілердей көрініп қалсам, маған содан ауыр жаза жоқ. Әсіресе сіздердің көңіліңізге сондайдың келуі тым-тым ауыр болар еді. Сіздерден көрген аға, жеңгелік ықыласын мен еш уақытта ұмытпаймын деп ойламаймын. Жүрерде ішкілікпен, жиынмен жүріп, ол көңілімді бір де біріңізге дұрыстап айта алмай кеткеніме қатты өкінемін. Жол бойы осыны есіме тұтсам да, Ленинградқа жетіп, анық адресімді білдіріп, орнығып отырып жазармын деп кешеуілдеп қалдым. Енді осы хатта адресімді айтамын. Бұдан былай құр ғана үйлеріңізде жатып кеткен бір соқпа қонақ ретінде емес, сіздерде әрқашан ұдайы құрметпен есіне алатын достарыңыз, тілеулес жолдасыңыз есебінде болып, үнемі хат жазысып, жай-күй білісіп тұрмақ ниетіндемін.

Алматыдан 21-күні жақсы компанияны тастап, бір күнді болса да олжа көріп, асығып кетсем де, Пішпекте Ғибат хазрет қуып жетті, Қызылордаға шейін бірге келдік.

Бұнда әлі сабақ басталған жоқ. Бір айсыз басталмайтын да шығар. Осы уақытты пайдаланып, өз бетіммен бір азырақ жұмыс істемекші болып отырмын. Ненің жайынан, не істеп шыққанымды келесі хатта жазамын. Өздеріңіз осыны алысымен жазыңыздар.

Жазды күні үй-жайымды бір сұрағандарыңызда, шын жайды толық айтқан жоқ едім. Осы күнде бұрынғы қал өзгеріп отыр. Үй

іші тұрмыста ептеген жаңалық бар. Әзірше айтатын әңгімем сол, кейін толығырақ жазармын.

*Фатима жеңгей, әниіңізге, балаларға көп-көп сәлем айтыңыз!
7/IX-27 Мұхтар.*

Адрес: г. Ленинград, центр.

Ул. Декабристов, дом №14, кв. 1

Әуезову». (Мұхтар Әуезов. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. Алматы. 50-том. Алматы. Жібек жолы, 2011. – 472 б. 130 б).

Хатта байқалған басты нәрсе-жазушының әдептілігі, «бір ас ішкен жерге қырық күн сәлем» деген халық даналығын дәріптейді. Екіншіден, өз басындағы отбасылық жағдай әлі толық анықталмағандықтан ашық айтпаған жайды «Үй тұрмысымызда ептеген жаңалық бар» деген емеурінмен сездіртіп отыр. Әрі десе Валентина Николаевнамен заңды түрде некелеспегендіктен де қосылғандарын әзірге құпия ұстап, ел-жұрттан жасырып жүрген кезі болса керек. Хат мәтінінен мәлім болған тағы бір жайт – «әлі бір айсыз басталмайтын сабақтан бос уақытты пайдаланып» осы сапарында жинап келген мол материалдарды жүйелеп, ойындағы шығармасын жазып шығу. Алайда өте қарапайымдылық танытып «өз бетіммен бір азырақ жұмыс істемекші болып отырмын» дегенімен кейін екі бірдей көлемді әрі классикалық көркем туынды «Қараш-Қараш оқиғасы» мен «Қилы заман» өмірге келеді. Ал, бұл шығармаларсыз ұлттық прозамыздың шырайы енбесі анық. Сонда студент суреткердің қаншалықты қажырлылықпен еңбек еткенін елестетіп көріңіз!

«Өртенде өнген гүл» атты жинақта Фатима Ғабитованың күнделігі де орын алған. Бірақ олардағы кезеңдер Ленинград кезеңіне дәл келмесе де ұлы жазушының кісілік келбеті, адамгершілік қасиеті, әке мен бала арасындағы шынайы сезімдер сөз болатындықтан тоқтала кетуді жөн санадық. Негізі, бұл күнделіктерде М.Әуезовтің табиғатындағы тектілік, мәдениеттілік туралы, оның ұлы Мұратпен қарым-қатынасы жөнінде қаншама құнды деректер, әдебиет тарихы үшін де, М.Әуезовтің жеке шығармашылығы үшін де қажетті маңызды мәліметтер молшылық. Соның бірі – Фатима Ғабитова мен Мұхтар Әуезовтің байланысы туралы бүкпе сырлар. Ол жөніндегі ақиқатты бізге тек Фатиманың күнделігі ғана айтып бере алады: «Ілияс кеткен күннен бастап-ақ, Мұхтар біздің өмір – тағдырымыз туралы өзіне тән үлкен адамдық жанашырлықпен ойланды. Семейде айдауда жүргенімізде іздеп келді (1939). Қара жамылып қайғыда

отырған маған қанат беріп: «Сен бағалы адамсың, сені тек жарың үшін ғана құрметтеп іздеп келгенім жоқ, өзіңнің қара басыңды да бағалап келіп отырмын», – деген сөздерді айтып, жұбатып аттанды. Бірақ мен жалғыздықтан жаным жапа шексе де, ол кезде Мұхтармен терең сөйлесуден, беріле сырласудан біраз сақтанатынымын.

«Мен жазған хатымның ашық әуеде, күн күліп тұрғанда сенің қолыңа тапсырылуын тілейтінмін. Сен менің күлкімді де қабағыңды жауып қарсы алатынсың», – деп айтады ол кейін маған.

Осы күнге шейін Мұхтармен қатынасты ешқашан үзбеуім – Мұрат Әуезов үшін. Және ол менің берік қорғаным!

Ақылды, аяулы жан ғой – Мұхтар» (162 бет. Ф.Ғабитова. «Өртеңде өнген гүл». А.Атамұра.1998.-272 б).

Бұл – өмір. Бұл – тағдыр. Бұл ұлы суреткердің өз өмірі, өз қалауы. Оны ешкім талдап, таразылай да алмайды. Біз тек жазушы өміріндегі факт ретінде келтіріп отырмыз. 1927 жылы Ленинградтағы адресінен жолданған хатындағы бекзаттық, әдептілік мұнда да жалғасын тапқан.

Әйел тағдыры, ұлт пен ұрпақ мәселесі қозғалған жерде әлемді алдилейтін әйел-ана туралы әңгіме қозғалмауы мүмкін емес. М.Әуезовтің де баспасөз бетінде тұңғыш рет жарық көрген тырнақалды туындысы «Адамдық негізі – әйелден» басталған философиялық ой-толғаныстары, алғашқы пьесасы «Еңлік-Кебектен» тамыр алып өмірінің соңына дейін әр көркем шығармасының ой қазығына айналған әйел тағдыры, сұлу образдар галереясы, жазушының ерекше бір әсемдік әлемін құрайды. Жазушының көркемдік эстетикасын құрайтын әйел тақырыбы оның ойшылдық, азаматты, тұлғасын айқындап, парасат пайымының тереңдігін танытады. М.Әуезовтің Ленинградтағы студенттік кезінде жазып, авторын даңғайыр даңқа бөлеген шығармалары да өз өміріндегі әйелдер тағдырына арналған өзінше өрнегі бөтен көркемдік әлем болды.

М.Әуезовтің «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі», «Кінәмшіл бойжеткен» деген әңгімелер мен «Қарагөз» трагедиясы қаламгердің қаламы ұшталып, көркемдік эстетикалық көзқарастары қалыптасқан студенттік кезеңдерінде дүниеге келген. Және оқырман қауымнан жоғары баға алған дүниелер.

Мұхтар Әуезовтің Ленинград қаласында танысып, тағдыр қосқан қосағы Валентина Николаевнаға жазған соңғы хаты – мұрагерлік жөніндегі өсиет хат еді. Ол жөнінде Валентина Нико-

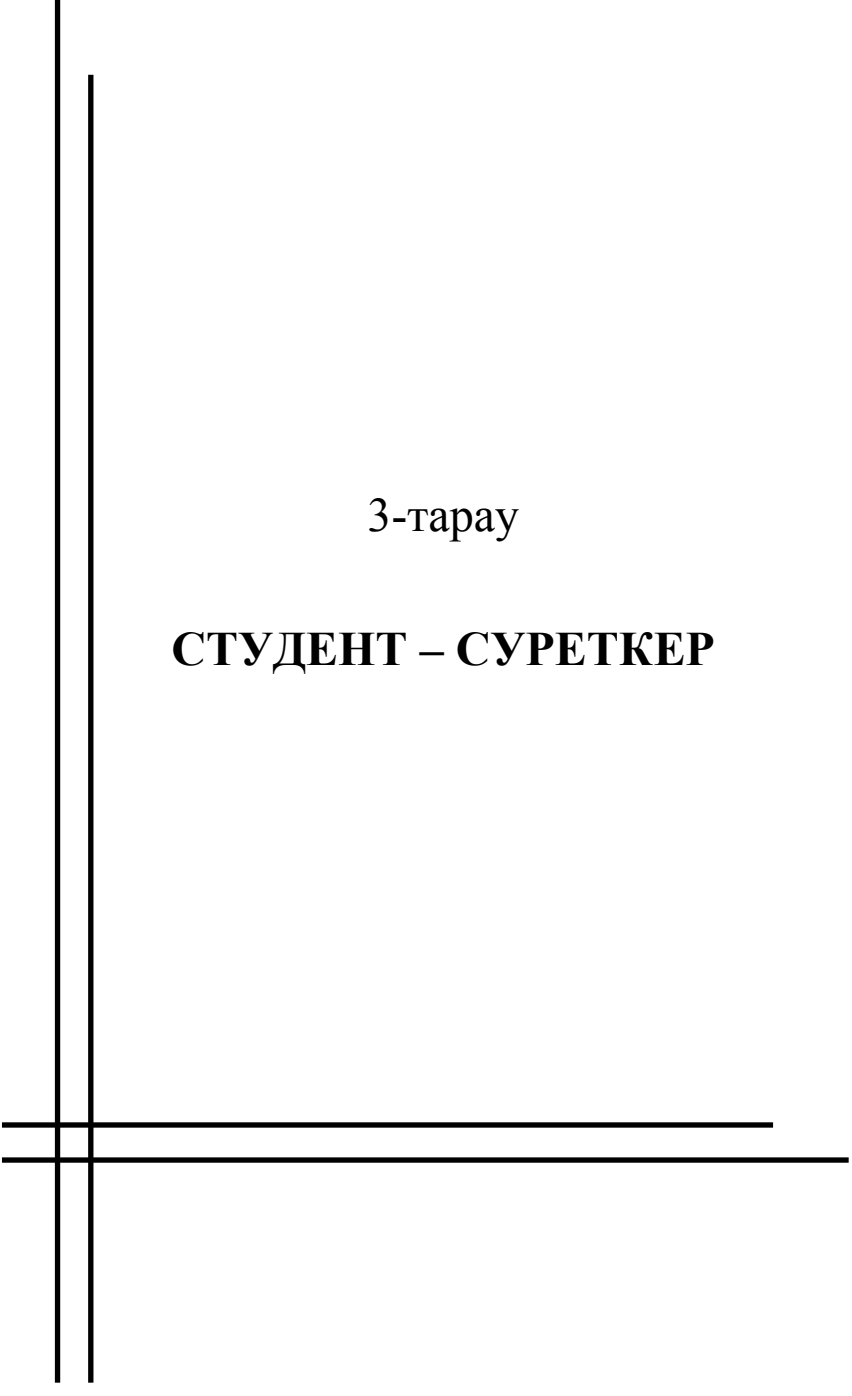
лаевна өзінің естелігінде былай баяндайды: «Мен оны Мұхтардың Мәскеуден қайтқан бір сапарынан соң алдым. «егер олай-бұлай болып кетсем...» деп, бері ұшардың алдында салып едім деп түсіндірді. Ол ашылмаған күйінде жылдар бойы сақталып жата берді. Соңғы жылдары Мұхтар алыс сапарға өте көп шығатын еді де, кетерінде «хат сенде ме?» деп сұрайтын, әрдайым, «иә» деген жауап естіген соң, сапарға қаперсіз ұшып кететін.

Міне енді, ол алыс сапарға, мәңгі қайтпайтын сапарға аттанып кетті, енді оны күтудің қажеті жоқ еді. Мен хатты ашып оқыдым...», – делінген (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». Алматы: «Білім» баспасы, 2007-288 бет. 96 б). 35 жыл бірге өмір сүрген жұбайлардың бір-біріне деген мөлдір сезімдері мен сенімдері, адалдықтары аңғарылады, бұл хаттан.

Студенттік және отбасылылық өмірі басталған Ленинград қаласының жазушы өміріне өзінің өшпес өрнегін салғаны өтірік емес. Осы тараудағы барлық тарихи, әдеби, өмірлік деректердің бәрі соның айқын айғағы. Мұхтар Әуезов отбасының берекесін келтіріп, ортасын толтырған ардақты ана, асыл жар Валентина Николаевна Әуезованың суреткердің санаға сіңірген кеңесі бойынша сызылып, жазылған Әуезов әулетінің шежіресі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезова В.Н. «Алғашқы жылдар». Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» 2-бас. Алматы: Білім, 2007.-288 б. 93 бет).
2. Марғұлан Ә. «Жадымда қалған жақсы күндер». Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» 2-бас. Алматы: Білім, 2007. -288 б. 34 бет.
3. Анов Николай. На литературных перекрестках. «М.Ауэзов в воспоминаниях современников». Алма-Ата,1972.С.116-117.
4. Әуезова В. «Нева жағалауындағы қайталанбас сәттер». (Естелікті қазақшалап, жариялаған Ұлан Еркінбаев. «Қазақстан заман» газеті, №5, 31 қаңтар 2003).
5. Әуезова В.Н. (Кузьмина) «Ленинград». естелік. М.Әуезов мұражайы №3 папка.
6. Жұртбаев Т. «Бесігінді түзе!..» Алматы: Жазушы, – 1991.-560 б. Роман-эссе.
7. Ғабитова Ф. «Мұхтармен алғашқы кездесуім»-«Өртенде өнген гүл» (Өлеңдер, проза, естеліктер, күнделіктер, хаттар, пікірлер, ойлар). А, Атамұра, 1998. – 272 б.125-129 бб.
8. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. Алматы. 50-том. Алматы. Жібек жолы, 2011. – 472 б.
9. Марғұлан Ә. «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета». (М.Әуезов мұражайы №377 папка).

3-тарау

СТУДЕНТ – СУРЕТКЕР

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1923 жылы қыркүйек айында Петроград (1924 жылдан бастап Ленинград) университетінің қоғамдық ғылымдар факультетіне тіл-әдебиет бөлімінің орыс-славян секциясына оқуға түскенде қаламы әбден ысылған журналист, публицист, бірнеше көркем шығармалары жарияланған қаламгер, танылған драматург болатын.

«Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы» атты көркем шығармалары мен «Хан Кене», «Қарагөз» пьесалары Ленинградтағы Декабристер көшесі, №14 үйдің №1 пәтерінде 1927 жылдың күзінде жазылған.

Әлемге танылған талантты тұлғаның осы студент кезінде түрлі жанрда жазған туындыларын әр сала бойынша жүйелеп беру үшін бірнеше тақырып төңірегіне топтастыруды жөн санадық.

ПУБЛИЦИСТ М.ӘУЕЗОВ

Өзбекстан Орталық Мемлекеттік архивіндегі мерзімді баспасөздер анкетасында: «Шолпан» журналының қызметкерлері кімдер?» деген сұраққа М.Әуезов пен М.Жұмабаевтар аталып, редколлегия мүшелері ретінде Тоқтыбаев пен Әуезов көрсетіліпті. «Сана» журналының қызметкерлері қатарында оның редакторы Х.Досмұхамедовпен бірге Жұмабаев, Жәленов, Әуезов, Оспанов, Тынышбаев аталған (ЦГА Уз.ССР.ф.34.оп.1.ед.хр.2153,18-22-б).

1918-1924 жылдары РСФСР құрамында болған Түркістан АССР-інің Сырдария, Жетісу губерниялары қазіргі Қазақстанның Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы, Талдықорған облыстарын, Семей облысының біраз жерлерін қамтыған. Сол жылдары және кейініректе Ташкент қаласында қазақ-қырғыз Білім Комиссариаты, қазақ халық ағарту институты ашылып, қазақ тілінде «Ақ жол», «Жас Алаш», «Жас Қайрат», «Кедей анасы», тағы басқа да газет-журналдар шығып тұрған. 1922 жылы М.Әуезов Орта Азия мемлекеттік университетінің еркін тыңдаушысы ретінде оқуға түскен М.Әуезовтің аталған мерзімді баспасөздерге белсене атсалысқаны ақиқат. М.Әуезов: «1922-23-жылдың қысында Ташкентте «Шолпан» журналын шығардық, сонда біраз әңгімелер бастырдым», – дейді («Өз жайымнан мағлұмат» деген мақаласында). 1922-1923 жылдары Ташкентте «Шолпан» журналын шығарысып,

Абай творчествосы туралы кеңінен сөз қозғайтын «Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі» атты тарихи, әдеби сын зерттеуін жариялайды. Онда қазақ әдебиетінің тарихын Абайға дейінгі және Абай дәуірі деп бөліп, шолу жасайды. 1924-1925 жылдары Семей қаласында түрлі оқу орындарында әдебиет тарихынан дәріс бере жүріп, «Таң» журналында Абайдың «басылмаған сөздерін» жинап-теріп жарыққа шығарады. Қазақ халқының рухани мұрасын жинау мен жариялауда да белсенді қызмет атқарған М.Әуезов Семейдегі Географиялық қоғамның басшыларының бірі ретінде Абайдың қайтыс болуының 20 жылдығына арнап екі-үш күнге созылған үлкен әдеби кештің ұйымдастырушысы, әрі жетекшісі болады. Өзі ұлы ақын өмірі мен шығармашылығы турасында жан-жақты сөз қозғайтын ғылыми баяндама жасайды.

«Шолпан» журналының 1922 жылғы №2-3 санында М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі» мақаласының басы, ал 1923 жылғы №4-5 санында оның соңы «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген атпен жарияланады. Бұл мақалаға «Қоңыр» деп ат қойған. Ол кезде журнал шығарушы, оған жазатын авторлар саны өте аз болғандықтан бір кісінің бірнеше мақаласы, тіпті түрлі жанрадағы туындылары бір санда жариялана беретін. Негізгі редакциялық жұмыс М.Әуезовтің үлесінде болғандықтан материалдардың тапшылығын толтыру мақсатында журналдың бір санындағы жазушының бірнеше әңгіме, мақалаларына бүркеншік есімдер молынан пайдаланылатын. Өлгі аталған екі мақала да «Қоңыр» деген жазушының жиі қолданатын бүркеншік атымен жарияланған. 1925 жылы Семейде шығып тұрған «Таң» журналының №3 санында (119-124 бб), «Шаншар» журналы» деген мақала соңында «М» деп қана қол қойылыпты.

Жазушының өз архивіндегі №271 папкідегі (24б) 1946 жылы жасаған ғылыми, әдеби еңбектерінің тізімінде: «О народном юморе и юмористическом журнале» (критическая статья, напечатанная в журнале «Таң» 1924 г.) деп, ал 1924-1925 «Таң» журналының техникалық редакторы болып жұмыс істеген кезінде «Бүркіт аңшылығының суреттері», «Қазақ қызы» атты екі әңгімесі жарияланғанда «Мұхтар» деп, енді біріне «М» деп қана қол қойған.

1924-25 жылдары «Ақ жол», «Еңбекшіл қазақ» газеттерінің беттерінде әдеби айтыс, пікір алысу үдегендіктен, 1927 жылы 8-9 тамыздағы №187-188 «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласын «Екеу» деген бүркеніш атпен жариялағаны да белгілі. К.Сыздықовтың «Мұхтартанудың беймәлім беттері» деген еңбегінде анықтал-

ғандай баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларындағы бүркеншік есімдер **саны сол кездері 50-ден асады екен.**

1923 жылы «Ақ жол» газетінің 4-ақпандағы №270 санында «Ақаңның елу жылдық тойы (юбилейі)» деген мақаласы жарияланды. Бұл мақаласында автор Алаштың көсемі, рухани көшбасшысы болған Ахмет Байтұрсыновтың «...Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран...» жайлы нақты ғылыми мәліметтер келтіре отырып, ұлт мүддесі үшін жасаған қызметіне жоғары баға береді.

Семейдегі бір жылдың өзі қаншама жеміс бергені жөнінде Ленинград облыстық архивінде сақталған М.Әуезовтің студенттік іс-қағаздарында: «...Причем считаю необходимым о том, что годовичная деятельность в указанных отраслях не прошла бесследно для меня, она к полному моему удовлетворению прикрепило меня надолго и идейно к школе...», – деп ризашылықпен баяндалады.

Семей губерниялық атқару комитетінің төрағасы Токтабаев пен халық ағарту бөлімінің басшылары қол қойып, Ленинград университетінің басшыларына жолдаған қатынас қағаздарда да М.Әуезовке: «...Ввиду отсутствия ценных работников киргизского края», – деп жоғары баға берілген.

1921-1925 жылдары Семейде шыққан «Қазақ тілі» газетінде жарияланған «Қырдағы елге», «Сот», «Қазақ бөлімдері туралы», «Есіл Қарқаралы», «Қазақ институты», «Орынбордан телеграм», «Ашық хат», «Оқуға ұмтылатын уақыт» және өзге де мақалалары М.Әуезов шығармашылығының белгісіз қырларын ашумен қатар 1920-1925 жылдардағы қазақ халқының өмірі, тұрмысы, ұлттық ерекшеліктері, шаруашылығы, саяси-әлеуметтік жағдайы, алғашқы қазақ оқығандары, қызметкерлері жайлы көптеген нақты деректер береді. М.Әуезовтің адами, саяси көзқарастары да осы мақалалардан анық байқалады.

М.Әуезовтің XX ғасыр басындағы баспасөздердегі алғашқы мақалаларында, атап айтсақ 1925 жылы «Таң» журналында жарияланған «Қобыланды» жайлы зерттеуі, Ақылбайдың өлеңдерін, Сыбан Ақтайлақ бидің шешендік сөздерін, «Қозы Көрпештің» ең көркем Жанақ вариантын бастырған ғылыми еңбектері, оның ішіндегі күрделі зерттеуі – «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» әдеби-сын очеркі ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихындағы алғашқы профессионалды, сапалы еңбектердің санатында.

Ұлтжанды жастың қазақ халқының тағдыры шешілер шақта

жым-жырт отыруы мүмкін емес. Екі қоғам ауысып жатқанда ел санасын оятып, түзу бағыт сілтеу мақсатында қазақтың көзі ашық оқыған азаматтары осы баспасөздер арқылы үгіт-насихат жұмыстарын жүйелі әрі қарқынды жүргізді. Оған жазушының алғашқы публицистикалық қызметі, жарияланымдары жөнінде арнайы зерттеу жүргізген мұхтартанушы ғалымдардың (Р.Нұрғали, М.Мырзахметұлы, К.Сыздық, Т.Жұртбай) еңбектеріндегі ғылыми деректер айғақ. Ал, «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 27 қарашадағы №272 санында газеттің мыңыншы саны шығуына байланысты «Еңбекші қазақтың» алғашқы шығарушылар алқасы мүшелерін: «Байділдаұлы Әбдірахман, Асылбекұлы Абдолла, Әуезұлы Мұхтар, Телжанұлы Темірболат, Нұрмақамметұлы Қасен», – деп атап, суреттерінің берілуі бұл фактіні толықтыра түседі. Суреткердің жерлесі, замандасы Николай Ановтың естелігінде осы публицистік қырларының өте маңызды мезеттері кеңінен әңгіме болады:

«Лето. Первая моя встреча с Мухтаром Омархановичом Ауэзовым закончилась крупной ссорой. Это произошло летом 1924 года, когда мы оба жили в Семипалатинске. Я работал секретарем русской газеты «Степная правда», а Мухтар в казахской газете «Қазақ тілі». Зимой он учился в Ленинградском университете, на летние каникулы приезжал в свой родной город, где и помогал редактору Шаймердену Тогжигитову выпускать губернскую газету... Объединение русских писателей выпускало тощий журнальчик «Шахтан». В нем опубликовал один из своих рассказов «Восьмая жена Айдаганан. Вот из этой восьмой жены и произошла у меня ссора с Мухтаром Ауэзовым. Виноват был я. Не зная быть казахского народа, я сочинил такую «развесистую клюквун, при воспоминании о которой мне и сейчас делается стыдно... Мухтар обозлился еще больше: «Какое же вы имеете право писать о народе, которого вы совершенно не знаете, ни быта его, ни истории. Над вашей безграмотной стряпней о «восьми женах» смеются не только казахи, но и русские! Я молчал, возразить было нечего...» (Николай Анов. На литературных перекрестках. М.Ауэзов в воспоминаниях современников. Алма-Ата, 1972.С.116-117). Қазақ халқының ар-абыройы, салт-дәстүрі мен тарихына, жалпы ұлттық құндылықтарына қатысты қандай да қате пікірге қайсарлықпен қарсы шығып күрескерлік қайрат танытатын тұлғаның табиғатын танытады, бұл дерек.

1924 жылы «Жас қайраттың» 3,4 сандарында «Халық әдебиеті

туралы» жазушының мақаласы шықты. Сол жылы Ю.Вагнердің «Жердің жаратылысы жайындағы әңгімелер» атты еңбегін М.Әуезов аударып, Ташкенттегі Түркістан баспасынан шығарады. «Жас қайрат» журналында 1924 жылы «Қыр суреттері» басылады.

Осындай іргелі басылымдарда қызмет етіп қаламы қалыптасып, суреткерлік шеберлігі шыңдалған Мұхтар Әуезов Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің еркін тыңдаушысы ретіндегі оқуы біткен соң өзі қалаған филология мамандығы мұнда болмағандықтан 1923 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетіне тіл-әдебиет бөлімінің орыс-славян секциясына оқуға түседі. Алайда, біржола ғылымға, шығармашылыққа бетбұрам деген тілегі орта жолда үзіліп, сол жылдың желтоқсан айында Семей облыстық оқу бөлімінің, жергілікті өкімет орындарының тілек-талабымен 1925 жылдың күзіне дейін Семейдегі қазақ педагогикалық техникумында, мұғалімдерді қайта даярлайтын курстарда қазақ әдебиетінен, Семей губерниялық партия мектебінде Россиядағы революциялық қозғалыстар тарихынан сабақ жүргізіп, орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі төрағасының орынбасары, Семей Губкомы мен губерниялық атқару комитетінің органы «Таң» журналының техникалық редакторы болумен қатар өлкетану, әдебиеттану бағытында да маңызды қызметтер атқарады. Ол туралы Ленинград архивінде сақталған М.Әуезовтің студенттік іс-қағаздары ішіндегі Семей губерниялық атқару комитетінің төрағасы Тоқтыбаев бастаған бірнеше ресми қызметкерлердің Ленинград Мемлекеттік университетінің басшыларына жолдаған қатынас қағазында толық баяндалған (ЛГАОРСС. Ф №7240.оп.7.л.№110).

Сөйтіп, 1-курстың алғашқы семестрінен соң оқудан босатылып, Семейге қызметке келген М.Әуезов педтехникумдағы оқытушылықтан өзге де көптеген қоғамдық қызметтер атқарды. Айталық, М.Әуезов қызмет істеген 1924 жылдары Семейдегі орыс географиялық бөлімнің құрамында 116 мүшесі және 31 мүше-қызметкерлері бар үлкен ұжым болатын. (П Иртиш, 1927, сентябрь. Штрихи биографии) Осы қоғамның 1924 жылы 26 ноябрьдегі жалпы жиналысында Абайдың 20 жылдығына байланысты салтанатты мәжіліс өткізіп, комиссия сайланып, құрамына М.Әуезов, Ж.Шанин кіреді.

Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған кешке Абайдың көзі тірі әнші, ақын шәкірттері түгелге жуық қатысып,

М.Әуезов «Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны» деген тақырыпта баяндама жасайды.

М.Әуезов 1925 жылдың күзінде университетке қайта келіп оқуын жалғастырып, 1928 жылы бітіреді.

ӘДЕБИЕТТАНУШЫ ӘУЕЗОВ

Мұхтар Әуезов 1928 жылғы «Өз жайымнан мағлұмат» атты өмірбаяндық мақаласын Смағұл Сәдуақасовтың анкета түрінде қойған сұрақтарына жауап ретінде жазған. Онда қазақ жазушыларынан, алдымен, Абайды сүйетіндігін айтып, түсінік береді: «...Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін. Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы да Абайдан. Таза әдебиет сарынына бой ұрғанда маған Абай деген сөз қазақ деген сөзбен теңбе-тең түсетіндей кездері бар сияқты. Абайды сүйюім үнемі ақылдан туған, сыннан туған сүйіс емес, кейде туған орта, кір жуып, кіндік кескен жерді сүйюмен барабар болатыны бар». Ол ойын жалғастыра келе кейінгі буыннан Мағжанды бөлектеп, кәсіби маман тұрғысынан жоғары баға береді: «...Бұлардан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жаркыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындығының қара қордалы ауылында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына оратылып барып жайлауы жарасқан Арқа қызын көріп сезгендей боламын. Мағжан – культурасы зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен асқандай. Сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай. Бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірдің керегін терген ақын болмайды, заманынан баса озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет – әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін». Бұл екі пікір де студент жас үшін мағынасы терең ғылыми бағалауы жоғары кесек ойлар болатын. Отыздағы жап-жас жігіттің ғылыми танымы дәл келіп екі ұлы тұлға да өз дәуірлерінен озық туған кемеңгер ойшыл ақындар атанғаны әдебиет тарихынан мәлім.

Мұхтар Әуезов Ленинград университетінде оқып жүріп, беделді орыс басылымдарына өзінің ғылыми зерттеу жұмыстарын, әдеби

талдауларын, сын пікірлері мен әдебиеттің теориялық мәселелері, көркем прозаның поэтикалық әлемі туралы өзінің пікірлерін жариялап отыратын. Соның бірі – 1928 жылы 15 мартта Ленинградтағы Декабристер көшесінің, №14-үйінің №1 пәтеріне Москвадағы Волхов көшесі, 14-тегі Үлкен совет энциклопедия редакциясынан келген хат. Үлкен совет Энциклопедиясынан келген хатта студент Мұхтар Әуезов жіберген қазақ әдебиеті тарихынан жасалған сөздікті алғанын, бұл мәтіннен азғана қысқарту болатынын ескертіп, Марабай, Нысанбай, Махамбет, Жанак, Мұрат, Шортанбай, Ақан сері сияқты ақындардың аты-жөнін нақтылап түзетіп жіберуді сұрайды. Қазақ тілінің ерекшелігіне сай кейбір адамдардың аты-жөні орысша тергенде «Ахан серы» сияқты мағыналық та орфографиялық та өрескел өзгеріп кететіндіктен автордың өзінің бақылауда ұстауын ұсынған бұл хат М.Әуезовтің студенттік кезде әрбір уақытын зая кетірмей ұлттық сөз өнерінің құндылықтарын насихаттау барысына да көп еңбек еткенін аңғартады. Өзінің жеке шығармаларынан бөлек мұндай бағыттағы қоғамдық, қайраткерлік, жұмыстарға да белсене атсалысқаны ақиқат.

Осы кезеңде студент жазушы оншақты әңгіме, бірнеше әдеби сын мақалаларымен қатар «Әдебиет тарихы» (Қ-О 1927) атты үлкен зерттеу-оқулығын жазып, жариялайды. Ол жөнінде қаламгер: «...В 1927 году я выпустил свой первый объемистый исследовательский труд – «История казахской литературы», – дейді өзінің мұрағатында сақталған жазбаларының бірінде (п.364,л,4).

Алайда бұл еңбек те жарық көрісімен саяси репрессияға ұшырап, оқылымнан алынып тасталады. Баспа бетін көрмей жоғалып кеткен шығармалары да жетерлік. Мәселен, «Сұғанақ сұр» повесі баспаға ұсынылғанымен, қолжазбалары жоғалып кеткен. Ленинградта оқып жүрген студент М.Әуезовтің досы, рухани серігі Смағұл Сәдуақасовқа осы шығармалардың тағдырын біліп берші деп өтініш жасауының сыры да осында жатыр (1927 ж.).

«Аса құпия» белгісі қойылған бір нұсқауда 1927 жылы 14 мамыр күні №88 жарлықпен БКП (б) қазақ аймақтық комитеті секретариатының шешімі бойынша баспа жоспарынан А.Байтұрсыновтың «Мәдениет тарихын», Т.Шонанов пен А.Байтұрсыновтың «Оқу хрестоматиясын», М.Әуезовтің «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабы алынып тасталады. Және мұны барлық оқу ағарту комиссариаты саласындағы мекемелерге хабарлау тап-

сырылады. «Әдебиет тарихы» автордың ауыз әдебиеті туралы ой-пікірлерінің ғылыми жүйеленген алғашқы зерттеуі еді. М.Әуезов бұл кітапты жазуға үлкен дайындықпен келген болатын. 1923 жылы Ленинград университетіне оқуға түскенімен, сол жылдың аяғынан 1925 жылдың қыркүйегіне дейін Семей қазпедтехникумында мұғалімдерді қайта дайындайтын курстарда қазақ әдебиетінен сабақ берген жылдары жазушы «Таң» журналында өзінің көркем шығармалары, мақала-зерттеулерімен қатар ел арасынан жинаған көптеген ауыз әдебиетінің, әдебиет тарихының үлгілерін жинақтап, жариялап отырған. Мәселен, «Таң» журналының 1925 жылғы №1 санында: «Сыбан Сабырбай ақынның Солтабай төреге айтқан сөзін» Мұхтар Әуезов Абайдың талантты шәкірті Көкбай Жаңатаевтан жазып алып, соңына «Жинаушы М.» деп қолын қойған (75-76-бб). М.Әуезовтің студент кезінде жазып алған бұл сөзді 1927 жылы Қызылордада шыққан «Әдебиет тарихы» кітабына енгізген.

М.Әуезов Абай шығармашылығын осы студенттік кезден бастап зерттей бастаған және Әлкей Марғұланды да қазақ әдебиеті тарихы мен Абай шығармашылығын зерттеуге баулиды.

Студент Ә.Марғұланның дипломдық жұмысына Абай шығармашылығын таңдауы тегін емес. М.Әуезов Семей қазақ педагогикалық техникумын жаңа бітірген Әлкейді арнайы Шыңғыстауға апарып, Абай ауылымен, замандасы, 70-ке келген Өтегелді ақсақалмен, ақын ұрпақтары Тұрағұл, Мекайыл, Даниял, Ысрайыл, Жәбірайылмен таныстырады. Сондағы Абайдың, Құнанбайдың өмірлері туралы естіген әңгімелері үлкен мектеп болады. М.Әуезовтің әсері болуы керек, Ә.Марғұлан әдебиетке ерекше құмартып, Г.Ибсеннің, Г.Гамсунның, М.Метерлинктің кейбір пьесаларын қазақ тіліне аударған. В.Гюгоның «Гаврошын», Мамин-Сибиряқтың бірнеше әңгімелерін аударма кітап етіп шығарған.

Ә.Марғұлан Ленинградта жүріп, 1929 жылы Абай шығармашылығынан дипломдық жұмыс жазған ғалым мұрағат материалдарын ғылыми айналымға енгізе отырып абайтануды соны деректермен толықтырды. «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары», «Абайдың Ленинградтағы қолжазбалары» (Литература и искусства) журналы №3), Абайдың інісі Халиуллага жазған хаты», «Абайдың қолжазбасы», «Жас Абайдың фотобейнесі», «Күміс сандық құпиясы», «Ақын өскен орта» («Жұлдыз» журналы, 1982, №4) т.б. ғылыми зерттеулерінің әдеби-тарихи, танымдық-

тағылымдық маңызы айрықша», – делінген (Сағымбай Жұмағұлдың филология ғылымының докторы, Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры). «Құнанбай тұлғасын қазақ қоғамының тарихи шындығы тұрғысынан әділ бағалап, мұрағаттағы тың деректермен толықтырды» деген мақаласында («Аңыз адам». №1.2013.29 бет)... («Әлкей Марғұлан туралы естеліктер». Құрастырушылар Д.Ә.Марғұлан, Д.А.Марғұлан. Алматы: Білім, 2004.).

Ал, «Абайдың басылмаған сөздері» деген еңбегі «Таң» журналының 1925 жылғы №1-санында жарияланған. Абай Құнанбаевтың бұрын еш жерде жарияланбаған өлеңдерін М.Әуезов Семейде жүрген кезінде ел аузынан жинап, жариялаған. «Таң» журналында жарияланған ұлы ақынның бұрындары беймәлім болған бұл үш өлеңі М.Әуезовтің кейін шығармашылық өмірбаянының негізін құраған абайтану саласындағы алғашқы ізденістері болатын.

Ленинград университетінің бірінші курсының бірінші семестрінен оқуын үздіріп, Семей педагогикалық техникумға оқытушылыққа шақырылған М.Әуезовтің елде өткен бір жылы жеміссіз емес еді. Өйткені, «ел іші – өнер кеніші» дегендей ұлы ақын елінде жүріп, бұрындары белгісіз болып, ел аузында ауызекі түрде айтылып жүрген қаншама көне әдеби жәдігерлерді жинап, жариялап отырды. Соның бірі – «Абайдың кейбір өсиет сөздері». 1925 жылғы «Таң» журналының №1 санында жарияланған жалпы оқырман қауымға белгісіз ақынның нақыл сөздері қазақ әдебиеті тарихы үшін де үлкен олжа, тың табыс-тын. Абайдың қара сөздерінің 37-ші сөзіндегі 23 нақылдың 11 нақылын тауып, алғаш рет жариялауы да студент М.Әуезовтің қазақ әдебиеттану тарихына, абайтануға алып әкелген үлкен жаңалығы болады.

«Жанак ақын айтуындағы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан үзінді», «Бұқар жырау сөздері» және 1925 жылғы «Таң» журналының №1-санындағы «Бұқар жыраудың Керейге айтқан сөзін» М.Әуезов Абайдың ақын шәкірті Көкбай Жаңатайұлының айтуынан жазып алып, «Көкбай ақсақалдан» деп жариялаған. «Таң» журналының латын әрпімен, қара сиямен жазылған көшірме нұсқасы ҚР ҰҒА ОҒК қорындағы 849 шифрлы папкада сақтаулы. 1927 жылы жарияланған М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» кітабындағы «Зар заман ақындары» бөлімінде Бұқар жырау туралы айтылған тұста «Бұқар жыраудың Керейге айтқан сөзі» енгізілген.

1925 жылғы «Таң» журналының №2 санында: «Ай, таңсықтың қоштасқанын», яғни «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының бұл үзіндісін М.Әуезов студент кезінде ел аузынан жазып алып, «Жанак ақын айтуындағы Қозы Көрпеш – Баяннан» деп жариялайды. Жазушының «Әдебиет тарихы» кітабында бұл үзінділер кездеседі.

1925 жылғы «Таң» журналының №1 санында студент М.Әуезов Ақтайлақ би туралы әңгімені «Сыбан Ақтайлақ би» «Көкбай ақсақал айтуынша» деп жариялайды. Ел аузындағы әңгімені жазушы Абайдың талантты ақын шәкірті Көкбай Жаңатаевтан жазып алып ұсынады, соңына «Жинаушы: Мұхтар» деп атын толық көрсетіп қояды.

1925 жылғы «Таң» журналының №1 санында М.Әуезов Абайдың ақын шәкірті Көкбай Жаңатайұлы мен Құрмаш деген ауыл ақсақалынан жазып алған «Жаман бақсының сарыны» деген әңгімені «Көкбай, Құрмаш ақсақалдардың айтуынша» деп жариялайды, бірақ соңына «Жинаушы: М» деп қол қояды.

«Жаман сарт сарыны» да М.Әуезовтің студент кезінде өзі туып өскен Шыңғыстау өңірінен жазып алып, «Таң» журналының 1925 жылғы №2-санында жариялаған еңбегі. Мұнда да «Жинаушы Мұхтар» деп қолы қойылған. Бұл нұсқа да Ленинград университетінде жүрген кезінде жазылып, жарияланған «Әдебиет тарихы» кітабындағы дінге қатысты тұсқа енгізілген.

«Таң» журналының 1925 жылғы №3 санында: «Бөрікбай сарыны», «Алтыбай ақынның Тіленшіге айтқан сөзі» деген әңгімелер де студент М.Әуезовтің ел аузынан жазып алып, жариялаған дүниелері.

М.Әуезовтің студент кезінде халық арасында кеңінен танылған ауыз әдебиетінің нұсқаларын жалықпай іздеп, ел аузынан жазып алып, жариялауы университеттегі оқуын үзіп, елге келген кездері жүйелі түрде жүзеге асырылады. Мәселен, журналдың сол жылғы №4 санында: «Абылай орыспен соғысамын дегенде, Бұқар жыраудың айтқан бір толғауы» деген Бұқар жыраудың бірнеше өлеңнен тұратын толғаулар топтамасын М.Әуезов елдегі көне көз қариялардан жазып алып, жариялаған.

М.Әуезовтің студент шағында ауыл қарттарынан жазып алған тағы бір туындысы – «Күдері қожаның Қарқаралы тауымен қоштасқаны» «Таң» журналының 1925 жылғы 4-санында жарияланған. Кейін бұл өлең студент кезінде, яғни 1927 жылы Қызылорда

каласында жарияланған «Әдебиет тарихы» оқулығындағы «Сыршылдық салт өлеңдері» деген бөлімінде талданып, мәтін толық енгізілді. Мәтін соңына «Семей техникумы» деп қол қойылған.

1925 жылғы «Қазақ тілі» газетінің 23 сәуірдегі санындағы «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» атты мақалалары да «Әдебиет тарихы» атты зерттеуінің негізі болған. Және 1924-1925 жылдары жазушының педтехникумда, курстарда оқыған дәрістері, Ташкенттегі аспирантура кезінде зерттей бастаған «Манас» жыры мен өзге де фольклорлық мұраларға деген қызығушылығы саяси репрессияға ұшыраған «Әдебиет тарихының» жазылуына дәнекер болып еді. «Әдебиет тарихы» 1925 жылдың аяғында жазылып біткендігін: «Ленинград, декабрь, 1925 жыл» деп қойылған мерзімі анықтайды.

Жазушы мұражайында архивінде Әуелбек Қоңыратбаев қолтаңбасы-мен сақталған 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» басылымының 1 данасы бар. Сонымен қатар мұражайда машинкада басылған бір нұсқасы (185-бума) сақталған. Осы нұсқалардың негізінде 50 томдықтың 4-томына «Әдебиет тарихының» толық нұсқасы берілді. Алайда, жазушының көзі тірісінде не жарияланбай не аталмай кеткен бұл зерттеу де тәуелсіздіктің арқасында өз оқырмандарымен қайта қауышты. М.Әуезовтің студент кезінде Семейде, Жетісуда болған кездері ел аузынан жинап, халық әдебиетінің тарихын жүйелеп, зерттеуге деген ең алғашқы талпынысынан туған бұл еңбектің бір данасын да таба алмай жүргенде Ғабит Мүсіреповтің ширек ғасыр бойы сақтап, кейін өз иесіне сыйлағаны белгілі.

«Әдебиет тарихындағы» дәуірлеу («Зар заман») мәселелері, олардағы жанрлық жіктеулерді, әдеби ұғымдардың, ғылыми түсініктердің, терминдердің, оларға берілген анықтамалардың дәлдігін, тереңдігін, сөз өнерінің ұлттық ерекшеліктерін тап басып берерлік байқағыштық, білімпаздықтың бастауы М.Әуезовтің Ленинград университетінде ірі ғалымдардан алған дәрістерінің жемісі десек артық айтқандық емес. Семей семинариясында, САГУ-де еркін тыңдаушы кезінде де әдебиет тарихы мен теориясы бойынша өз бетінше табанды ізденістер жүргізген М.Әуезовтің білімін бір бағыттағы жоспарлы, жүйелі жүргізілген теориялық іргесі берік қаланған, әлемдік әдебиеттану ғылымының терең тарихы мен бай тәжірибесінен тыңғылықты тағылым берген Ленинград университетінің екі бірдей факультетінің атақты профессорлары мен даңқты академиктерінің дәрістерімен әсте салыстыра болмайды. Шынын айтқанда, М.Әуезов студент кезінде орыс,қазақ

әдебиеті мен әдебиеттану ғылымының тарихы ғана емес, әлемдік классикалық шығармалардың көркемдік әлемі, олардың жанрлық, стилдік, құрылымдық ерекшеліктері туралы теориялық талдаулармен кеңінен танысып, ғылыми зерттеушілік тәжірибесін толықтырды. Студент кезінде жазған ғылыми-теориялық мақалалары мен семинарларда жасаған баяндамаларында, олардың ішіндегі ең көлемді дүниесі – «Әдебиет тарихы» атты оқулығында да Мұхтар Әуезовтің әлемдік классикалық әдебиеттанудан хабарының молдығы, әдеби талдаулардағы теориялық ұстанымдары орнықты, ғылыми жүйесінің деңгейі жоғары екендігі айқын аңғарылады. Ғылыми зерттеушілік еңбектеріндегі үлкен мәдениет, ой тереңдігі сол кезеңде-ақ әріптестері мен замандастарын мойындата білген. Ғылыми баяндамалары мен зерттеу еңбектерінде әдебиеттану ғылымының өз пән сөздері мен әдеби ұғым, ғылыми түсініктер, көркемдік категориялар кеңінен пайдаланылған. Әлемдік әдебиеттің биік тұғырларымен ұлттық әдебиеттегі образдар жүйесін, көркемдік құндылықтарды, стилдік өрнектерді салыстыра зерттей отырып, сөз өнерінің өркениетті елдермен деңгейлес екендіктерін төл терминдік түсініктердің теориялық тұжырымдарын ғылыми тұрғыдан тиянақтап береді.

М.Әуезовтің студент кезінде жазылып, жариялана салысымен саяси репрессияға ұшыраған «Әдебиет тарихының» шығарылу тарихына қатысты бүгінге дейін беймәлім болып келген құнды құжаттарға жүгінейік:

«Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова. Архивные документы» (Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013. – 400 с.76-78 стр) деген еңбектің 76-шы бетінен басталатын «Научно-педагогическая деятельность 20-е годы» деген тарауында жазушының студенттік кезеңіне қатысты **құнды құжаттың** көшірмесі берілген. Екеуін де сол калпында көшіріп беруді мақұл көрдік:

«История опубликования «История казахской литературы», 1928 г.
НАРКОМПРОС
КРАЙКОМУ

По данным ликвидкома в г. Ташкенте на складах ГПУ находятся принадлежащие Казгизу 10000 экз. Книги Ауэзова «История казахской литературы».

Так как книга эта, по мнению Ликвидкома, нуждается только в соответствующем предисловии, после чего может быть выпущена

в продажу, то просим пересмотреть вопрос о наложении ареста на книгу с условием снабжения ее соответствующим предисловием и допустить ее к продаже.

Председатель Ликвидкома: (Трацвеский)
Гл.бухгалтер: (Колосов)» (76 стр).

2-ші құжат осы «Әдебиет тарихы» еңбегінің жарық көрмеуіне орай Мұхтар Әуезовтің жазған арызының мәтіні:

АПО Крайкома ВКП(б)
от автора книги «История
казахской литературы»
Ауэзова Мухтара.

Заявление

Весной 1927 г. был закончен печатанием в г.Ташкенте мой труд по истории казахской литературы, представленный в издательство в списке учебных пособий и подсобных трудов Казнаркомпроса. Объектом исследования, анализа в этом труде было выбрано мною главным образом казахское устное творчество и ранний период индивидуального творчества. Предлагая вниманию Наркомпроса свой начальный опыт систематизации образцов духовной культуры казахского народа, я был в полной уверенности в отношении появления его в печати, помимо оригинальности труда еще ввиду актуальности всей тематики его, ввиду ощущаемой острой нужды во всех казахских школах в подобных трудах, а также ввиду крайней нужды у казахских мугалимов, хотя бы даже в качестве подсобного, ориентировочного материала.

В данное время я имею полное основание утверждать о большом интересе к таким исследованиям, о сугубой нужде в них не только среди мугалимов или в школах низшего, среднего шагов, но имеют потребность в них и учебные заведения повышенного типа. Характерна в этом случае настойчивая просьба в течение последних лет и Ленинградского Восточного Института, просьба перед Казгосиздатом выслать несколько экземпляров даже после задержки этой книги, против мотивирования отсутствием подобных на русском и казахском языках, так как тюркология, имеющая вообще много пробелов, вовлекая, молодея, только начинает исследования нации и не

имеет еще аналогичных моментов, опытов историко-литературного исследования казахского устного и индивидуального творчества.

С подобной же нуждой столкнулись и казахские молодые силы, взявшиеся за литературоведение в Ташкентском Педвузе.

Приводя все эти факты, я отнюдь не претендую на абсолютную научность, безупречность во всех смыслах своего труда, так как это есть только начальный опыт и написан года 3-4 назад. С тех пор в отношении методологических принципов исследования у меня произошли весьма, весьма существенные перемены во взглядах.

Теперь я сторонник социально-политического метода исследования литературы. Тогда применял смещанные методы и, главным образом, придерживался метода культурно-исторического.

Но делая эти оговорки, я все же считаю необходимым появление в свет этого труда, ввиду совершенного отсутствия опыта, хотя бы в качестве материала к истории казахской литературы, как подсобного материала к новым исследованиям и, наконец, как начального опыта, на ошибках которого должно создаваться новое, более выдержанное в методологическом отношении, более наукообразное.

Разве не принесут пользу для марксистского литературоведения труды Пыжина, Синявского своими поэтическими сведениями, хотя почти каждая страница их трудов полна упоминаниями о Боге и Царе.

По мнению литературоведов всех толков, считается бесспорно установленной возможность создания истории литературы каждой народности, только силами представителей этих же народов.

А если взять казахскую литературу, то помимо приведенной обшей предпосылки, фактически мы не знаем ни одного европейца ученого, который посветил бы себя историко-литературному изучению казахского словесного творчества. Также мало опыта и у самих казахов. Поэтому если не в качестве учебника, то, по крайней мере, как литературный труд-должен был бы увидеть свет по одному тому, что из всего прошлого казахского народа наиболее богато представленной, единственно заслуживающей внимания область духовной культуры, является только его словесного творчество. А познать и изучить это прошлое является важнейшей исторической задачей нашей современности.

Между тем, указанная книга, при в полне готовом к распространению виде, уже целый год лежит в складе Казгиза при полной неизвестности, появится она в свет или нет. По поводу этого

Кейін жарық көрісімен жөргегінде тұншықтырылған бұл кітап 1991 жылы ғана «Ана тілі» баспасынан жарыққа шығады.

М.Әуезов студенттік кездің өзінде ғылыммен жүйелі айналысып, бірнеше зерттеу еңбектер жазған.

Ғылымға, әдебиетке, педагогикаға біржола бел буған студенттік кезеңдегі М.Әуезовтің ізденістері ересен болғаны белгілі. М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі» (1922, «Шолпан» журн. басы), «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» (1923 ж.соңы), «Ақаңның елу жылдық тойы (юбилейі)» (1923) деген іргелі зерттеулері соның айғағы.

Студент М.Әуезовтің Ленинград университетінде жүрген кезінде жазған: «Экспозиция и завязка символической драмы (пьесы Метерлинка, Ибсена, Гауптмана и Л.Андреева)», «Драмы Чехова», «Особенности драматургических приемов Пушкина (по трагедиям «Борис Годунов» и «Пир во время чумы)», «Поэзия чистого искусства 60-х годов», «Казахское народное творчество и его поэтическая среда» атты ғылыми зерттеу еңбектері жазушының 1997-2011 жылдары шыққан 50 томдық академиялық толық шығармалар жинағының 6-шы томында және «Неизвестный» Ауэзов» (Алматы: Жибек жолы, 2005. – 352 стр) деген жинақта жарияланған. «Неизвестный» Ауэзов» деген еңбектің алғы сөзін жазған Д.Қонаев: «Эти статьи были написаны М.Ауэзовым в далекие 20-е годы- в период учебы писателя в Ленинградском государственном университете. Рукописи этих статей хранятся в архиве Научно-культурного центра «Дом Ауэзова». Судя по их содержанию, они были написаны студентом М.Ауэзовым в период с 1923-1928 год, то есть в годы учебы в Ленинграде, и представляют собой доклады, подготовленные им для спецкурсов или спецсеминаров. Однако уровень литературоведческого анализа, ход мыслей, а также глубина и тонкость понимания художественного мира классиков русской литературы свидетельствуют о высоком образовательном уровне и литературоведческом таланте М.Ауэзова. Свои выводы автор строит исходя из подробного сюжетно-композиционного разбора исследуемых им пьес и стихотворений», – дейді (5 стр).

Әдебиеттанушы Әуезовтың Ленинград университетінің арнаулы ғылыми семинарларына дайындаған баяндамалары, ғылыми мақалалары да болған. Оны студент-суреткердің: «...в спецсеминарах по драматургии я выступал с авторефератами о драмах Чехова. В иную пору я и переводил Чехова на казахской язык», – деген

сөзі растайды (245-бума, 12-15 бб). «Драмы Чехова» деген ғылыми еңбегінде М.Әуезов орыс жазушысының «Дядя Ваня», «Три сестры», «Вишневый сад» деген 3 пьесасына әдебиеттану ғылымының категориялары арқылы теориялық талдаулар жасайды. Оларды автор: «Как наиболее выпукло и ярко отразившие как художественный пафос Чехова, так и среду писателя со своей окружающей атмосферой: дум, настроений и чаяний», – деп бағалайды («Неизвестный Ауэзов» (Алматы: Жибек жолы, 2005.-352 стр.-11с). Ал, «Особенности драматургических приемов Пушкина (**по трагедиям «Борис Годунов» и «Пир во время чумы»**)» атты ғылыми-теориялық семинарға жасаған баяндамасында А.С.Пушкиннің «Борис Годунов», «Пир во время чумы» деген пьесаларының көркемдік және стилдік ерекшеліктерін кәсіби маман ретінде зерттеген.

1927 жылы Ленинградта жазылған **«Казахское народное творчество и его поэтическая среда»** деген мақаласында айтыс пен жоқтау жанрының табиғаты мен көркемдік әлемі теориялық тұрғыдан талданады .

«Әуезов үйі» ГМО-ның қолжазба қорында сақталған мақаланың нұсқасы (№180 бума, 228-265-беттер) Әуезовтің жұбайы Валентина Николаевна Кузьминаның қолымен көшірілген. Соңғы беттің астында Әуезовтің қолымен **«М.Ауэзов. Ленинград 25.10.1927.** Адрес: Ленинград Центр. Улица Декабристов д.14, кв. 1, Ауэзову Мухтару» деп жазылған.

Мақалада жазушының 1927 жылғы Ленинградтағы мекенжайының көрсетілуі бұл мәтіннің тарихи құндылығын көрсетеді. М.Әуезов студент кезінде жазғы демалысты пайдаланып, көптен көкейінде жүрген «Қараш-Қараш оқиғасы» мен «Қилы заман» атты шығармаларына материал жинау үшін Жетісу өлкесіне іссапармен барған. Міне, сол сапарында негізгі материалдарына қосымша ел аузындағы халық мұраларын, ауыз әдебиетінің сол өлкеге тән үлгілерін, жергілікті ақындар жырлаған нұсқаларын да жүрген жерінде жинап, жазып алып отырған. Соның нәтижесінде студенттік кезінде-ақ күрделі ғылыми жинақ «Жетісу қазақтарының фольклоры» атты көлемді еңбегін жазып, баспаға ұсынған. Өкінішке орай, сол студент кезінде шетте жүріп, елге жіберген көптеген туындыларынан айрылып қолған ол «Жетісу қазақтарының фольклоры» деген зерттеуінен де көз жазып қалады. Тек оның азғана тараулары 1927 жылы жарияланған «Әдебиет тарихы» оқулығына және жоғарыда аталған мақаласына енген. Бұрындары ғылыми

айналымға түспеген Жетісу қазақтарының ауыз әдебиеті жайында жинаған ғылыми мәліметтері мен таза теориялық талдаулары студент М.Әуезовтің әдебиеттану ғылымындағы негізгі ұстанымдар мен әдеби түсініктерді терең танып, тәжірибе жүзінде ұтымды пайдаланатынын көрсетеді.

М.Әуезовтің 50 томдық толық шығармалар жинағының 6 томына енген мақалаға берілген ғылыми түсініктемеде бұл еңбектің жазылу, сақталу, жариялану тарихы жөнінде нақты деректер берілген.

Университеттегі, тіпті Ленинградтағы әдеби кештер мен кездесулерден, ғылыми жиын, мәдени шаралардан қалмай белсенді атсалысып жүретін студент М.Әуезов факультеттегі ғылыми семинарларда да жиі-жиі баяндамалар жасап, ғылыми-зерттеушілік ойларын ортаға салып, оқытушы-профессорлармен пікірлесіп отыратын. Соның бір айғағы да осы А.П.Чеховтың драматургиясына байланысты жасаған ғылыми баяндамасы. Қай шаруаға да аса жауапкершілікпен қарайтын студент баяндамаға терең мән беріп, өзінің сүйікті жазушысы А.Чеховтың “Дядя Ваня”, “Три сестры”, “Вишневый сад” деген пьесаларын алып, олардың жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне көркемдік тұрғыдан теориялық талдау жасайды. Және ол ғылыми тұрғыдан жоғары дәрежелі, нақты әдеби талдауларға негізделген. Зерттеуші нысанасына алынған туындылардың көркемдік әлемі суреткердің қабылдауындағы образдар жүйесі бойынша зерделенеді.

“Экспозиция и завязка символической драмы (пьесы Метерлинка, Ибсена, Гауптмана и Л.Андреева)” атты ғылыми баяндаманың ғылыми стилі, жазылу мәнері, талдау тәсілі ғалымдар арасындағы кәсіби пікіралмасу тәжірибесін танытады. Баяндамашыға жүктелген міндет бойынша **Метерлинк, Ибсен, Гауптман және Л.Андреев сынды талантты драматургтердің тек символдық драмаларындағы көркемдік ерекшеліктер мен стилдік өрнектерді айқындауға көңіл бөлінген.**

М.Әуезовтің **“Особенности драматургических приемов Пушкина (по трагедиям «Борис Годунов» и «Пир во время чумы»)**” атты ғылыми-теориялық сипаттағы баяндамасында Пушкин шығармашылығының бұрындары арнайы зерттеу нысанына түспеген тұстарын қамтуға тырысқан. Әсіресе, еңбекте автор орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкиннің драматургиялық шығармаларының көркемдік тәсілдері мен құрылымдық қырлары жөніндегі жайттарға кәсіби маман-драматург ретіндегі көзқарастарын білдіреді.

А.С.Пушкиннің «Борис Годунов» пен «Пир во время чумы» пьесаларын зерттеу нысаны етіп алған жас ғалым, студент М.Әуезов нақты әдеби категориялар мен теориялық түсініктерді кеңінен пайдалана отырып, орнықты жасаған талдаулары филология ғылымындағы тың ойлар, жаңа стилдік ізденістерді танытады.

Студент М.Әуезовтің «Поэзия чистого искусства 60-х годов» деген мақаласында поэзия поэтикасы, екі ұлт әдебиетінің байланысы, шығармашылық тұлғалардың бір-біріне әсері, көркемдік тұтастық жәйттері баяндалады.

Мақала авторы 1850-60 жылдардағы Россия әдебиетіндегі таза өнер поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін талдаған. Драматургия мәселелеріне арналған мақалаларында М.Әуезов драма жанрын әдебиеттанушы-теоретик ретінде қарап, сюжеттік-композициялық, диалогтық-монологтық, образдық-символдық элементтерді структуралық тұрғыдан, ал А.Фет сынды сирек кездесетін лирик ақындардың шығармашылығын биік эстетикалық, көркемдік категориялар аясында талдаған.

Әлкей Марғұланның «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета» деген естелігінде мынадай маңызды ғылыми мәлімет бар: «В Университете Мухтар Омарханович сделал два реферата, один на тему: «Горький и восточная литература» и «Песни Татьяны по Абаю». (№ 377 папка). Сөз жоқ бұл мәліметтер өте құнды. Және аталған баяндама әлі күнге дейін жарияланбаған. Осы мәліметті негізге алып іздеудің, зерттеудің мәселесін нысанға алған жөн. Егер де бұл ғылыми баяндамалар табылса ұлттық әдебиеттану ғылымына, оның ішінде мұхтартану саласына өте құнды қазына қосылары хақ.

М.Әуезовтің Ленинград мемлекеттік университетте жазған бұл мақалаларының 1930 жылдардағы саяси тәркіленуден аман қалуы Валентина Николаевна Әуезованың Ленинградтағы үйінде қалғандығынан болуы мүмкін деген ойды зерттеушілер айтып жүр.

Өйткені, Ленинград университетін бітіргеннен кейін Ташкент Орта Азия мемлекеттік университетінің аспирантурасына түсіп, сондағы Орман шаруашылығы техникумы мен Қазақ ағарту институтында сабақ беріп жүрген кезінде, яғни 1930 жылы жазда М.Әуезовті НКВД қызметкерлері тұтқындап, барлық қолжазбаларын конфескелегені белгілі.

М.ӘУЕЗОВ ЖАЗУШЫ

Мұхтар Әуезовтің студент кезіндегі сырласы, рухтас досы академик Әлкей Марғұланның: «...Мұхаң өзінің туып-өскен халқын, оның өткендегі және бүгінгі күнін жете біліп, соны әдемі, сұлу беймен жырлап өтті. Оның жазғандары-маржандай тізілген қазақ халқының өмірі, оның ілгері, жаңа тұрмысқа талпынуы болды. Мұқаң халық бұқарасымен тығыз байланысып, соның жыршысындай болып өтті. Оның адамшылық қасиеті де ерекше еді. Оның түркелбеті көңілге қандай жылы, сүйкімді көрінсе, ішкі жан күйі де соншалықты бай, әрі сұлу, бір ғана қуаныш, ақыл-ой үшін жаралған кісі еді», – деген сөздері М.Әуезовтің суреткерлік ерекшелігін, тақырыптарының мәңгілік маңызын, шығармашылық ұстанымының ұлттық құндылықтармен тоғысқан көркемдік тұтастығын танытады. М.Әуезовтің студент бола жүріп те суреткерлік қызметінен қалыс қалмай, қолынан қаламы түспей жанкештілікпен ұлт руханиятына қызмет еткені Әлкей Марғұланның естеліктегінде де ескерілген:

«...Бұл сапар Мұхаң үшін текке кеткен жоқ. Бұл үлкен игілік сапары болды» («Жадымда қалған жақсы күндер»//«Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. Алматы: Білім, 2007-288-42-45 бб). Мұнда Әлкей Марғұлан Ленинград университетінде оқып жүрген М.Әуезовтің 1927 жылы Жетісуға барып, 1916 жылғы Албан көтерілісін зерттеуге барғанда бірнеше көркем шығармалар мен әдебиет тарихына қатысты құнды деректер жинап, жариялағаны туралы айтып отыр.

Ленинградтағы студенттік кезеңінде М.Әуезовтің үлкен шабытпен еңбек еткені туралы пікірді мұхтартанушы Тұрсын Жұртбайдың мына сөздері толықтыра түсетіндей: «Шын таланттың жолдасы – шабыт екені де рас. Психологтардың зерттеулерінің нәтижесіне қарағанда ұлы суреткерлер өзінің атышулы шығармаларын басына ауыр қайғы түскен кезде, не ғашық болғанда, не үйленгеннен кейінгі бал айының тұсында дүниеге әкелті. Дәл сол күйді 1926-27 жылдары Мұхтар да басынан кешірді. Кәмиламен арасын ажыратып, «сүйікті Валечкаға» үйленіп, көңілі орныққан соң қаламын қолына алды, бұл – Мұхтардың өміріндегі асқан бір шабытты шақ, қайталанбайтын айшықты мезет болды. Сентябрьде – «Қараш-Қарашты» тәмәмдаса, декабрьде «Қилы заманды» қолға алды. Олардың қолжазбаларының соңында: «Ленинград. Декабрь. Ғинуар 1927-28 жылдарда», – деген авторлық белгі қойылған. Іле, «Хан Кене» трагедиясына кірісті»

(Т.Жұртбаев. «Бейуак» – Алматы: Қазақстан, 1990.-304 бет.-32 б).

«Қилы заман» секілді күрделі шығармасы декабрьде басталып, қаңтардың соңында нүктесі қойылып, шілде айында 3000 тиражбен Қызылордадағы «Қазақстан» баспасынан жарыққа шығуы шынында да ерекше шабыттың шуағынан елес береді.

«Қилы заман» романына арқау болған оқиға желісі 1916 жылғы ресей патшасының бұрата халықтардан 1-дүниежүзілік соғыстың кара жұмыстарына адам алу туралы жарлығына қарсы ел арасында бүлік шығып, оның ақыры ұлт-азаттық көтеріліске ұласуы болатын. Қазақ халқының басына кара бұлт үйірген бұл трагедия туралы шығарма жазуға кеңес берген Смағұл Сәдуақасов болған. 1925 жылы Халық Ағарту комиссары болған С.Сәдуақасов Алматыдағы Біләл Сүлеев пен Фатима Ғабитованың үйінде болғанда Ілияс Жансүгіров жинаған 1926 жылғы Жетісу көтерілісіне қатысты көптеген деректері бар дәптерлердің, қолжазбалардың куәсі болады. Соншама мол мұралар ұлтжанды жазушының қолына түссе тамаша тарихи туынды өмірге келетінін айтып, М.Әуезовке кеңес бергенде сол Смағұл Сәдуақасов. Сөйтіп, 1927 жылдың шілде айында М.Әуезов Қазақстан оқу-ағарту комиссариатының арнайы жолдамасымен Жетісу өңірін аралап, Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысы және 1916 жылғы көтеріліс туралы тарихи деректер жинау үшін Алматыға келеді. Бұл сапарының сәтті болып, мол жемісін бергені әдебиет тарихынан белгілі. Осы сапарында Жаркент уезіндегі Қарқаралы жайлауында демалып жатқан Ілияс Жансүгіровты тауып, екеуі оқиға болған жерге барып, көзбен көріп, көңіліне тоқиды. Шілденің басында Алматыға қайта келіп, Ілияс жинаған материалдармен жан-жақты танысып, мол қор жинайды. Осы сапар жайында «Тілші» газетінде: «Жақын арада Ленинградта оқып жатқан қазақтың атакты жазушысы Мұхтар Әуезұлы Алматы қаласына келді. Келген жұмысы: Жетісудан қазақтың ауыз әдебиетін (өлең, тақпақ, ертегі тағы сондай қазақ елінде ауызша айтылып, жазылып жүрген шығарма, деректер), 16-шы жылы көтерілісінен қалған түрлі шығарма деректер, Кенесары, Наурызбай жорықтарынан қалған ел аузында сөйленіп жүрген әңгіме-өлең, ертегілерді жинау. Жетісуда жоғарыда айтылғандарды (қайсысы болса да) білетін азаматтар болса «Тілші» басқармасы арқылы тілдесуге болады...», – деген Рахым Жаманқұловтың мақаласы жарияланады. Осы мақалада атап көрсетілгендей студент Мұхтар Әуезов бір сапарында бірне-

ше жоспар бойынша ізденеді. Жетісу қазақтарының ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, «Жетісу қазақтарының фольклоры» атты көлемді еңбек жазғанын «Өз жайымнан мағлұмат» деген С.Сәдуақасовқа берген анкета-жауабында да, оған жазған хатында да ескертетіні бар. Және осы сапарында «Қараш-Қараш оқиғасы» атты шығармасына және «Хан Кене» пьесасына керекті көптеген материалдар жинайды. Біләл Сүлеев, Илияс Жансүгіров, Рахым Жаманқұлов, Фатима Ғабитовалармен жүздесіп, танысады. Осы «Қилы заман» романының жазылуына тікелей себепкер болған Смағұл Сәдуақасовпен Мұхтар Әуезов 1918 жылы мамырда Омбы қаласында өткен «Алаш» партиясын қолдау мақсатында құрылған жалпы қазақ жастарының «Жас азамат» ұйымының құрылтайына қатысқанда танысқан еді.

С.Сәдуақасовпен содан бері сыралғы дос болған Мұхтар Әуезов Ленинград университетінің соңғы курсына жүргенде Қызылордадағы қазақ баспаларына жіберілген шығармаларының жарияланбай жатқанына алаңдап, хат жазады. Бұл хат соңғы жылдары ғана ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан табылып, жариялана бастады. Бұл хаттың құндылығы – әдеби деректердің молдығында.

Студент Мұхтар Ленинградтан 1927 жылдың 24-ші қарашасында С.Сәдуақасовқа елдегі баспаларға ұсынған шығармаларының тізімін жасап, ендігі тағдыры не болып жатқаны жайлы ақпарат беруін сұрайды:

«Смағұл!...

... Оның есесіне жіберген нәрселерімді шама келгенше барарына барарлық етіп жіберсең, сол да сенің аз еңбегің емес болады. Соған да мен риза боламын.

Тапсырған нәрсенің бәрі Ғаббасовқа берілсе, әрине, оның ешқайсысының да тезірекпен аяғы жерге тимейді. Өйткені бәрін жинағанда ол көп материал болмақ және жазу – менің жауым. Оқып шығу қиын. Көп уақытты алады. Ғаббас үнемі соған қарап отырған кісі емес. Басқа да қызмет алаңы көп. Сондықтан бұл менің сөздеріме жасалған «құрметті айдау» есепті болуға керек. Бәрі де сенің сөзіңе қарағанда, менің былтырғы «**Сұғанақ сұрымда**» берілген шығар деймін. «**Ескі әдебиет тарихы**», «**Абай**» да соған берілген шығар. Оларға соңғы «**Қараш-Қараш**» деген әңгіме, одан соң Госиздатқа жіберілген әңгімелер тағы оған жіберген материалдар қосылған шығар. Кәрімнің жаздығүні маған айтқан бір сөзінде: «Сенің жазғандарыңды Ғаббас пен Жандосов екеуінің бірінің

карамағына берем», – деп еді. Сонда «Абай», «Сұғанақ сұрды» еске ала айтқан сияқты еді. Тегі, кейінгілерді де сол ізбен жіберген ғой. Осының анығы қандай екен? Ғаббасқа тапсырғанның ішінде соңғы биыл жібергендерім бар ма екен? Жок, бұрынғылар ғана ма? Осыны анықтап біліп, айырытып жазсаң жақсы болар еді. Не болмаса өзің біліп жүру уақыт алатын болса, Телжанға тапсырсаң жақсы болар еді. Дәл анығын біліп, Ғаббас қаншасын қарады, немене айтты, қаншасын қараған жоқ, қаншасын қарамақ, сол мәселе туралы анық, толық хабар берсе жарар еді. Өздерің жүру көп жұмыс. Телжанға қадағалап тапсырып, «жазып жібер» деп айтып кетсең екен деймін.

Қызылорда басудан жалықпаса, мен жазудан да сондай қажымаспын деп ойлап отырмын. Жақында бір пьеса жазбақпын. Онан соң 16-шы жылдың бірер сөзін кішілеу роман қылмақпын. Осы екеуін жақын уақытта жұмыстап бітірсем, Қызылордаға барып қайтамын ба деп ойлап отырмын. Барлық бұрынғы-соңғы жұмыстарымды ең соңғы рет тағы бір арыла сөйлесіп, барарына барғызып көрсем қайтеді деймін.

Бұдан ештеңе шыға ма, жоқ па? Декабрьдің 20-ларында сен қайда боласың? Барсам, бір-ақ жұма барып қайтам.

Одан соңғы үлкен жұмысым: мен бітірген соң қайда пайдаланбақ? Бұл жайын өткен хатында: «Осы жолы сөйлесерміз», – деп едің, сөйлестің бе? Өзім барсам, қалай сөйлесу керек? Осыны да жазып жібер.

Хат жазсам ылғи мен «шаруа» жайын жазып, онша бір сыр, нәрлі сөз бен пікір алысу әңгімелерінен қалып барамын. Сен де ұзын-ырға болмаса, тәптіштеп жазбайсың. Читатель проблемасы туралы Жүсіпбекпен жазысады екенсің. Не десесіңдер? Маған да айтсандаршы. Бұл іргелі мәселе болу керек. «Оқушы үшін әдебиет» дейсіңдер ме, жоқ «оқушы средасын әдебиет формировать етеді» дейсіңдер ме? Екеуі де қабырғалы, соқталы сөз. Маған екеуіңнің де не дейтіндерің керек сияқты. Танысу, білу өте қажет сияқты.

Егер маған: «Ташкенге барсын», – дейтін болса, қай кезде қалайша барамын, өзім май іші бола ма деп мөлшерлеп едім. Бірақ бұл Қызылорда нәрселелерімді басып, қаражат беретін болған уақытта. Егер олай болмаса, жүдеп-жадап жүрсін десе, шыдап болмайды. Онда ерте кетемін. Осы соңғы хал болса, қалай баруыма болады, ашып жаз. Осы бола ма деп қорқамын. Өзің Ташкенде отыру, отырмау туралы тағы да оспақтап қалған кісі сияқтысың. Тағы көшемісің, әлде немене? Бұдан былай қашан болмақ, қалай қарай?

Оны да жаз. ВУЗ келесі жылы Ташкенде бола ма, жоқ па, оны да білгім келеді. Бұл туралы жаза сал. Әзірше қош, сүйдім. Валядан сәлем, достығыңа алғыс айтады.

Мұхтарын» (255-56-57 бб).

Хат соңында берілген сілтемелер: «1. Тоғжанов Ғаббас (1900-1937) – әдебиет сыншысы, баспа директоры.

2. «Сұғанақ сұр» – жазушының повесі, ұшты-күйлі жоғалып кеткен /1926/.

3. «Ескі әдебиет тарихы» – монография, баспадан шыққан бетінде таратылмай қалды. 1991 жылы ғана жарық көрді.

4. Абай шығармаларының 2 томдық басылымы мен өмірбаяндық монографиясы. 1934 жылы журналда басылды.

5. «Қараш-Қараш» повесі сол жылы «Жаңа мектеп» журналында жариялана бастады.

6. «О-ға» – «Обществоға», яғни өлке тарихын зерттеу қоғамына.

7. Жәлелов Кәрім – «Алашорда» қайраткері, биология пәнінің қазақ тілінде шыққан алғашқы оқулығының авторы.

8. Жандосов Ораз (1889-1937) – «Алашорда» оқу-ағарту комиссиясының төрағасы болған. Қазақ тілі білімі ғылымының негізін қалаушылардың бірі.

10. «Хан Кене» пьесасы. 1928 жылы көктемде жазылды.

11. «Қилы заман» романы, сол жылы желтоқсанда басталып, 1928 жылдың ақпан айында аяқталды.

12. Аймауытұлы Жүсіпбек (1889-1931) – ақын, жазушы, драматург, ғалым.

Бұл хатты мұрағаттан тауып әзірлеген Тұрсын Жұртбай. (Хат «Егемен Қазақстан» газетінде 2001 жылы 30 мамырда және М.Әуезов шығармаларының 50 томдық толық жинағының 50-ші томында жарияланған).

Осы хатта баяндалған жайттар С.Сәдуақасовтың жіберген анкеталық сауалдарына М.Әуезовтің берген жауабы – «Өз жайымнан мағлұматында да» кеңінен айтылған. Жауап хатта жазушы Қазақ оқу-ағарту комиссариатының 1922 жылғы бұйрығы бойынша Ленинградтағы оқуынан қол үзіп, Семейде өткен 1923-24 - жылдар ішінде мемлекеттік, қоғамдық, педагогтік қызметтермен қатар көптеген көркем шығармалар жазғандығы жөнінде: «...1924 жылы қыс елде тұрып, бір роман жазып едім, ол әлі баспадан шыққан жоқ... 1925 жылы Семейде «Таң» журналын шығардық, сонда бірнеше әңгімелерім басылды. Сол қыста «Қарагөзді» жаздым, 1926-27

жылдары «Сұғанақ сұр» деген повесть жазып едім, баспаға шықпады», – дейді (папка №382, 5 бет). Сол жылдары жазылған М.Әуезовтің «Үйлену» (1923), «Сөніп-жану» (1923), «Заман еркесі» (аяқталмаған роман), «Оқыған азаматтағы» (1922-1923) шығармалары шын мәніндегі көркемдік әлемі жоғары, кәсіби шеберлікпен жазылған туындылар еді. Студент-суреткердің көркемдік бейнелеу құралдарын қолдану шеберлігі мен әдеби тілінің байлығы, образ сомдаудағы психологиялық, эстетикалық ізденістері, сол кезеңдегі ұлт прозасы үшін үлкен жаңалық болатын. М.Әуезовтің «Барымта» (1925), «Бүркіт аңшылығының суреттері» (1925), «Жетім», «Ескілік көлеңкесінде», «Жуандық» (1926) әңгімелерінде де кең тынысты эпикалық қарым байқалатын. Бұрын романдан үзінді деп саналған «Заман еркесі» (1923-25) әңгімесінің аты – «Сөніп-жану», «Қазақ қызы» (1925) әңгімесінің аты – «Кінәмшіл бойжеткен» болып кейін қайта қойылады. Бұл деректер студент суреткердің әр туындысына жауапкершілікпен қарап, қайта-қайта айналып соғып, түзетулер мен толықтырулар ендіретіндігін көрсетеді.

1925 жылы жазылған «Қаралы сұлу» мен «Кінәмшіл бойжеткен» қазақ көркем прозасындағы кейіпкердің ішкі жеке сезіміне тереңдеудің тұңғыш көрінісі деп танылып, әлі күнге дейін ұлттық сөз өнеріндегі классикалық деңгейдегі зор жетістік ретінде бағаланып келеді.

Төл театрымыздың тарихында тұңғыш рет жоғары бағаланған «Қарагөз» (Семей, 1926), пьесасы мен «Қараш-Қараш оқиғасы» (1927 жылдың күзінде повесті «Жаңа мектеп» баспасына жіберген) мен «Қилы заман» (1927 жылдың желтоқсанында Мемлекеттік баспаға жіберген) туындыларында жазушы М.Әуезовтің шынайы творчестволық даралығы анық танылады.

«Қараш-Қараш оқиғасы» туындысының қалай дүниеге келгендігі жөнінде М.Әуезов:

– Сіз, біліп қойыңыз, «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бақтығұл образы Рысқұловтың әкесінен алып жазылған. Тұрар Рысқұлов Түркістан Совнаркомының Председателі, кейінірек РСФСР Совнарком Председателінің орынбасары болған. Бала кезінде абақтыда тақтай төсекте өзімен көршілес жатқан орыстың саяси тұтқынынан оқыған...», – деп аудармашы Алексей Пантелевке баяндап берген. (Е.Күзембаев. «Мұхтартану». Алматы: Экономика, 2006. – 336 б. – 13 бет. «М.Әуезов туралы ғұлама ойшылдардың айтқан пікірлері»).

Тұрар Рысқұлов (26 желтоқсан 1894, Жетісу облысы, Верный уезі Шығыс Талғар болысы – 10 ақпан 1938, Мәскеу) – мемлекет қайраткері.

Рысқұлов Түрксіб теміржолын салуда үкімет комиссиясының төрағасы болып, оны 6 жылда аяқтау орнына 3 жылда пайдалануға берілуін ұйымдастырды.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің бас кейіпкері – Бақтығұлдың ұлы, қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш зиялыларының көрнекті өкілі.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің де жарыққа шықпай жатып «саяси репрессияға» ұшырауының себебі бас бостандығы үшін күрескен Бақтығұлдан таптық мінез таппаған солақай сынның салдары-тын. Ленинград университетінде оқыған жылдарында жазған «Қараш-қараш оқиғасы» алғаш 1927 жылы «Жаңа мектеп» журналының бес санында жарияланды. Повестегі Бақтығұл – өмірдегі Рысқұл Жылқайдарұлы, Тектіғұл – Молдабек Жылқайдарұлы, Жарасбай – Саймасай Үшкемпіров, Сейіт – Тұрар Рысқұлов, Бәтима – Түйметай Рысқұлова, Қатша – Избәйшә Қорғанбайқызы, орыс досы Николай Жиряков, Апанас – Александр Бронников, сары руы-сәлік руы, Шалқар болысы – Талғар болысы, Қараш асуы – Қараш асуы болып дәл шынайы өмір шындығы баяндалады.

Сталиннің «Түркістанның Шыңғыс ханы» деп атаған Тұрар Рысқұлов Мұхтар Әуезов «Қараш-қараш оқиғасын» өмірге әкелгенде тамаша туындыны ерекше толқыныспен оқып, егіле жылаған екен. «Алашордашыл» деген айыппен қуғындалған Мұхтар Әуезовті абақтының азабынан арашалап алып, суық тиген өкпесін емдетіп қайтуға Қырымдағы шипажайға жолдама әперіпті. Ахмет Байтұрсыновты да екі рет түрмеден құтқарып қалған.

1928 жылы «Қилы заман» повесі НКВД бұйрығымен жойылады. Оның авторы ұлтшыл атанып, 58 статьямен 2 жыл (1930-32) тергеуде, 3 жыл шартты мерзімге кесіледі. Алайда, сол жылдың жақсы жаңалығы – **Көкшетаудан баспаның бас редакторы болып келген Ғабит Мүсіреповтің «Қилы заманды» ешкіммен**

ақылдаспай теруге жібергені болатын. Мұндай батылдық ірі мінезді, елім деген ержүректі тұлғаның ғана қолынан келетін көзсіз ерлік еді, ол кезде.

Пішпек (қазіргі Бішкек) қаласынан басталған осы сапарында студент М.Әуезов тек «Қилы заман» мен «Қараш-Қараш оқиғасының», «Хан Кененің» тарихын зерттеп қана қоймай, қырғыздың әйгілі «Манас» жырымен де танысып, табысып қайтады.

Өкінішке орай, 1926 жылы жазылып, 1927 жылы жарияланған «Әдебиет тарихының» 2-кітабы мен «Хан Кене» пьесасы да жарық көрісімен репрессияға ұшырайды. «Жетісу қазақтарының фольклоры» деп аталатын үлкен монографиясы да біржола жоғалып кетеді. А.Кронның «Мстислав Удалой» пьесасының аудармасы мен Абылай туралы жазбалары, әртүрлі жоба-жоспарларымен қоса тағы жоғалады. Бұлардың бәрі студент М.Әуезовтің университеттің соңғы курсына оқып жүрген 1928 жылы жазылған дүниелер еді.

Студент М.Әуезовтің С.Смағұловқа жазған хатында: «...Қызылорда басудан жалықпаса, мен жазудан да сондай қажымаспын деп ойлап отырмын», – деп айтқанындай қолынан қаламы түспей көптеген жанрда шығармалар жазғандығын дәлелдер тағы бір дерек – «Соңғы соққы» деген атпен орыс тілінде жазылған либреттосының Шығыс Киносында жатып, жоғалып кетуі. М.Әуезовтің көрсеткен датасы бойынша 12.XII.1930 болғанымен, бұл шығарма да автордың студент кезінде жазылған дүниесі болу керек.

Мұхтар Әуезовтің ұлт руханиятына қатысты зерттеулері мен шығармашылық жолындағы көркемдік қадамдары ұлтына деген шексіз сүйіспеншілікті танытады.

Әлкей Марғұланның «Мухтар Омарханович в аудитории Ленинградского университета» деген естелігінің соңында мынадай жолдар бар: « В заключение мне хотелось бы отметить, что писательское искусство без теоретических знаний, без широкого кругозора на окружающую обстановку, еще не является совершенной формой искусства. Мухтар Омарханович был не только прекрасным художником, но и глубоко образованным ученым в полном смысле этого слова. И своими обширными знаниями он был обязан прежде всего себя, а затем Ленинградскому университету, открывшему перед ним широкие двери знаний, которые пошли на пользу этому даровитому писателю». Бұл үлкен баға.

Қазақ тарихының ең белді белестері М.Әуезовтей ұлы ғұламаның, даңқты дарынның қолымен жазылып қалуының өзі қазақ әдебиеті үшін баға жетпес байлық екендігі мәлім.

М.ӘУЕЗОВ ДРАМАТУРГ

Мұхтар Әуезов Ленинград Мемлекеттік университетінде оқыған 1923-1928 жылдарда қаладағы көп салалы театрлардың барлық репертуарларын көріп, теориялық білімдері мен кәсіби тәжірибелері мол дарынды режиссерлері қойған спектакльдерден сахна сырын ұғып, өркениетті елдің өресі биік театр өнерінің құпия сырларына қанықты. Драматург маман ретінде өз білімін жетілдірумен қатар өзгелерге өнеге етер жақсы тәжірибелерді көкейіне құйып, төл өнерімізді өркендетуге бар білімін, қаламгерлік қажыр-қайратын жұмсады.

Әлемдік классиктердің шығармаларын аударып, сахналауды студент кезінен мақсаттап, мұрат тұтты. Осы орайда теориялық талдауы басым ғылыми зерттеулер де жазды. 1926 жылы 13 қаңтарда қазақтың тұңғыш мемлекеттік драма театрының ресми ашылуына сәйкес ұлттық мәдениет қайраткерлеріне жүктелген міндетті жүрегімен сезінген студент драматург «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты ғылыми зерттеу жазды. Ол мақала «Еңбекші Қазақ» газетінің 1926 жылғы 8-17 ақпанындағы сандарында жарияланып, әлемдік театр өнерінен үйрену мен қазақ өнерін өсірудегі міндеттер жайлы өзекті мәселе қозғады. Мұхтар Әуезовтің қазақ халқының санасын өсіріп, өмірін сауаттандырудағы рухани әсері тек көркем әңгімелерімен, оқытушылығымен шектеліп қалмай, ұлт өнерін өркендетудегі өлмес мұраларымен де өлшенеді.

1925 жылы қазақтың тұңғыш театрын құру үшін Қажымұқан Мұңайтпасов, Майра Уәли қызы, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Елубай Әмірзақов, Құрманбек Жандарбеков іспетті танымал өнерпаздар Қызылордаға шақырылып, мемлекеттік драма театрының ашылу салтанатына қызу дайындықтар жүргізеді. Сол жылдың 12-інші қаңтарда Қошке Кемеңгеровтың «Алтын сақина» пьесасы, ал, 13-інші қаңтар күні Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегі» ойналып тұңғыш рет кәсіби төл театр шымылдығы ашылады. 1925 жылы желтоқсанның 9-ы күні Мұхтар Ленинградта жүрген кезінде де «Еңлік-Кебек» сахналанған. Бірақ, ол ресми емес әртістердің дайындығы мен шеберліктерін, қабілеттерін байқау үшін, спектакльдің жай-күйін білу үшін қойылған-ды. Алғашқы қойылым хақында «Еңбекші қазақтың» 10 желтоқсандағы санында мақала жарияланады. 1925 жылы 11 желтоқсанда С.Мұқановтың «Тілші» газетінде «С.М» деп қол қойылған «Еңлік-Кебек» қойылды» деген тақырыпта мақаласы шығады.

Мұхтар Әуезовтің студент кезіндегі данқын шығарған тағы бір драматургиялық туындысы – «Қарагөз» болатын. Бұл шығарма суреткердің жеке тағдырындағы ауыртпалықтардан сыр береді. Сүйіп қосылған Кәмиламен арасындағы махаббат сезімі, жан арпалыстары мен тебіреністері осы «Қарагөз» арқылы бейнеленген.

М.Әуезовтің «Қарагөз» туындысы 1925 жылы Мұхтардың Ленинградқа жол жүрер алдында тәмамдалып, тұңғыш рет Семейдегі Луначарский клубында сахналанған. Содан кейін Қызылорда қаласындағы тұңғыш қазақ театрының ашылуына байланысты репертуарларды қордаландыру мақсатында жарияланған бәйгеде жүлделі орын алған соң үлкен сахнаға шығарыла бастайды. 1926 жылы оның мәтіні бірінші нұсқа бойынша жеке кітап болып жарыққа шықты.

М.Әуезовтің студент кезінің (1926) өзінде жазған «Қарагөзі» байқауға жіберілген театр туындыларының ішінен іріктеліп, жүлделі орынға ие болған. Бірақ, оның кейбір зерттеушілер айттып жүргеніндей бірінші бәйге еместігі Жүсіпбек Аймауытовтың 1927-29 жылдар аралығында жазған хаттарының бірінде: «...Былыр ойын кітабын жазуға бәйге жарияланғанда, «Шернияз» деген кітап жазып, қосып едім. Соған бірінші бәйге беріліпті. Мен оны алғам жоқ, екінші бәйге алған Мұхтар Әуезовтің «Қарагөзіне» беріндер дедім, өйткені ол шетте оқып жүрген шәкірт, ақша менен гөрі оған керегірек қой», – деген сөзінен аңғарылады (Р.Нұрғали). Бұл фактіге сүйенсек, «Қарагөз» бірінші емес екінші бәйге алған. Ж.Аймауытовтың өз еркімен бас бәйгеден бас тартуы себепті тарихтағы жүлделі орын «Қарагөзге» бұйырып, солай жазылып келеді. Алаш зиялыларының осынау ініге деген қамқорлықтары, қаржылай да рухани көмектері кімге болса да үлгі-өнеге. Әсіресе, қазақтың көрнекті жазушысы, М.Әуезовпен бірге «Абай» журналын шығарып, қазақ драматургиясының іргесін қалаған тұлға – Жүсіпбек Аймауытовтың бұл қамқорлығы аламан бәйгеде топты жарып, суырылып алға шығып келе жатқан шын жүйрікті танып, жігерлендіру, шабыттандыру, қанаттандыру мақсатындағы қолдауы еді. «Балам дейтін жұрты болмаса, жұртым дейтін бала қайдан болсын» деген Ахмет Байтұрсынов бастаған Алаш зиялыларының марқасқа мінезін танытпай ма, бұл деректер? Смағұл Сәдуақасовтың өзі жұмыссыз жүрсе де жиі-жиі қаржы жіберіп, шетте жүрген талантты жасқа әкелік қамқорлық танытуы да ұлттық мүддені, ұрпақты, келешекті ойлағандықтан еді. Ғабдол Слановтың «Орлиный взлет» деген

естелігіндегі: «...Получил премию и, корме того, гонарар за книгу. Словом, сразу получил солидное материальное подкрепление. Тогда деньги были дороже. Снял я с себя простенькую студенческую одежду, и нарядился как следует, во все новое. Приехав в семипалатинск, купил своему старшему брату, занимавшемуся в ауле скотоводством, несколько лошадей. Остались деньги и на пропитание на зиму», – деген деректер жазушының студенттік кезеңде бақуат тұрғандығын көрсетеді (112 стр).

Алайда, бес саусақ бірдей еместігі осы қазақтың зиялы қауым өкілдері арасындағы алауыздықтан да аңғарылады. Төл театр тарихындағы тұңғыш сыйлықты иеленген студент Мұхтарға таршылық танытқан әдебиет сыншысы Ғ.Тоғжанов, Ж.Орманбаевтардың «ескі, көшпелі өмірді мадақтау», – деген сынаржақ сын пікірлері сол кездері баспасөздерде жиі көрініп, автордың жанын жаралайды. 1928 жылы жарыққа шыққан пролетариат сыншыларының басын біріктірген – С.Сейфуллин құрастырған «Құс жолы» жинағында сол кезеңдегі әлеуметшіл сыншылардың бірі Жұмабай Орманбайұлы М.Әуезовтің «Қарагөзіндегі» әрбір сөйлемнің астарынан бөтен сыр іздеп, қатты сынға алады. Әсіресе, Әбдірахман Байділдиннің «Советская степь» газетінде М.Әуезовтің шығармашылығы туралы жаласының бірі – осы «Қарагөзге байланысты» еді. Жала мен жалған қауесеттердің бәрі қызғаныштан туатындығын М.Әуезов 1930 жылы тергеуде болғандағы жауаптарында жан-жақты баяндап береді: «...Ол (Ә.Байділдин – Г.П) қысылып-қымтырылмастан-ақ, менің «Қарагөз» атты пьесамның сыйлық алуы: Сәдуақасовтың тамыр-таныстарының арқасы», – деп жала жапқан болатын, шын мәнінде бұл сыйлықты құрамында Жандосов, Майлин, тағы басқа да мүшелері бар комиссия беріп еді. Ол өзінің баспасөзде жарияланған арандатуларында мен туралы сұрқылтайланғаны сондай, мен тек қана ақша үшін жазады дегенге дейін барды, сөйте тұра бірде-бір нақты деректі келтірмейді, әншейін, партияда жоқ Әуезов туралы не айтса да жарасады дегенді желеу етіп, сыпыра жамандап, жаттанды тұжырымдар жасайды» (Т.Жұртбай. «Ұраным-Алаш!...». «Жұлдыз», 2014. №7..160 бет). Алайда, қанша сынға ұшыраса да шығарма оқырман жұртшылықтың көңілінен шығып, қазақ әдебиеті тарихындағы көркемдік құндылығын әлі күнге дейін жоя қойған жоқ. Студент суреткер де өзінің авторлық ұстанымынан айныған жоқ

Елден шетте жүрсе де студент М.Әуезов бұл пікірлердің кей-

бірін ескеріп, жаңа нұсқасын жасайды. Ұлттық драматургияны дамыту жолындағы ізденістерін Ленинградтағы атақты театрлардағы сахналық қойылымдарды көре жүріп, түзетуге тырысады. «Көш жүре түзеледі» дегендей, бұл саладағы ізденісі мен білімі оның үлкен кәсіби ортада қалыптасуына мүмкіндік береді. Қазақ халқының рухани өмірінің бәрінде көшбасшылық көрсеткен Мұхтар Әуезовтің 1926 жылы құрылған қазақтың тұңғыш театрының сахна шымылдығын «Еңлік-Кебегі» ашып, «Қарагөзде» сонда қойылады. Бұл жақсы жаңалық жөнінде суреткердің замандасы Ысқақ Дүйсенбаевтың естелігінде де айтылған: «...Сол 1926 жылы қазақ мәдениетінің тарихында зор бір оқиға болды. Тұңғыш рет қазақ ұлт театры ашылады. «Қарагөз» 1-орын алды. Драматург ол кезде Ленинградта, жүлде алғанын білмесе керек. Бір күні Әлкәй Марғұлан бастаған бір топ қазақ жастары Мұхаңнан сүйінші сұратып той жасатады» (Ы. Дүйсенбаев, «Адам дегеніңіз осындай-ақ болар» // Біздің Мұхтар. А.: Жазушы, 1976, 333 б).

Естеліктегі бұл факті қазақтың қай жерде жүрсе де халқына тән жомарттықтан, қонақжайлылықтан арылмайтын дәстүрге мығым ел екендігін еске салады.

М. Әуезов алғашқы туындыларынан бастап «Абай жолы» роман-эпопеясы мен «Өскен өркенге» дейінгі барлық шығармаларында да тарихи тақырыптарға тереңдей барып, халықтың санасын оятуға бар күш-жігерін, шығармашылық қабілетін жұмсаған қайраткер қаламгер.

Ленинград университетінде студент болып жүріп жазған тағы бір даңқты драматургиясы – «Хан Кене» пьесасы. Жазушы шығармаларының 1933 жылға дейінгілерінің ішінен бірлі-жарым сақталып қалғандардың бірі де осы «Хан Кене». Қай шығармасына қатысты да тарихи деректердің бәріне көз жеткізіп, көңілі сенбей жазуға отырмайтын М. Әуезов өзі студент бола жүріп, Хан Кенеге қатысты барлық тарихи деректерді жинап, жүйелеп танысқан. Халық арасындағы, ел аузындағы Хан Кене мен Наурызбайға қатысты аңыз-әңгімелерді жинап, жариялап отырған. Олар туралы жиналған әрбір өмір деректері мен әдеби мұралар жайлы әр кездері баспасөз беттерінде өз ой-пікірін де білдіріп отырды. Олардың көпшілігі 1927 жылы жарияланған «Әдебиет тарихы» атты еңбегіне енді де. Атап айтсақ, «Әдебиет тарихының» бірнеше тарауларын «Кенесары – Наурызбайдың» қысқаша әңгімесі», «Кенесары» жырының мәнісі» деген мақалалар құрайды. Мұның бәрі жазушының бұл тақырыпқа

үлкен дайындықпен келетіндігін көрсетеді.

1928 жылы жазылып біткен «Хан Кене» пьесасы да М.Әуезовтің Жетісу жеріне барған сапарының жемісі-тін.

1925 жылы 8 қаңтардағы Қаныш Сәтбаевтың студент Мұхтар Әуезовке хат жазып, «Хан Кене» пьесасына қажетті мынадай мәліметті хабарлауы да осы ізденісті танытады:

«Кенесарының хаты барған соң орыс үкіметі қайратына мініп, 1846-шы жылдың басында Омбы мен Орынбордан тағы да күшті ат рет шығарады. Оларға берген бұйрық: «Не Кенені ұстау, басын әкелу, не біреуі қалғанша арқадаллуң түрінде болған. Бұл атрет соң Кенесары соғыс ашпай 1846 жылы орыстың шегінен шығып Қоқиқлың шегіндегі қытай қазақтарының ішіне барады», – делінген. Қойын дәптердің 6-ыншы бетіне араб әрпімен жазылған Қ.Сәтбаевтың қолтаңбасы бар. Сол хаттың басындағы 4 беті жоғалған. М.Әуезов мұражайындағы қорда Қ.Сәтбаев қолжазбасының соңғы 5-6 беті ғана сақталған. Бұл мәтінді студент М.Әуезов «Хан Кене» драмасын жазуға пайдаланған болса керек. Қ.Сәтбаевтың қолжазбасында Кенесары көтерілісінің тарихқа көмескі бағдары туралы бірталай деректі мағлұматтар берілген («Әуезов үйі», арх, КІР 391,29-б). *Ескерту*: үзіндідегі сөздер қолжазда қалай жазылса солай алынып отыр. Қателердің болуы мүмкін – Г.П).

М.Әуезовтің жеке ісқағаздарындағы жазбада осы оқиғаға қатысты мынадай мәлімет бар: «...В 1928 году в результате изучения исторических архивных материалов о борьбе Кенесары с царизмом написал историческую пьесу «Хан Кене» (Личное дело, Автобиография. написанная 3 января 1946 г. РФ НКЦ музей, п.364,3).

Бұл да М.Әуезовтің қай тақырыпты қолға алса соны түбегейлі зерттейтінін дәлелдейді. 1928 жылы студент болып жүріп және өз елінде емес орыстың рухани ордасы Ленинградта орыс патшалығына қарсы соғысқан қазақ ханы Кенесарының бейнесін асқақтық, қаһармандық, трагедиялық, драмалық тұрғыдан танытып, тамаша туынды жазу кез-келген қаламгердің қолынан келер ерлік емес. Ол үшін М.Әуезовтей ұлтжанды, кесек мінезді дара дарын иесі болу керек. Қазақтың рухани қазынасын, ұлтының құндылықтарын тарихқа қалдыру мақсатында жазылған бұл туынды 1934 жылы сахнаға шығысымен сыналып, қайта өңделгенімен қайтып сахнаға қойылмай, тек 1983 жылы ғана мәтіні оқырманға жеткізіледі. М.Әуезовтің табиғатына тән ұлтжандылықты ұлықтап, бүкіл шығармашылығында бой көрсеткен ұлттық идея, ұлт тәуелсіздігі тақырыбы бұл

пьесада да орын алған. Жазушы шығармашылығындағы көркемдік тұтастық концепциясын құрайтын еркіндік, ұлт бостандығы тақырыптары саяси репрессияға ұшыраған «Хан Кене» (1928 ж.) атты пьесасының тарихи маңызын танытады. Орыс отаршылдарына қарсы күрескен Кенесары Қасымов (1837-1847 жж.) қозғалысы турасындағы бұл туынды қазақ әдебиетінде тұңғыш рет тарихи тақырыптардың тұсауын кесуімен құнды.

«Хан Кене» пьесасының алғашқы қойылымынан көрініс.

М.Әуезов Ленинградта студент болып жүріп те қаншама құнды шығармалар жазып, бірде шығармалары жоғалып рухани соққы алса, енді бірде саяси соққының астына түсіп зәбір көреді. Алайда, іштарлықпен жасалған ұсақтық ұлы тұлғаны жасыта алмады. Ленинград университетінде студент бола жүріп, халқының тағдыры туралы тамаша туындылар жазған студент суреткердің жан дүниесіндегі психологиялық өзгерістерді байқаған жан досы, сырлас серігі Өлкей Марғұланның қойын дәптеріндегі естелікке мән берсек, құнды мәліметтерге жолығамыз: «...1927 жылы Алтай экспедициясына менімен бармақшы еді. Жетісуға кетті. Сол сапар қайырлы, қыспақты болды. Ораз Жандосовпен, Тұрар Рысқұловпен еркін әңгімелесетін. Ал, Мұхтар қайраткер ғой. 1927 жылы Мұхтардың жеке басының алаңы қатты болды ма, бар қуатын қағазға жұмсап, төндіре жазды» («Жұлдыз» журналы, 1977, №9).

Студент суреткердің сол азғана уақыттың ішінде әрқайсысымен-ақ тарихта қалуға боларлық құндылығы бар «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Хан Кене», «Қарагөз» сынды ұлттық сөз

М. Әуезов Қазақ драма театры труппасымен бірге

өнеріндегі сирек көркемдік құбылысқа айналған туындылар шын мәніндегі қайраткер-қаламгердің қолынан келер зор жетістіктер-
тін.

Мұхтар Әуезовтің 1923-28 жылдар арасында өткен Ленин-
град университетіндегі студенттік кезең шын мәнінде де адам
таңғаларлық тағылымды жемісті жылдар болды десек артық
айтқандық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ЦГА Уз.ССР.ф.34.оп.1.ед.хр.2153,18-22-б.
2. *Сыздықов К.* «Мұхтартанудың беймәлім беттері». А.: Қазақстан, 1997. – 220 бет.
3. *Анов Н.* На литературных перекрестках. М.Ауэзов в воспомина-
ниях современников. Алма-Ата, 1972. С.116-117).
4. «Неизвестный Ауэзов». Алматы: «Жібек жолы», 2005. – 352
стр.
5. ЛГАОРСС.Ф №7240.оп.7.л.№110.
6. «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова. Архивные доку-
менты». Алматы, Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013.
– 400 с.76-78 стр)
7. *Әуезов Мұхтар.* «Өз жайымнан мағлұмат». 1928 ж.
8. *Әлкей Марғұлан.* «Жадымда қалған жақсы күндер». «Мұхтар
Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. Алматы: Білім, 2007-288 бет.-42-
45 бб.
9. *Жұртбаев Т.* «Бейуақ» – Алматы: Қазақстан, 1990. –304 бет. –32 б).
10. М.Әуезов. Шығ-ң елу томдық толық жинағы. А.: «Жібек
жолы». 2011. – 472 бет. 50 том.
11. *Әлкей Марғұлан.* «Мухтар Омарханович в аудитории Ленин-
градского университета». М.Әуезов мұражайы. №377 папка.
12. *Жұртбай Т.* «Ұраным – Алаш!..». «Жұлдыз», 2014. №7. 160
бет.
13. *Дүйсенбаев Ы.* «Адам дегеніңіз осындай-ақ болар»//Біздің
Мұхтар. А.Жазушы, 1976, 333 б.
14. *Сәтбаев Қ.* Кенесары көтерілісі туралы қолжазбасы («Әуе-
зов үйі», арх, КІР 391, 29-б).
15. *Ауэзов М.* Личное дело, Автобиография. написанная 3.01.
1946 г. РФ НКЦ музей, п.364, 3).

Резюме

М.О.Ауэзов прожил в Ленинграде с 1923г. по 1928 г. во время студенчества. Здесь началась его настоящая литературная слава, здесь он создал свои наиболее значительные произведения: «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», пьессы «Қарагөз», «Хан Кене», «Әдебиет тарихы».

Петроград, который после 1-го года его учебы стал Ленинградом – это город, который М.Ауэзов очень любил. Здесь же он создал семью. Здесь же он сотворил свои знаменитые классические произведения. В этом городе он познакомился с выдающимися русскими учеными-академиками, профессорами, литературоведами, писателями, поэтами и другими творческими и научными работниками.

К сожалению, жанровые рамки книги не позволили сколько-нибудь подробно отразить в ней историю написания важнейших произведений созданных в Ленинграде. И это не входило в планы замысла при создании этой книги. Поэтому исследование творческого процесса великого романиста, изучение генезиса его образного мира, основных этапов эволюции творческого замысла здесь носит только информационный характер.

Изучить, исследовать творческую лабораторию М.Ауэзова ленинградского периода – это специальная задача, требующая иной методологии и характера изложения. М.Ауэзов, как знаменитый писатель в кругу своей среды, его дружеское общение в эти годы, многочисленные выступления в университетских семинарах, посещения литературных собраний и т.д - вот важнейшие аспекты, которые были в центре внимания автора, озабоченного прежде всего сведением в единую картину многообразного фактического материала, позволяющего показать в наиболее полном виде период его жизни и учебы в 1923-1928 годах в Ленинградском Государственном университете.

Биографический интерес в книге несомненно вызывает то, как последовательно указываются и характеризуются все ленинградские адреса, где бывал писатель в эти годы.

Книга состоит из трех разделов:

1. М.О.Ауэзов в Ленинграде.
2. М.Ауэзов и его семья.
3. Студент-художник.

Студенческий период М.О.Ауэзова в истории казахского лите-

ратуроведения исследуется впервые, а также систематизируются и публикуются впервые многие документы того времени.

В книге представлены много фотографий, воспоминаний -Валентины Николаевны Ауэзовой (Кузьминой), студенческого соратника, близкого друга – А.Маргулана и сведения о профессорском составе Ленинградского Государственного университета, о ленинградских друзьях писателя и земляках, которые учились в те годы в Ленинграде и т.д. Основные факты, исторические сведения, фотографии, документация, студенческие анкеты, декларации, научные доклады представленные в книге в большинстве своем ранее не публиковались.

Summary

M.O.Auezov lived in Leningrad from 1923 to 1928 when he was a student. Here began his real literary fame, and here he wrote his most important works: “Karash-Karash okigasy”, “Kily Zaman”, plays “Kara-goz”, “Khan Kene”, “Adebiet tarihy”.

After the 1st year of his studies Petrograd was renamed as Leningrad - a city that M.Auezov loved very much. Here he married. Here he created his famous classical works. In this city, he met with prominent Russian scientists - academicians, professors, literary critics, writers, poets and other creative figures and scholars.

Unfortunately, genre scopes of the book did not allow to reflect the details of the story of writing the most important works created in Leningrad. This was not planned during writing of this book. Therefore, the research of the creative process of the great novelist, research on genesis of his imaginative world, main stages of evolution of the creative intention have only informational character.

Exploring and studying of the creative laboratory of M.Auezov during Leningrad period - is a special objective that requires a different methodology and nature of presentation. M.Auezov as a famous writer in his close environment, his communication during these years, numerous presentations at university seminars, participation at literary meetings etc. – these are the most important aspects that have been in the focus of the author’s attention, who was first of all interested in consolidating the diverse factual material that allows to provide a most complete picture of his life and studying period during 1923-1928 at Leningrad State University.

All addresses in Leningrad which the writer visited in those years have been coherently indicated, characterized and represent a biographical interest in the book.

The book consists of three sections:

1. M.O.Auezov in Leningrad.
2. M.Auezov and his family.
3. Student -artist.

M.O.Auezov’s student period in the history of Kazakh literary studies has been explored for the first time, and many of the documents of that period have been systematized and published for the first time.

The book contains a lot of pictures, memories – of Valentina **Nikolayevna Auezova (Kuzmina)**, students at the university, close friend - **A. Margulan** and information about professors of Leningrad State

University, writer's friends in Leningrad and countrymen who studied in those years in Leningrad, etc. Key facts, historical information, photos, documents, student applications, declarations, research reports presented in the book have not been published previously.

Мазмұны

1-тарау	
Мұхтар Әуезов Ленинградта (1923-28 жж.).....	3
2-тарау	
Ленинградтағы отбасылық өмір.....	73
3-тарау	
Студент – суреткер.....	111

Редактор Дәулет Махранов
Суретшісі Ринат Құрмашев
Беттеген Оңдасын Әшім

Мұқабадағы суреттер www.pastvu.com. сайтынан алынды

ИБ №1555
Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$, Офсеттік қағаз.
Б.т 9,5. Таралымы 500 дана.

“Елтаным баспасы”-ның баспаханасында басылды.
050052 Алматы қ-сы, Садовый бульвар к-сі, 1.
E-mail: eltanym@mail.ru.
Тел.: +7 701 698 25 49
+7 777 246 91 21